

.....

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2019 | 1.
LXI. ÉVFOLYAM | SZÁM

.....

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Fodor Pál főigazgató, Molnár Antal igazgató
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

TARTALOMJEGYZÉK

LXI. évfolyam, 2019. 1. szám

TANULMÁNY

Sófalvi András · A Német Lovagrend várépítő tevékenysége a Barcaságban	5
E. Kovács Péter · A Habsburg hercegek szentföldi utazásai	17
Pótó Júlia · Atlaszok és testek. Anatómiai testkonstrukciók a 20. század elején	39
Turbucz Dávid · „Mi tagadás, nem tartoztam a szorgalmas tanulók közé”.	
Horthy Miklós a fiumei Haditengerészeti Akadémián	61
Bartha Ákos · Bajcsy-Zsilinszky Endre fogságban és az ellenállás élén (1944)	75

MŰHELY

Kováts Antal András · A budapesti svájci képviselő története	115
Horváth Csaba Sándor · Két világrendszeren átívelő vasúti vállalat, a GYSEV	123

FORRÁS

C. Tóth Norbert · Tolvajok és rablók 1393-ban Szabolcs megyében	149
---	-----

TANULMÁNYOK

A NÉMET LOVAGREND VÁRÉPÍTŐ TEVÉKENYSÉGE A BARCASÁGBAN

SÓFALVI ANDRÁS

THE CASTLE BUILDING ACTIVITY OF THE TEUTONIC ORDER IN TRANSYLVANIA

We have only an approximate knowledge of many aspects of the Teutonic Order's settlement history from the beginning of the 13th century in the southeastern part of Transylvania (called also Barcaság, Burzenland). This statement particularly applies to the knights' castles, as archaeology also has methodological problems and it has to face certain objective obstacles in identifying and defining these castles – the study analysing the characteristics of this castle building activity and its research situation reflects this.

The difficulties in determining the remains of wooden-structure castles of the period with archaeological methods and in exploring the stone-wall castle-periods which were only partly built during the one and a half decade and were changed or demolished by later constructions – are multiplied by the mistakes of castle research in Transylvania: destruction of important historical monuments and the often amateurish research of the still existing castle remnants.

As a result, it is quite difficult to name the five Teutonic Order's castles of Barcaság and the sixth one built beyond the mountains, mentioned in the written documents of that time. The author of this study makes an attempt to identify the Teutonic Order's castles by analysing the testimony of written sources, using and in some cases reinterpreting the results of archaeological excavations. At the current stage of researches the most probable locations/buildings in Barcaság are the following: Keresztvár/Kreuzburg/Teliu – Kis-Várhegy/Wallburg II, Barcaszentpéter/Petersberg/Sânpetru – Lempes/Lempesch, Brassó/Kronstadt/Braşov – Gesprengberg, Brassó – Cenk-hegy/Brasovia-burg and maybe the still unknown antecedent of Feketehalom/Zeiden/Codlea – Schwarzburg castle; the Höltövény/Heldenburg/Hâlcu castle is an uncertain location of the question. The castle built beyond the mountains which appears in written sources might have been the castle of Királykő/Königstein/Oratea standing at the entrance of Töröcsvár/Türzdorf/Bran Pass.

Keywords: Transylvania, border protection, Teutonic Order, castles

A Német Lovagrend barcasági jelenléte rövid, ám fontos epizódot jelentett Erdély 13. század eleji történelmében és a Barcasági-medence középkori településtörténetében.

1211-ben II. András magyar király a Szentföldön, Akkó [Acri] városában működő Szűz Mária-ispotály kereszties lovagjainak adományozta a Borza nevű (*terra Borza*), Kunország felé eső erdélyi (*ultra silves versus Cumanos*) puszta és lakatlan földet, azzal a céllal, hogy

Sófalvi András, régész-történész, muzeológus, Haáz Rezső Múzeum. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj BO/00303/15/2. számú pályázatának támogatásával készült.

országát gyarapítsák és a kunok ellen védelmezzék.¹ Az adomány egységes, zárt tömbben található földbirtokra terjedt ki, mely nagyjából megegyezett a későbbi forrásokból Barcasággként ismert területtel.² Emellett az uralkodó széles körű politikai, igazgatási, gazdasági és egyházi kiváltságokkal ruházta fel a rendet, derül ki az adománylevélből és a következő évek okleveles forrásaiból. A lovagok szabadon tarthattak vásárokat, és őket illetve a vásárvámok szedése, mentesültek a szabad dénárok, valamint a nehezek fizetése alól, ha földjükön nemesfémeket találtak, annak csak egy részét kellett beszolgáltatniuk a kincstárnak. Továbbá az erdélyi vajdát sem kellett elszállásolniuk, ügyeikben a maguk választotta bírót, illetve a király ítélkezett. Az ország védelmére, a kunok ellen favarak és városok (*castra et urbes ligneas*) építését is engedélyezte az uralkodó. A barcasági települések lakóinak tizede – az odaköltöző magyarok és székelyek dézsmájának kivételével – a lovagok jövedelemforrásait gyarapította, egyházaik élére maguk állíthattak papot, miután bemutatták az erdélyi püspöknek.

A Német Lovagrend a következő évtized leforgása alatt új településeket és egyházakat alapított, várakat épített, és egyre nagyobb hatalomra tett szert. Miután a rend egyre kevésbé tartotta be a magyar uralkodóval kötött megállapodását, 1222 előtt II. András elvette tőlük a birtokadományt, viszont rövidesen visszaadta azt és kibővítette a lovagok kiváltságait. A Barcaság lakóit a lovagok és rendházuk szolgálatára kötelezte, ugyanakkor kikötötte, hogy a királyi földek népeit ezután nem fogadhatják be, a lovagoknak bárki szabadon ajándékozhat birtokot, az Olton és a Maroson vámmentes sószállításra kaptak engedélyt, pénzt királyi engedély nélkül nem verethettek, viszont az új pénz beváltásából származó hasznot az uralkodó átengedte a lovagoknak. Ismét jóváhagyta immár kővárak és városok építését (*castra et urbes lapideas*), birtokaikat kárpoztólásul kibővítette az időközben felépült Keresztvárral, a vár földjeivel és a körülötte fekvő rétekkel. Az új adomány szerint a rend hatásköre alá tartozó terület Kunország egy részét is magában foglalta, és a hegyeken túl egészen a Dunáig, illetve a brodnikok földjéig terjedt ki.³ A lovagrend és a király viszonya rövidesen újra elmérgesedett, ugyanis a lovagok királyi birtokokat foglaltak el, valamint pápai joghatóság alá helyezték magukat, és feltehetően saját pénzveréssel is kísérleteztek. II. András 1225-ben fegyveres erővel vonult ellenük, és végleg kiűzte a lovagokat a Barcaságból. E döntését a pápa éveken át tartó diplomáciai törekvése sem tudta megváltoztatni.

Ezek a történések és események politika-, jog-, valamint egyháztörténeti háttere a Német Lovagrend erdélyi településtörténetének viszonylag jól feldolgozott fejezeteit képezik.

¹ *Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. I. (1023–1300). Bev. tan. és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Jakó Zsigmond. Bp., 1997. (= EO) 134. 38.; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–II. Hrsg. Franz Zimmermann – Carl Werner. Hermannstadt, 1892–1897. (= Ub) I. 11–12.

² III. Honorius pápa 1225. szeptember 1.-én kelt levelében a lovagoknak adott föld területe mindössze 30 ekealj, mely nagyságrenddel kisebb a Barcaság teljes területénél. Vö. EO I. 164–165. 138.; Ub I. 40–41. E különbség okával és magyarozatával egy másik tanulmányomban foglalkoztam. Lásd Sófalvi András: A Barcaság határai és 13. század eleji településképe a Német Lovagrend adományleveleiben. In: *Genius loci. Laszlovszky 60*. Ed. Dóra Mérai et al. Bp., 2018. 60–63.

³ EO I. 154–155. 119.; Ub I. 18–20.

A közelmúltban Harald Zimmermann a vonatkozó források kritikai kiadásával és gazdag szakirodalmi feldolgozással megrajzolta a lovagok barcasági jelenlétének nemzetközi kereteit.⁴ A továbbiakban a lovagrend erdélyi tevékenységének mindössze egyetlen – korántsem tisztázott – aspektusával foglalkozom, éspedig a Barcaságban és a hegyeken túl épített várak kérdésével. A Német Lovagrend várainak azonosítási problémája mintegy két évszázada foglalkoztatja a kutatókat, ám mind a mai napig csupán egy helyszínt sikerült többé-kevésbé megnyugtatóan azonosítani, Barcaföldvárt. A kérdés magyarázata több-rétű, és ahhoz, hogy tovább tudjunk lépni a kutatásban, néhány módszertani elvet meg kell vizsgálnunk.

A Német Lovagrendnek adományozott erdélyi területnek, a Barcaságnak a középkori határvédelem szempontjából kiemelt stratégiai szerepe volt. Havasalföldről itt ért Erdélybe két kulcsfontosságú, katonai-kereskedelmi útvonal: a Tatárhavas-hágó [Pasul Tătaru] magashegyi átkelője, illetve a Törcsvári-hágó [Pasul Bran] hegyközi útja. Érdemes megjegyeznünk, hogy keleten a Tatrang folyóig terjedt a lovagrend 1211. évi birtokadományának határa, tehát a korabeli határvédelmi politika elsősorban nem a hegységek átkelőinek szoros lezárására törekedett, hanem egy olyan ütközőzóna kialakítására, amely feltartóztatta a kunok betöréseit, és komolyabb ellentámadások háttérországá lehetett. A lovagrend első hullámban épült erődítményeit tehát nem határváraknak szánták. (A havasi átjárók ellenőrzésének kérdése viszont rövidesen elsőrendű lett a lovagrend számára, de erre majd alább visszatérünk.) E szemléletnek megfelelően – derül ki az írott forrásokból –, a lovagrend a Barcaság intenzív betelepítésére törekedett, különféle módszerekkel és eszközökkel telepéseket csábított területére, (új) településeket és egyházakat alapított. Feltehető, hogy váraik helyét is ennek jegyében jelölték ki a Barcaság területén, melyek többféle funkciót tölthettek be a térség korabeli településtörténetében: a stratégiai pontokon emelt várak mélységében ellenőrizték a Barcaságból Erdély további részeibe vezető utakat,⁵ ezenfelül hatalmi és gazdasági központok voltak, illetve menedéket nyújtottak a lovagokon kívül a térség lakói számára is.

A várak helyszínének azonosításában jelentős szerepe volt, illetve van a mai napig a helyneveknek. Földvár német neve, Marienburg alapján sikerült nevesíteni és térben meghatározni a lovagrend egyik, központi jelentőségű várát. Keresztvár esetében szintén a német elnevezés, Cruceburg adott biztos támpontot egy másik lovagrendi vár felkutatására, viszont ez esetben jóval nehezebb a vár helyszínének pontosabb azonosítása. Az írott források a lokalizálásban nem segítenek, a fából épült várak pedig – melyeket legkésőbb egy évtized múlva kővárakra cseréltek – a régészek számára is sokszor megoldhatatlan problémát jelentenek.

A favarak építésére 1211-ben engedélyt kapott lovagrend – most nem kívánok elmélyülni abban a kérdésben, hogy mennyire volt korszerű ekkoriban a favarépitkezés a

⁴ Lásd Harald Zimmermann: *Der Deutsche Orden in Siebenbürgen. Eine diplomatische Untersuchung.* Köln–Weimar–Wien, 2000. (Studia Transylvanica 26.)

⁵ Vö. Pósnán László: A Német Lovagrend állomalakítási kísérletei Kelet-Európában. *Történelmi Szemle* 32 (1990) 149–150.

Magyar Királyság területén –, az első években feltehetően tartotta is magát a megállapodáshoz, és csak az 1220-as években kezdett kővárakat építeni, legalábbis erre engednek következtetni az írott források utalásai. Márpedig a magaslatokra, általában köves-sziklás talajra emelt faépítményeknek ritkán maradt régészetiileg megfogható nyoma, leszámítva sáncaikat (ha készültek hozzá egyáltalán) és árkaikat. Feltehető, hogy többségüket valóban elkezdték kővárrakra váltani, ez pedig tovább rontja az esélyét annak, hogy a korábbi favárak nyomait megtaláljuk. A kővárrakkal sem sokkal könnyebb a helyzet, ugyanis az esetek többségében minden bizonnyal alig elkezdett vagy be nem fejezett építkezésekről lehet szó, ezeket a korai fázisokat a későbbi (már nem lovagrendi) várátépítések eltüntethették, és csak szisztematikus feltárások során van lehetőség azonosításukra. Két szóba jöhető helyszín (Brassó – Gesprengberg, Keresztvár – Kis-Várhegy) ráadásul kőbányászat áldozata lett a 20. században. És ha mindezekhez hozzávesszük a romániai középkori régészet mostoha helyzetét (a Barcaságban mindeddig egyetlen vár területén, Földváron folytak jelentős tervásatások), talán könnyebb megértenünk, hogy miért nem tud a régészet érdemi eredményt, előrehaladást felmutatni a lovagrend várainak azonosításában.

A fentiekből az is következik, hogy releváns adatok híján nem tudjuk meghatározni a Barcaságban épült lovagrendi várak jellegét, illetve alaprajzi és építészeti paramétereit. Szentföldi vártípusok keresése Erdélyben aligha célravezető, ugyanis a Német Lovagrend szerepe a Magyar Királyságban különbözött korábbi közel-keleti tevékenységétől, és a helyi viszonyokhoz adaptálódott; később, a Baltikumban a 13. század végétől kialakult lovagrendi vártípusok ugyancsak helyi fejlődés során alakultak ki. Egyházi intézményről lévén szó, megalapozottnak tűnik váraikban egyházi épületek (kápolnák, kolostorok) meglétével számolni, de még ez sem *sine qua non*ja a lovagrendi várak építészeti/formai megjelenésének (pl. a *refugium*ok esetében).

Most lássuk, mennyire visznek közelebb a fenti szempontok és módszertani kitételek a lovagrend barcasági és hegyeken túli várainak felderítésében. A lovagok szentföldi ispotályának védőszentje, Szűz Mária és a forrásokban először 1240-ben említett barcasági Marienburg (*castrum Sanctae Mariae*) nyelvi-névtani kapcsolata alapján a kutatásban régóta elfogadott, hogy a Német Lovagrend egyik vára Barcaföldváron [Feldioara] épült fel, egy, a 12. század második felétől használt, nyugati *hospesek* jelenlétére utaló (település és) temető közelében. A vár pontos helyszíne és maradványainak azonosítása azonban egészen a 20. század végén folytatott feltárásokig bizonytalan volt. A középkori plébániatemplom köré helyezéséhez az itt található földvár maradványai nyújtottak félrevezető fogódzót. A feltehetően vaskori sáncárok látványa ugyanis mindössze a magyar Földvár településnév (első említése: 1379) kialakulásában játszhatott közre, és középkori fa-(föld) várnak nincsenek e helyen nyomai. A lovagrend vára a 13. század második felétől épült, romjaiban ma is impozáns kővár helyén állt. Az Olt folyó völgye fölé magasodó, ovális alakú dombhátra épített, szabálytalan alaprajzú, mintegy 75×30 m alapterületű vár falain kívül az 1990-es években végzett feltárások nyomán a kurtinafalak nyugati és északi oldalán 56 m hosszúságban követhető, 1,90 m széles és 0,60 m magas falmaradvány részle-

1. kép. Barcaföldvár – fényképrészlet
a lovagrendi várfal feltárt maradványairól
a nyugati oldalon (a szerző felvétele)

tei kerültek napvilágra (1. kép).⁶ Ennek alsó szintje nagyméretű kőtömbökből szárazon rakott falazat, fölötté kisebb méretű kövekből álló habarcsos kötésű falrészlettel. A feltárási megfigyelések szerint e falmaradvány képezi a vár legkorábbi periódusát, kronológiailag megelőzve a ma is álló várfalakat, melyekkel szerves kötésben épült egy-egy védőtorny a nyugati és keleti oldalon (a nyugati torony falazata ráépült a korábbi, visszabontott várfalra). A vár középső

részén napvilágra került, nyújtott félköríves szentélyzáródású templomépületet átlagon felüli méretei emelik ki az egyszerű várkapolnák sorából (hossza 17 m, szélessége 7 m), építését a falait díszítő freskómaradványok jellege alapján a 15–16. századra keltezték az ásató régészek. A lényegében teljes felületében feltárt egyházi épület részletekbe menő tudományos közlése azonban még várat magára, és noha úgy tűnik, hogy előzménynek nincsen nyoma, alaprajzának jellegét tekintve – meglátásom szerint – ez a datálás meglehetősen kései. Mindenesetre leszögezhetjük, hogy a Német Lovagrend barcasági központjában, a várban és/vagy annak falain kívül további korabeli épületek és funkcionális terek meglétével kell számolni, nem utolsósorban egy lovagrendi templommal. A Földváron folyt újabb kutatások ez utóbbit feltételeken a késő román kori bazilika déli mellékhajójának délkeleti sarka alatt megfigyelt falmaradványokkal hozták kapcsolatba.⁷

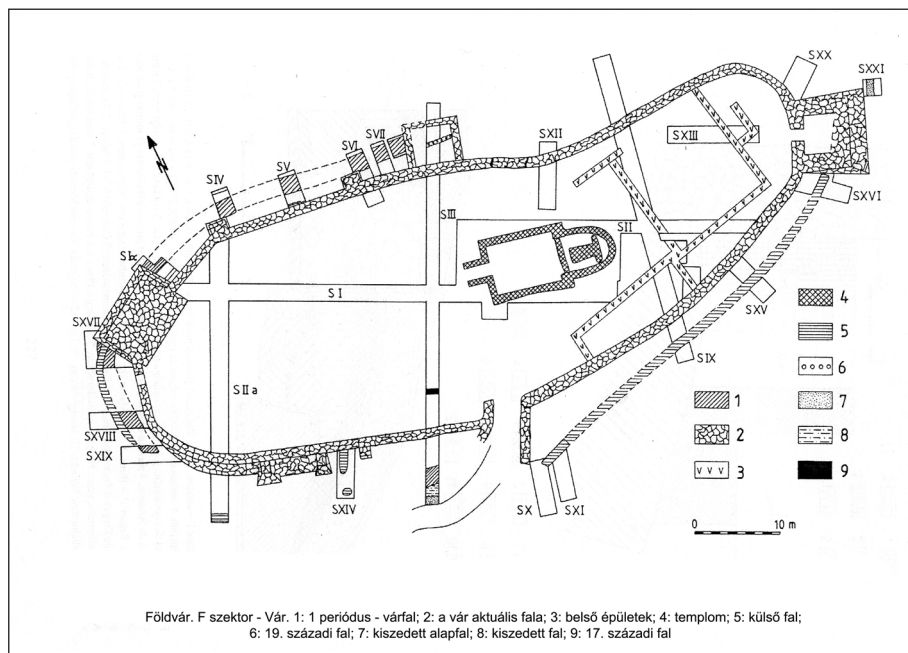
A földvári, viszonylag nagy területű, a teljes vár területére kiterjedő feltárások kiértékelése és közzététele alapvető útmutató lehet a további kutatás számára a barcasági lovagrendi várak jellegének meghatározásában, mind az építési technika, mind az alaprajz és a belső térhasználat tekintetében (2. kép).

A lovagrend egyetlen név szerint ismert vára Keresztvár, amelyet, 1221/1222. évi említése alapján, újonnan építettek (*castrum, quod Cruceburg nominatur, quod fratres predicti de novo construxerant*).⁸ Mint már utaltam rá, 1211-ben a Tatrang folyó képezte a lovagrendnek

⁶ Adrian Ionitã et al.: *Feldioara - Marienburg. Contribuții arheologice la istoria Țării Bârsei. Archäologische Beiträge zur Geschichte des Burzenlandes*. București, 2004. 59–60.; Aleks Pluskowski – Adrian Ionitã – Krish Seetah: *Excavations at the Medieval Fortress in Feldioara/Marienburg, 2007. Materiale și Cercetări Arheologice* 6 (2010) 173–184. A földvári vár közelmúltban befejezett restaurálása és helyreállítása kapcsán végzett újabb régészeti feltárások során kiderült, hogy a lovagrendi várfal az északi oldalon visszakanyarodik egészen a keleti védőtornyig, tudjuk meg egy elsősorban turisták számára készült prospektusból és alaprajzról. Lásd Adrian Ionitã – Daniela Marcu Istrate – Sebastian Dobrotã: *Cetatea Feldioara/Marienburg de la teutoni la vremurile moderne*. H. n. [Brassó], 2017. 10.

⁷ *Feldioara - Marienburg*, 14.

⁸ Keresztvár korabeli okleveles említéseire lásd EO I. 154. 117., 154–155. 119.; Ub I. 14., 18–20. Érdemes megjegyeznünk, hogy az első oklevelet – mely IX. Gergely pápa 1231. április 26-án kelt átiratában maradt

2. kép. Barcaföldvár – periodizációs alaprajz az 1990–1995 között végzett ásatások alapján.

Forrás: *Feldioara – Marienburg*, 227. 61. ábra

adományozott birtok keleti határvonalát. A Barcaság keleti–délkeleti részének megszerzése stratégiai jelentőségűvé vált a lovagok számára, így tudták ellenőrizni a Bodza vidékén átkelő havasi utat. A kutatás Walter Horwath nyomán egészen a közelmúltig a Tatárhavas-hágó gerincének kiemelkedő magaslatára épült bodzai várral [Cetatea Tabla Buții] azonosította Keresztvárat.⁹ Az 1990-es években folyt feltárások azonban kiderítették, hogy az erősség a 14. század végénél nem korábbi,¹⁰ sőt, véleményem szerint, a vár alaprajzának jellege késő középkori építésre utal.¹¹ Cruceburgot nevéhez híven a mai Keresztvár település területén kell keresnünk, melyet IV. Béla prázsmári Theel fia Dietrichnek adományozott¹² [Kreuzburg; Teliu]. A vár megnevezése mögött Prázsmár Szentkereszt titulusú egyháza tapintható ki, az új birtokok és Cruceburg lényegében Prázsmár határainak keleti meghosszabbítását jelentették egészen a Tatárhavas-hágóig. A településnek nevet adó vár

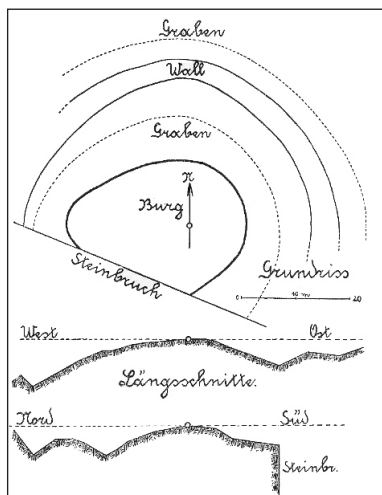
fenn – korábban 1212-re keltezte a szakirodalom, a lovagrendi források kritikáját újonnan elvégző Harald Zimmermann viszont 1215-re teszi. Vö. Zimmermann: *Der Deutsche Orden*, 166.

⁹ Walter Horwath: *Die Kreuzburg und der Bosauer pass. Das Burzenland. I–V. 1928–1929. IV. (Die Dörfer des Burzenlandes. Teil 1)* 48–55.

¹⁰ Dan Căpățână et al.: *Cetatea de la Tabla Buții (com. Cerașu, jud. Prahova). Campaniile arheologice 1995–1996, 1998. Materiale și Cercetări Arheologice. [Serie nouă]* 4 (2008) 157–182.

¹¹ Sófalvi András: *Bodza vára és a havasalföldi Székely megye. Adalékok a székelyek határvédelméhez és a havasokon túli tevékenységéhez. Lustra* 4 (2017) 1. sz. 55–63.

¹² EO I. 182–183. 185.

3. kép. Keresztvár – Kis-Várhegy alaprajzi vázlat.

Forrás: Horwath: Wallburgen, 37.

felderítésében Keresztvár belterületének keleti részében, a Bodzaforduló felé vezető út melletti Várhegy kettős dombjának vármadarványait mindeddig sajnos elhanyagolta a kutatás. Mindössze vázlatos felmérések születtek róluk,¹³ az északról és keletről sánccal és kettős árokkal övezett, kis területű Kis-Várhegy azóta nagyrészt kőbányászat martaléka lett, a hosszan elnyúló, több részből álló Nagy-Várhegy sáncairól pedig valószínű, hogy őskorokiak, a vár belső területén azonban még nem volt régészeti feltárás (3. kép).¹⁴

A lovagrend szerepköre és a határvédelem szempontjából alapvető fontosságú lehetett a Barcaság Havasalföldre vezető másik jelentős útvonalnak ellenőrzése és védelme. A Törcsvári-hágó névadó erőssége alatt még nem sikerült a 14. század utolsó harmadánál korábbi várra utaló nyomokat találni. Mint tudjuk, Törcs várát 1377-ben kezdte építtetni Nagy Lajos király,¹⁵ viszont nem kizárt, hogy a stratégiai ponton, erdélyi jelenlétük első éveiben a lovagok is emeltek egy olyan, alapvetően faszervezetű várat, amelynek nem maradtak régészeti nyomai. A Törcsvári-hágó túloldalán, a Havasalföldre vezető útvonal torkolatában, a hágó egyik legjobban ellenőrizhető pontján találjuk Királykő várát [Königstein; Cetatea Oratea]. Ez az egyetlen olyan – ma ismert – erősség, amelyre jól ráillik a lovagok havasokon túli várának képe. Mint megtudjuk a korabeli oklevelekből, II. András 1222-ben visszaadta a lovagok erdélyi birtokait és további, havasokon túli területeket adományozott nekik, ahol ők újabb várat építettek (*castrum munitissimum ultra montes nivium*), mely sikerrel állt ellen a kunok ostromának.¹⁶ 1225-ben a király személyesen vezetett hadat a lovagok ellen, a havasokon túl épített várakat elfoglalta és a lovagrendet véglegesen kiűzte a Magyar Királyságból.¹⁷ A sziklára épült, kis méretű, szabálytalan rombusz alaprajzú, keleten és délen szárazárokkal övezett kővárban végzett ásatások előzetes közlése szerint ez a 14. században épült (4–5. kép).¹⁸ A jelentős mennyiségű fegyverlelet (főként nyílcsúcsok) – azonfelül, hogy jól jelzik a várat ért ostromokat

¹³ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*. I–VI. Bp., 1868–1873. VI. 65.; Walter Horwath: *Wallburgen aus dem Burzenlande. Mitteilungen des Burzenländer Sächsischen Museums* 5 (1944) 36–39.

¹⁴ Lásd még Adrian Andrei Rusu: *Die Burgen des Deutschen Ordens im Burzenland. Zu Hohe Erwartungen an eine Forschungsfrage?* In: *Generalprobe Burzenland. Neue Forschungen zur Geschichte des Deutschen Ordens in Siebenbürgen und im Banat*. Hrsg. Konrad Gündisch. Köln–Weimar–Wien, 2013. 81–83.

¹⁵ Ub. II. 480. Megjegyzendő, hogy az oklevél új (kő)vár építésére utal (*novum castrum in lapide Tydrici aedificare*).

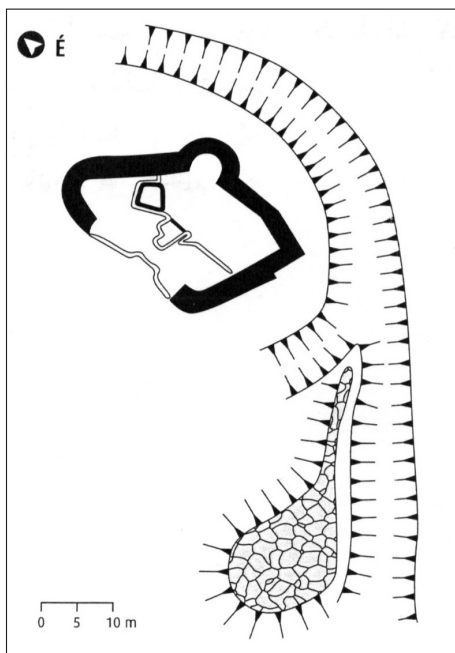
¹⁶ EO I. 173. 161.; Ub I. 50–51.

¹⁷ EO I. 163. 135.; Ub I. 36–38.

¹⁸ Gheorghie I. Cantacuzino: *Cetăți medievale din Țara Românească (sec. XIII–XVI)*. București, 1981. 120–124.

– legrégebbi darabjai (rombikus formájú és gúla alakú, valamint rövid vágóélű szakállas nyílhegyek) viszont nem zárják ki a korábbi keltezés lehetőségét. A keleti oldalon emelt félköríves faltorony, véleményem szerint, kápolna szerepét is betölthette a várban, délkeleti oldalán elfalazott ablak/lőrés nyomaival. A havasokon túl épített erősség kétséget kizáró azonosításának kérdésében a királykői vár teljes leletanyagának feldolgozása és közzététele segíthet előrelépni a további kutatások során.¹⁹

IX. Gergely pápa 1231-ben és a következő években kelt okleveleiben többször is írt arról, hogy a lovagrend Barca földjén öt erős várat emelt, és külön megemlítette a hatodik, havasokon túl épült várat.²¹ A további barcasági várak azonosításának kérdésében már egyre nagyobb a bizonytalanság a tudományos kutatásban. Jobbára mellőzött és eddig kevés figyelmet kapott e vonatkozásban a Barcasági-medence közepét uraló, Barcaszentpéter és Szászhermány közötti Várhegy középkori erődítménye. A 704 m magas hegy tetejét szabálytalan ovális alakú, mély árok övezi, kívül földsáncsal, az árok belső peremén feltehetően palánkfal állott. A Tatárvár (vagy Lempes) területén végzett régészeti feltárások során olyan, 12–13. századra keltezhető kerámialeletek kerültek felszínre (egyszerű profilkiképzésű, rádli- és hullámvonaldíszes edények darabjai), melyek alapján elég egyértelmű, hogy az a tatárjárás előtt készült és volt használatban.²² Az alapvetően fából épült erősség véleményem szerint a Német Lovagrend egyik központi fekvésű vára lehetett a Barcaságban (6–7. kép).

4. kép. Podu Dâmboviței – Királykői vára
(Cetatea Oratea)²⁰

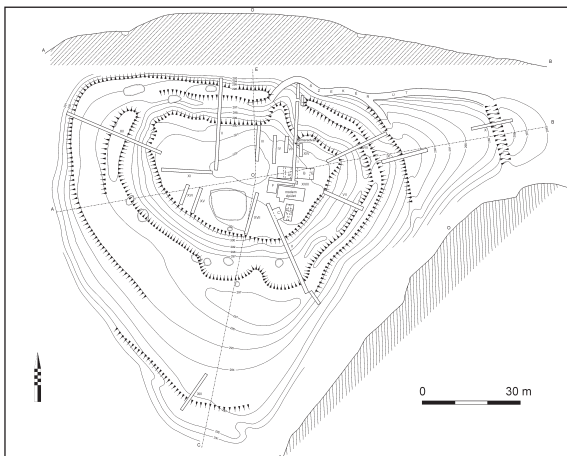
5. kép. A királykői vár romjai délkeletről
(a szerző felvétele)

¹⁹ Lásd előzetesen Sófalvi András: Királykői vára. In: *Certamen V. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában*. Szerk.: Egyed Emese – Fejér Tamás. Kolozsvár, 2018. 153–160.

²⁰ Karczag Ákos – Szabó Tibor: *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei. Várak, várkastélyok, városfalak, templomvárak, barlangvárak, sáncok, erődítmények a honfoglalástól a 19. század végéig*. Bp., 2012. 379.

²¹ EO I. 173. 161., 173–174. 162., 175. 166., 177–178. 170.; Ub I. 50–53, 55–60.

²² Alexandrina Alexandrescu – Ion Pop – Maria Marcu: Raport asupra săpăturilor de la Hărman, jud. Brașov (1961–1970). *Materiale și Cercetări Arheologice* 10 (1973) 231–259.

6. kép. Barcaszentpéter – Lempes/Tatárvár
felmérési alaprajza (Raport asupra săpăturilor de la Hărman
nyomán átdolgozta és kiegészítette a szerző)

7. kép. Barcaszentpéter – Lempes, árok és sánc
a vár délkeleti oldalán (a szerző felvétele)

Környezeti adottságai miatt Brassó területén a kutatás mindig is számolt legalább egy lovagrendi várral. A hegyek előterében kiemelkedő alacsonyabb szikladomb, a Gesprengberg vonatkozásában örök bizonytalanság marad e téren, ugyanis a vár nagy részét elbányászták a 20. század közepén. A 13. század közepétől emelt kővár építési periódusait sikerült meghatározni egy leletmentő ásatás során,²³ ám hogy volt-e ennek fából épült előzménye – mint az a korábbi kutatás alapján feltételezhető,²⁴ kívül szárazárokkaival és sáncal –, ma már nehéz megválaszolni. A középkori Brassó városa fölé magasodó Cenk-hegyen [Brasovia-burg auf der Zinne] állt nagy kiterjedésű várat (2,65 ha) méretei a korai királyi várak sorába helyezik, alaprajzi jellegzetességei viszont későbbi századokra utalnak. Az erődítményt lényegében a területén feltárt – Szent

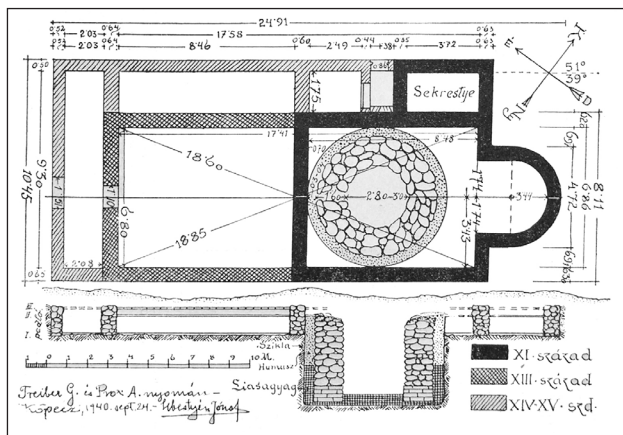
Lénárd titulusú – félköríves szentélyzáródású templom első vagy második periódusának formai jellegzetességei²⁵ alapján lehet a lovagrendi építkezésekkel kapcsolatba hozni, noha pontos építéstörténete máig nem tisztázott,²⁶ és a feltételezett 13. század eleji vár(periódus) térbeli aspektusait sem ismerjük (8. kép).

²³ Alexandrina Alexandrescu – Nicolae Constantinescu: Săpăturile de salvare de pe Dealul Șprenghei. *Materiale și Cercetări Arheologice* 6 (1959) 667–678.

²⁴ Gustav Treiber: Die Burg auf dem Gesprengberg. *Mitteilungen des Burzenländer Sächsischen Museums* 2 (1937) 44–47.

²⁵ Gustav Treiber: Ausgrabung der Burgkirche der Brasovia-Burg auf der Zinne bei Kronstadt. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 57 (1934) 1. sz. 38–42.; Keőpeczi Sebestyén József: A Cenk-hegyi Brasovia-vár temploma. *Erdélyi Múzeum* 45 (1940) 269–284.

²⁶ Adrian Andrei Rusu: Capele și cetăți în Transilvania și vecinătățile ei în secolele XIII–XIV. In: *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania/Középkori egyházi építészet Erdélyben/Medieval Ecclesiastical Architecture in*

8. kép. Brassó – Cenk-hegy, a Szent Lénárd templom alaprajza.

Forrás: Keőpeczi: A Cenk-hegyi Brasovia-vár temploma, 271.

A Persányi-hegység keleti oldalán még két olyan kőváratt kell megemlítenünk, melyek esetében a kutatásban mindegyre felmerül a lovagrendi várépítés gondolata. Feketehalom szabálytalan alaprajzú kővára V. István ifjabb király erdélyi hercegségének (1260–1270) időszakában épült. Néhány fémlelet utalhat korábbi periódusra, mint például egy jellegzetes nyugati típusú kétélű kard, melyet a kutatás a 12. század második fele és a 13. század közepe közötti időszakra keltez,²⁷ ez viszont kerülhetett később is a Schwarzburg területére. A krizbai Höltövény vára [Heldenburg] esetében már alig van alapja a lovagrendi kapcsolatoknak, a lakótoronyból és külső falgyűrűből álló épületegyüttes a nemesi várak klasszikus formáját idézi, néhány fenékbélyeges fazéktöredék viszont 13. századi jelenlétet feltételez.²⁸ A lovagrendi kutatás lapjain további várakat – például Barcarozsnyó várát – is találunk, amelyeket megalapozatlanul kapcsolnak a lovagok várépítő tevékenységéhez. A Persányi-hegységtől nyugatra hiábavaló lovagrendi várak után kutakodni, ugyanis meglátásom szerint az 1211. évi adománybirtok határa, az oklevél leírásának és árnyalt értelmezésének megfelelően, a vízválasztó közelében húzódott (9. kép).²⁹

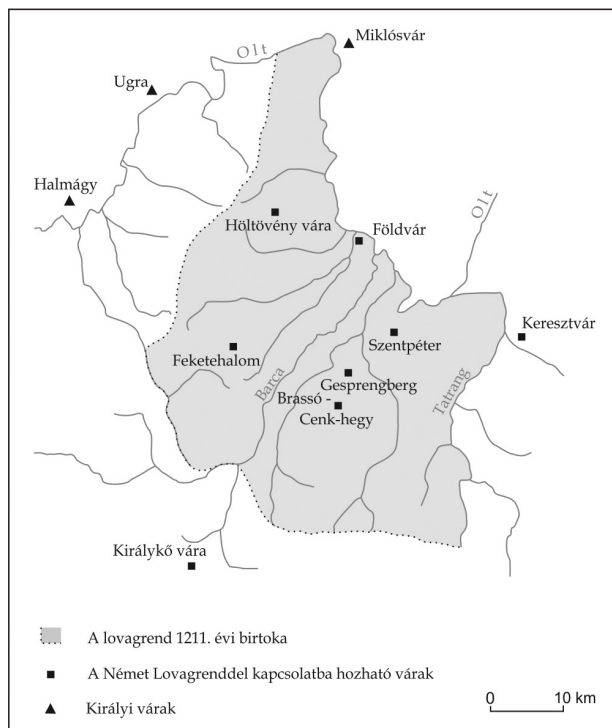
Tanulmányomban a Német Lovagrend 13. század eleji délkelet-erdélyi jelenlétének és szerepének történeti vázlatát ismertetve rámutattam azokra a módszertani problémákra, amelyek révén érthetőbbé válik a barcasági lovagrendi várkutatás meglehetősen negatív mérlege. A favárak kutatásában és egy meglehetősen rövid időszak tárgyi maradványainak a feltárásában a régészettudomány komoly korlátokba ütközik. A fából épült

Transylvania. III. Szerk. Daniela Marcu-Istrate – Adrian Andrei Rusu – Szócs Péter Levente. Szatmárnémeti, 2004. 112–113.

²⁷ Zeno-Karl Pinter: *Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat (secolele IX–XIV)*. Sibiu, 2007. (Bibliotheca Brukenthal 7) 86–88. 36. b. Megjegyzendő, hogy Barcaszentpéter területéről ugyanilyen típusú kard ismert (szórványlelet). Uo. 88.

²⁸ Lásd Alfred Prox: *Die Burgen des Burzenlandes*. In: *Neue Beiträge zur Siebenbürgischen Geschichte und Landeskunde*. Köln–Graz, 1962. (Siebenbürgisches Archiv. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 1) 37.

²⁹ Vö. Sófalvi: A Barcaság határai.

9. kép. A Német Lovagrenddel kapcsolatba hozható várak a Barcaságban és a hegyeken kívül (a szerző munkája)

erődítmények azonosítása több fizikai tényező függvénye, és kimutatásuk általában csak szisztematikus régészeti kutatásoktól várható. Hasonló a helyzet a kővárak lovagrendi periódusainak a feltárását illetően, és ha a szakszerű, komplex módszereket alkalmazó archeológiai kutatások helyett tovább pusztulnak a barcasági várak, nincs okunk derűlítésre a továbblépés tekintetében. A kutatási előzmények és a helyi viszonyok ismeretében, a rendelkezésünkre álló régészeti adatok alapján, felhasználva az okleveles források és a történelmi névtan tanúságait, egy rövid tanulmány keretei közt kísérletet tettem a barcasági és Kárpátokon túli német lovagrendi várak azonosítására.

A HABSBURG HERCEGEK SZENTFÖLDI UTAZÁSAI

E. KOVÁCS PÉTER

THE PILGRIMAGES OF THE HABSBURG DUKES TO THE HOLY LAND

In 1399 Dukes Albert IV (the Patient) and William II (the Ambitious) of Austria tried to acquire from Venice a piece of the bones of Saint Stephen the First Martyr for the cathedral of Vienna, dedicated to the Saint. It was this event that called the author's attention to the pilgrimage of the Habsburg dukes to the Holy Land, for it seemed curious enough that several members of the same ruling family, with an outstanding role in European history, decided to visit the Holy Sepulchre. Therefore, the paper examines the pilgrimages of Dukes Albert IV (the Patient), Ernst II (the Iron), and Frederick III from 1398, 1414 and 1436 respectively.

Keywords: Habsburg Dukes, pilgrimage to the Holy Land, Venice, relics

Velenci levéltári kutatásaim során bukkantam rá egy érdekes oklevélre. Elolvasása után úgy döntöttem, utánanézek, foglalkoztak-e IV. (Türelmes) Albert és II. (Becsvágyó) Vilmos osztrák hercegek azon 1399. évi kérvényével, amellyel a bécsi Szent István-dóm számára a protomártír csontjaiból kívántak megszerezni egy darabot a Köztársaságtól.¹ Azt gondoltam, ez nívumnak számít, ezért döntöttem úgy, hogy néhány adattal kiegészítve megírom IV. (Türelmes) Albert velenci tartózkodásának történetét, és kitérek az ehhez szervesen kapcsolódó zarándokútra is. Végül nem elégedtem meg a herceg utazásával, mert egyedülállónak vélem azt, hogy az európai történelemben oly meghatározó szerepet játszó dinasztiából többen is ellátogattak a Szent Sírhoz. Emiatt II. (Vas) Ernő, valamint V. Frigyes osztrák hercegek útjait is feldolgoztam.² Tettem ezt azért,

E. Kovács Péter, tudományos főmunkatárs, MTA BTK TTI, Középkori témacsoport. A tanulmányt Lengyel Zsolt főrendező úr figyelmébe ajánlom.

¹ Albrecht (der Geduldige) IV. von Habsburg (1377–1404); Wilhelm (der Ehrgeizige) II. von Habsburg (1370 körül–1406).

² Ernst (der Eiserne) II. von Habsburg (1377–1424); Friedrich V. von Habsburg (1415–1493). V. Frigyes néven 1439-től osztrák herceg, majd 1457-től osztrák főherceg, IV. Frigyes néven 1440-től német király, 1452-től III. Frigyes néven német-római császár. A tanulmányban V. Frigyes osztrák herceggént említem, 1424-től Stájerország, Karintia és Krajna hercege volt. A zarándoklatokkal általánosságban foglalkozó irodalom felsorolását nem teszem meg, mert értelmetlennek tartom egy ennyire konkrét eseményre fókuszáló tanulmány kapcsán. Azt viszont remélem, eredményeim valamikor részévé válnak egy új, a témával foglalkozó monográfiának.

mert azt gondoltam, érdemes lenne egyben látni a három peregrinus életének ezt a szakaszát.

IV. (Türelmes) Albert személye azért kedves a magyar történészeknek, mert ő volt az apja I. Albert magyar királynak.³ Amikor elkezdődtek azok a tárgyalások, amelyek Zsigmond magyar király és IV. (Türelmes) Albert, II. (Vas) Ernő, valamint II. (Becsvágyó) Vilmos osztrák hercegek között folytak, és az 1402-ben létrejött kölcsönös örökösödési szerződéshez vezettek, IV. Albert már közel négy éve visszatért a Szentföldről.⁴ Utazásáról számos adatot ismerünk, de az Archivio di Stato di Venezia anyagában fellelhető bejegyzések, a szakirodalmi adatok, valamint az újabb kutatási eredmények segítségével megpróbáltam átgondolni, alkalmanként pontosítani eddigi tudásunkat.

IV. Albert 1398. július 31-e után indult el zarándokútjára Bécsből.⁵ A 21 éves osztrák herceg otthon hagyta családját, feleségét, Johanna Sophie von Bayernt, két gyermekét, a hároméves Margitot és az egyéves Albertet.⁶ Velence felé vette az irányt, mivel a város szentföldi viszonylatban egy utazási irodához hasonlított, gyakorlatilag 100 százalékban maguknak vindikálták a hívek szállítását. A Köztársaság hajói, miután az Adriai-tenger ellenkező oldalán, a parthoz közel navigálva elhagyták az általuk öbölnek (*culphum*) nevezett vizeket – immár a Földközi-tengeren – először Korfu (ez a legvalószínűbb), Kefaloniá vagy Zákinthosz közül választhattak, mint pihenő- és utánpótlást beszerző helyek. Ezután jöhetett Kréta, Rodosz vagy Ciprus szigetei közül valamelyik, majd a szíriai partok, később Bejrút, végül Alexandria. Az utóbbi két város között találjuk Jaffát [Tel Aviv része], melyet a velencei iratokban Zaffóként említettek. Itt a zarándokok elhagyták a gályákat, mivel a kikötőtől a mintegy 60 kilométerre fekvő Jeruzsálemben csak szárazföldön – gyalog pár nap alatt – lehetett eljutni. IV. Albert útjáról minden bizonnyal előre egyeztettek Velencével, de a tárgyalásokról nem ismerek semmilyen írást. Annyi bizonyos, hogy 1398. augusztus 18-án az osztrák herceg már a közelben járhatott, pontosabban már Itáliában lehetett, ugyanis a *Maggior Consiglio* ezen a napon rendelkezett arról, hogy IV. Albert,

³ Albrecht V. von Habsburg (1397–1439). V. Albert néven 1404-től osztrák herceg, I. Albert néven 1437 és 1439 között magyar uralkodó, II. Albertként 1438-tól német király.

⁴ A tárgyalásokra lásd *Zsigmondkori Oklevéltár*. I–XIII. (1387–1426). Összeáll. Mályusz Elemér et al. Bp., 1951–2017. [A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39, 41., 43., 49., 52., 55.] (= ZsO) II/1. 1833. sz. Zsigmond magyar király IV. (Türelmes) Albert osztrák herceget – az ország lakosainak a beleegyezésével – örökösévé tette. Uo. 1895. sz. Zsigmond király, távolléte esetén, IV. Albert osztrák herceget jelölte ki az ország kormányzójának és születendő fiai gyámjának. Uo. 1900. sz. Zsigmond király évi 12 000 aranyforintot, megfelelő lakóhelyet ígért kormányzóságának megszűnése esetére, valamint biztosította, hogy azok a püspökök, akiket a jövőben kinevez, a hercegnek is hűséget fognak esküdni. Uo. 1901. sz. A magyar főpapok, bárók, nemesek és a városok ígéretet tettek IV. Albert hercegnek, miszerint ha Zsigmond király törvényes fiú utód nélkül hal meg, királyukká fogadják, és megkoronázzák. Uo. 1917. sz.

⁵ Ezen a napon oklevelet bocsátott ki Bécsben. Eduard Maria von Lichnowsky: *Verzeichniss der Geschichte des Hauses Habsburg, von 1395 bis 1439*. I–VIII. Wien, 1841. V. (Vom Regierungsantritt Herzog Albrecht des Verten bis zum Tode König Albrecht des Zweiten) 257. sz.

⁶ Johanna Sophie von Bayern (1373/1377–1410); Margarete von Habsburg (1395–1447); Theodor Georg von Karajan: *Die alte Kaiserburg zu Wien*. Wien, 1863. 62.

aki a Szentföldre készül, 2000 dukátot költhet a Köztársaság pénzből.⁷ Szerencsére az utóbbi kiadások felsorolása írásban is ránk maradt, így rekonstruálni lehet, milyen városok érintésével érkezett meg a herceg és kísérete a Terra Fermán keresztül Velencébe. Conegliano, Treviso és Mestre kíváncsi lakosai bizton láthatták a menetet.⁸ Úgy számolom, a Béctől számított legfeljebb 650 kilométer megtételéhez legalább 22 napra volt szükségük.⁹ Ez azt jelenti, hogy közel 30 kilométert tettek meg naponta.¹⁰

Magáról a Velencéig tartó utazásról, valamint a kíséretéről nem sokat tudunk. Nem lehettek kevesen, mivel a Szent Sírtól visszatérőben két gályával érkeztek meg – Zárát érintve – Velencébe.¹¹ A hajók számának ismeretében megkockáztatom, többen lehettek mint százan.¹² A herceg egyik emberének ismerjük csak a nevét, ő Ulrich IV. von Walsee.¹³ Az ellátásokra kifizetett összegek elolvasása után sem lettünk okosabbak, mivel ezekből sem lehet a létszámra következtetni. Ellenben azt tudjuk, hogy rangjának megfelelő pompával köszöntötték 1398. augusztus 22-én.¹⁴ Antonio Venier dózse (1382–1400) Velence első számú hajójának (*Il Bucintoro*) a fedélzetén sietett a fogadására.¹⁵ Erre véleményem szerint a San Nicolò di Lido templomnál kerülhetett sor, mivel ezt a helyet választották 1452-ben is, amikor III. Frigyes császár tette tiszteletét a városban.¹⁶ A jelenet elképzeléséhez mindenki figyelmébe ajánlom Francesco Guardi 1766-ban festett képét, ahol azt látjuk, hogy IV. Aluise Mocenigo dózse (1763–1778) a San Nicolò di Lido templom felé

⁷ 1398. augusztus 18. „... ultra solutionem dationum rerum, quas conduci faciet Venetia pro usu et furnimento viagii...” 1398. 8. 18. Archivio di Stato di Venezia (= AS Venezia) Maggior Consiglio, Deliberazioni, Registri 21. 103^r.

⁸ Uo. 1398. augusztus 20. Collegio, Notatorio, Registri 3. 15^r. Kiadását lásd Melléklet I.

⁹ Feltevésem csak akkor áll közel az igazsághoz, ha Ausztriában a Bécs–Graz–Klagenfurt–Villach menti útvonalat választották, akár a felsorolt városok érintésével, Itáliában pedig az Udine–Conegliano–Treviso–Mestre–Velence vonalon haladtak. A 22 nap abban az esetben igaz, ha augusztus első napján útnak indultak, hiszen a hónap 22-én már bizonyosan Velencében voltak. Marino Sanuto: *Vitae ducum Venetorum, Italice scriptae ab origine urbis sive ab anno 421 usque ad annum 1493*. Milano, 1733. (Rerum Italicarum Scriptores 22) 780.; Franz Kurz: *Oesterreich unter Herzog Albrecht IV. Nebst einer Uebersicht des Zustandes Oesterreichs während des vierzehnten Jahrhunderts*. I–II. Linz, 1830. I. 34.; Karajan: *Die alte Kaiserburg*, 62.; Eva Bruckner: *Formen der Herrschaftsrepräsentation und Selbstdarstellung habsburgischer Fürsten im Spätmittelalter*. Wien, 2009. 51.

¹⁰ Abban az esetben, ha nem augusztus elsején indultak el, gyorsabb tempót diktáltak. A Mestre–Velence távot hajókkal teheték meg.

¹¹ A szövegben az áll, hogy 1398. november 24-én kötöttek ki Zarában. „Die 24. mensis Novembris applicuit ad portum Iadre cum duabus galeis Venetorum a sepulcro Domin...” Ferdo Šišić: *Ljetopis Pavla Pavlovića patricija zadarskoga*. *Vjestnik Kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskog Zemaljskog Arkiva* 6 (1904) 26–27.

¹² Nem tartom valószínűnek, hogy lovakat is vittek volna magukkal. Ugyan szervesen nem tartoztak a kísérethez, azonban a személyzet jelentősen megnövelhette a létszámot.

¹³ Bruckner: *Formen der Herrschaftsrepräsentation*, 51. Ő volt a Walsee–Drosendorf ág utolsó tagja. 1405 előtt halt meg.

¹⁴ Marino Sanuto egy másik helyen szeptemberre tette IV. Albert osztrák herceg érkezését. „Nell’Anno 1398. di Settembre venne a Venezia il Duca Alberto d’Austria...” Sanuto: *Vitae ducum Venetorum*, 765.; Reinhold Röhrich: *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*. Berlin, 1900. 100.

¹⁵ „Del 1398 a 22 d’Agosto il Duca Alberto d’Austria venne a Venezia, e gli andò incontro il Doge col Bucintoro...” Sanuto: *Vitae ducum Venetorum*, 780.; Röhrich: *Deutsche Pilgerreisen*, 100.

¹⁶ Sanuto: *Vitae ducum Venetorum*, 1143. Természetesen nem csak őt fogadták a Lido északi részénél, a vízhez közeli templomnál.

kormányoztatja a hajót.¹⁷ Mindenesetre, legalábbis Marino Sanuto szerint, nagy tisztelettel bántak az osztrák herceggel.¹⁸

Arról, hogy a herceg mit csinált addig, amíg 1398. szeptember 8. után elindult a zarándoklatra, csak sejtéseink lehetnek.¹⁹ A fentebb említett krónikás úgy tudta, mindaddig ott maradt, amíg fel nem készítették a gályákat.²⁰ A várakozás alatt megtekinthette Velencét, és akár többször is találkozhatott a Köztársaság vezetőivel. Azt gondolom, ekkor hallhatta a Szent György egyházában őrzött Szent István protomártír-relikviáról, és azt sem lehet kizárni, hogy láthatta is azt. Az osztrák herceg és embereinek elszállásolásáról a lagúnák városa gondoskodhatott, így a fentebb említett szabad felhasználású költőpénz is a Köztársaság kincstárából került a vendéghez.

IV. (Türelmes) Albert és kísérete szeptember 8. körül hajózhatott ki, két gályát kaphattak,²¹ ezeket a hercegnek saját költségén kellett felszerelnie.²² Az útvonatról nem sokat tudunk. Ciprus irányába indultak, majd Akkon [Acři] következett.²³ Jeruzsálemben a Szent Sírnál lovaggá ütötték.²⁴ Gregor Hagen szerint²⁵ Galileában kitűzte Ausztria zászlaját, megfújatta a kürtöket és a sípokat.²⁶ Veit Arnpeck²⁷ szerint ez utóbbira azért volt szükség, hogy így jelezzék a pogányoknak a herceg érkezését. Mindez már a visszaúton történt.²⁸ A zarándokok már hazatérőben, 1398. november 24-én két gályával kikötöttek Zárában is. Paulo di Paulónál olvashatjuk – aki személyesen ott volt IV. Albert fogadásán –, hogy a herceg még aznap a nagyobb Szent Mária-templomban, a Szent Simeon-oltárnál celebrált misén is részt vett.²⁹ Ennek tükrében hibásnak kell tartanunk Wilhelm Anton Neumann

¹⁷ Francesco Guardi (1712–1793), velencei festő: *Il Doge sul Bucintoro si dirige verso San Nicolò di Lido*. (Olaj, vászon, [1766,] 66x101 cm, Musée du Louvre, INV 20009.)

¹⁸ Sanuto: *Vitae ducum Venetorum*, 780.

¹⁹ Ezen a napon még oklevelet adott ki a városban. Lichnowsky: *Verzeichniss der Geschichte*, 264. sz.

²⁰ „Stette in questa Terra, finché gli fossero preparate dette Galere, sulle quali montò per andare in pelegriaggio al Santo Sepolcro...” Sanuto: *Vitae ducum Venetorum*, 780.

²¹ Miként említettem, a visszaúton két gályával hajóztak. Šišić: Ljetopis Pavla Pavlovića, 26. Ezért gondolom, hogy Velencéből is ennyivel indulhattak el. Egy 1398. szeptemberi listában, ahol az ebben a hónapban elköltött pénzeket sorolják fel, több alkalommal említik az osztrák herceghez fűződő apróbb kiadásokat. 1398. szeptember. AS Venezia, Collegio, Notatorio, Registri 3. 16’.

²² Ezt onnét tudjuk, hogy 1414. július 19-én, amikor II. Ernő herceg követeknek válaszoltak, kikötötték. 1414. július 19. „... ad suas expensas, sicut observatum fuit, quando illustris dominus dux Albertus Austriae, consanguineus suus similiter sepulcrum domini visitavit...” AS Venezia, Senato, Deliberazioni, Secreti, Registri 6. 4’. Közli Arthur Steinwenter: *Studien zur Geschichte der Leopoldiner*. *Archiv für österreichische Geschichte* 63 (1882) 131–132.

²³ Bruckner: *Formen der Herrschaftsrepräsentation*, 51.

²⁴ Matthaei cujusdam, vel Gregorii Hageni Germanicum Austriae Chronicon. In: N. n.: *Scriptorum Rerum Austriacarum veteres ac genuini*. I–III. Lipcse, 1721–1745. I. 1158.; N. n.: *Viti Arenpeckii Chronicon Austriacum*. In: Uo. I. 1245.; Bruckner: *Formen der Herrschaftsrepräsentation*, 51.

²⁵ Gregor Hagen (? –1398), osztrák krónikaíró.

²⁶ Matthaei cujusdam, vel Gregorii Hageni, 1158.

²⁷ Veit Arnpeck (1440 k.–1496), bajor krónikaíró.

²⁸ „... et reveniendo in Galilaea extendit bannerium Austriae, et tubis cecinit, quod fatis turbavit Paganos, quod adventum Principis non cognoverant...” Viti Arenpeckii, 1245.

²⁹ Šišić: Ljetopis Pavla Pavlovića, 26–27.

megállapítását, miszerint december elején már Bécsben tartózkodott.³⁰ De vannak egyéb érveim is. A Köztársaság már november harmadik napján „... in isto reditu suo Venetias a Santo Sepulcro...” 1550 dukátot szavazott meg az osztrák hercegnek,³¹ aki e hónap végén vagy december elején jelent meg újból a városban.³² Annyi bizonyos, november 30-án olyan követekről írtak, akik IV. Albert herceghez mennek. Megjegyzik, ezeket nem a *Consiglio di Dieci*, és nem is más tanács küldte.³³ Sajnos arról nem írtak, éppen hol lehetett, de az előzményeket ismerve – a zárai kitérőre gondolok – Velencétől nem lehettek nagyon messze. A lagúnák városában valamennyit pihenhetett, mert 1398. december 30-án már Bécsben találjuk,³⁴ feltehetően pár nappal hamarabb érkezhett. Ha az indulást augusztus első napjaira tesszük, hazatérését viszont valamikor az év végére, akkor pontos Eva Bruckner megállapítása, aki a zárándoklat időpontját körülbelül négy és fél hónapra becsülte.³⁵ A Velence–Jeruzsálem–Zára útvonalat 78 nap alatt tették meg, de a szám valójában csak érdekesség, hiszen fogalmunk sincsen, milyen hosszú időt szántak a Szentföldre, mekkora hullámokkal kellett szembenézniük, mennyit pihentek a kikötőkben, és még sorolhatnám.³⁶ Útjának egy 15. századi osztrák krónikában, legújabbán pedig egy *Ausztria története* munkában is szenteltek egy-egy mondatot.³⁷

Zárándoklata stílusos következményének két dolgot említenék. IV. (Türelmes) Albert sokat beszélt az útról, mesészerű történetei alapján, az idők előrehaladtával a *der Geduldige* mellett egy új becenévvel ruházták fel: ő lett a *das Weltwunder*.³⁸ A másik: amikor egy év múlva a velencei követek a császárnál és a hercegnél jártak, az utóbbival elbeszélgetve kiderült, milyen kedvezően emlékezett vissza a lagúnák városában eltöltött napokra. Hasonlókat hallottak Paolo Guerino és Andrea Venier nemesektől is (*qui noviter redierunt a dictis dominis ducibus*). A két osztrák herceg, IV. Albert és II. (Becsvágyó) Vilmos, rajtuk keresztül a bécsi Szent István-dómnak (*ecclesia sua principalis Viene*) kértek „... *unam particulam ossorum dicti Sancti Stefani...*”, aki nemcsak a templom patrónusa, hanem a város

³⁰ Anton Neumann a bécsi egyetem *Facultas artium* iratai között található egyik bejegyzésre hivatkozik. „In die Sancti Nicolai [1414. december 6.] fuit convocatio Universitatis sub iuramentum super articulis subscriptis: primus ad videndum de modo suscipiendi Dominum Ducem de Terra Sancta redeuntem et conclusum fuit, quod deberet fieri processio versus eum.” Wilhelm Anton Neumann: Die Jerusalemfahrten des älteren habsburgischen Fürsten. *Berichte und Mittheilungen des Alterthums-Vereines zu Wien* 20 (1881) 140. Számomra ebből az derül ki, hogy visszatért ugyan a Szentföldről, de nem egyértelmű, hogy már Bécsbe is megérkezett.

³¹ 1398. november 3. „... quia hoc facit pro honore nostri domini possint expendi ducati MCML de pecunia nostri communis in illis rebus et donis, que videbuntur dominio...” AS Venezia, Maggior Consiglio, Deliberazioni, Registri 21. 104^r.

³² Optimális esetben 2-3 nap alatt hajóval el lehetett jutni Zárából Velencébe.

³³ 1398. november 30. „Quod isti ambaxiatores, qui vadunt ad sociandum illustrem dominum ducem Austrie in isto suo recessu.” AS Venezia, Maggior Consiglio, Deliberazioni, Registri 21. 104^r.

³⁴ Ezen a napon már oklevelet bocsátott ki a városban. Lichnowsky: *Verzeichniss der Geschichte*, 286. sz.

³⁵ Bruckner: *Formen der Herrschaftsrepräsentation*, 51.

³⁶ Ahogy említettem, 1398. szeptember 8-án hagyhatta el Velencét és a visszaúton, november 24-én kötött ki Zárában.

³⁷ Joseph Seemüller: *Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften*. Hannover, 1909. (Monumenta Germaniae Historica 6) 222.; Alois Niederstätter: Die Herrschaft Österreich. Fürst und Land im Spätmittelalter. In: *Österreichische Geschichte 1278–1411*. Hrsg. Herwig Wolfram. Wien, 2001. 194.

³⁸ Bruckner: *Formen der Herrschaftsrepräsentation*, 51.

protektora is. A csontokat ekkor Velencében a Szent György-egyházban [Basilica di San Giorgio Maggiore] őrizték. Az ügygel foglalkozók a *Collegi*óban ígent mondtak a kérésre, megjegyezve, a legnagyobb körültekintéssel kell az ügyben eljárni, a sírt ugyanúgy kell lezárni, mint az régebben volt, minden úgy maradjon, ahogy az idők folyamán mindig is volt.³⁹ A javaslatot elég gyorsan felülbírálták. Az okot Marino Sanuto megfogalmazásában találom: a velenceiek istenhívők, és inkább megtartani szeretik az ereklyéket, mint elajándékozni.⁴⁰ A bejegyzés szövegéből kiderül, a sírt valóban felnyitották, és készültek a csontok kiemelésére, és ekkor történhetett valami, ami miatt leállították a műveletet, mivel másnap a két monostornak,⁴¹ saját költségén, vissza kellett állítani az eredeti állapotot, a relikviák tehát maradtak, temetkezési helyük újbóli megnyitása 1000 dukátnyi bírsággal járt volna.⁴² A krónikás magyarázatát valójában el tudom fogadni a tiltás okaként, minden bizonnyal volt egy olyan lobbi is, aminek többezret érték a csontok, mint a jó politikai kapcsolatok. Megjegyzem, ez utóbbi, gondoljunk csak az osztrák hercegek állásfoglalására Velence és Zsigmond konfliktusa során, semmilyen csorbát nem szenvedett. De IV. Albertet sem viselhette meg a kudarc: 1401-ben már az a hír járta, a herceg újból Velencébe jön, de ennek okát nem írták le.⁴³ Erre tudomásom szerint nem került sor. Így aztán a városból nem került egyetlenegy csontocska sem Bécsbe.⁴⁴ Ha Szent István első vértanú relikviáját nem is sikerült megszerezni, Albert 1402 nyarán Velencétől egy Indiából származó leopárdot csak kapott. Az állatot valószínűleg Laxenburgba szállították, ahol a herceg édesapja, III. (Copfós) Albert annak idején egy állatkeretet alakított ki.⁴⁵

IV. Albert unokatestvére, II. (Vas) Ernő 37 évesen kelt útnak. Édesanyja, Verde [Virida, Viridis] Visconti 1414. március 1-ei halála talán az egyik, de nem bizonyítható oka lehetett döntésének.⁴⁶ Én ehhez még hozzátenném vallásosságát és gyermektelenségét is,

³⁹ 1399. szeptember 1. AS Venezia, Senato, Deliberazioni, Misti, Registri 44. 123^v. Lásd Melléklet II. A kérés és az azt követő lépéseket Marino Sanutónál is olvashatjuk. Sanuto: *Vitae ducum Venetorum*, 767. Lásd Melléklet III. Említi Giambattista Gallicciolli: *Delle memorie Venete antiche profane ed ecclesiastiche raccolte da Giambattista Gallicciolli*. I–VII. Venezia, 1795. VI. 276.

⁴⁰ „E la detta parte non fu presa: tanto i Veneziani erano buoni di Dio, desiderando di tenere le Reliquie de’ Santi, e di non darle fuori.” Sanuto: *Vitae ducum Venetorum*, 767. Lásd Melléklet III.

⁴¹ Az említett „másnap” pontos idejét nem tudjuk.

⁴² Szent István protomártír csontjai két helyen pihentek. Az egyik a már említett Basilica di San Giorgio Maggiore, a másik a San Nicolò di Lido. Sanuto: *Vitae ducum Venetorum*, 767. Lásd Melléklet III.

⁴³ 1401. június 27. AS Venezia, Senato, Deliberazioni, Secreti, Registri 1. 7^r.

⁴⁴ A Szent István-dóm relikviáira lásd Hermann Zschokke: *Die Reliquienschatzkammer der metropolitankirche zu St. Stephan in Wien*. Wien, 1904.; Rudolf Bachleitner: *Die Reliquienkammer der metropolitankirche zu St. Stephan in Wien. Ausstellungskatalog. Sonderausstellung des Wiener Erzbischoflichen Dom- und Diözesanmuseums*. Wien, 1960.

⁴⁵ Velence abból a négy leopárdból, amit Giacomo Presto Zanétól kapott – aki *dominus Indie Sancti Thome* (e keresztény közösség egykoron Délnyugat-Indiában, a mai Kerala állam területén élt) volt – egyet II. (Becsvágyó) Vilmosnak, egy másikat pedig IV. Albert hercegeknek küldött el. 1402. június 21. AS Venezia, Senato, Deliberazioni, Misti, Registri 46. 29^v, valamint Carlo Schalk: *Rapporti commerciali fra Venezia e Vienna*. *Nuovo Archivio Veneto* 23 (1912) 52–95.; Albrecht (mit dem Zopf) III. von Habsburg (1349/1350–1395); Bruckner: *Formen der Herrschaftsrepräsentation*, 53.

⁴⁶ Verde Visconti (1352–1414); Monika Schellmann: *Zur Geschichte Herzog Ernsts des Eisernen (1386/1402–1424)*. Wien, 1966. (Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der Universität Wien) 235.

hasonlóan csak feltevésként.⁴⁷ Nem először próbálkozott az utazással, már 1407-ben is szerepelt a tervei között.⁴⁸ Mindenesetre 1414 júliusában már Velencében tolmácsolta elképzelését két követe, amelyre a hónap 19. napján válaszoltak. Az osztrák herceg kérésének eleget tettek, és engedélyezték, hogy egy saját költségén felszerelt velencei gályával a Szent Sírhoz mehessen.⁴⁹ Az elbeszélő forrásokban is visszaköszön az utazás: Giorgio Dolfinnál olvashatjuk, hogy 1414. június 28-án II. Ernő herceg követeket küldött Velencébe, gályát kérve a jeruzsálemi (szentföldi) utazásához. Kívánságát teljesítették, a hajó parancsnoka Marino Pisani lett.⁵⁰ Hasonlókkal találkozunk a Morosini-krónikában is: a herceg követe – itt 1414. július 20. a dátum – ura nevében azt szerette volna elérni, hogy II. Ernőnek egy gályát fegyverezzenek fel, mivel az a Szentföldre/Szent Sírhoz készül Jeruzsálembe, sok lovagjával és alattvalójával együtt, mindezt saját költségén. Velencében, a baráti viszonyra hivatkozva, engedélyezték a kérést. A hajó parancsnoka nála is Marino Pisani,⁵¹ aki munkájáért 300 és 400 dukát közötti bérre számíthatott megbízójától.⁵² Marino Sanuto július 21-ről írt, és 400 dukátnyi fizetéséről tudott, amit szintén a fentebb említett tengerész kapott.⁵³ Marino Pisani nevét hiába kerestem a bejegyzésekben, az ebben az időben útra bocsátott gályák kapitányai között, jóllehet 1414. július 21-én négy, Bejrútba tartó hajó felszereléséről és elindításáról döntöttek. A műveleteket augusztus 22-ig kellett befejezni, majd indulniuk is kellett. A parancs szerint az egyik Zaffóban is kiköthetett, ha nem tartották veszélyesnek. Itt a kereskedők partra szállhattak.⁵⁴ Annak ellenére, hogy kizárólag merkátorokról írtak, nagy a kísértés ebben a konvojban látni az osztrák herceget, de sajnos ezt egy szóval sem említik, továbbá a négy kapitány neve között sem találni Marino Pisanit. Ez nem azt jelenti, hogy a velencei krónikások hibáztak volna, mivel Ernő rangjához illően nem egy állami gályára szállhatott fel, hanem külön hajót szereltek fel számára, ahogy említettem, saját költségére. Ezt nyilván nem vezethették be semmilyen központi/velencei számadáskönyvbe. Kicsit előre ugorva kijelenthetem, az osztrák herceg elégedett lehetett Marino Pisani szolgálatával, mert visszatérése

⁴⁷ Első felesége Margarete von Pommern volt (1366 k. – 1407); A hercegnőre lásd Schellmann: *Zur Geschichte Herzog Ernsts*, 239–242.

⁴⁸ 1407. február 21. AS Venezia, Senato, Deliberazioni, Misti, Registri 47. 94^v.

⁴⁹ 1414. július 19. AS Venezia, Secreti, Registri 6. 4^v. Kiadása Steinwenter: *Studien zur Geschichte*, 131–132.

⁵⁰ „Nestor, doxe de Ostorich”. Giorgio Dolfin: *Cronicha dela nobil cità de Venetia et dela sua provintia et destretto. Origini-1458*. A cura di Angela Caracciolo Aricò – Chiara Frison. Venezia, 2009. (Medioevo e rinascimento. Testi) 173.; Steinwenter: *Studien zur Geschichte*, 144–145.

⁵¹ Marino di Crisoforo Pisani. Apja nevét Marino Sanutótól tudjuk. Sanuto: *Vitae ducum Venetorum*, 889.

⁵² Értsd II. (Vas) Ernő. *I codice Morosini. Il mondo visto da Venezia (1094-1433)*. I–IV. Edizione critica, introduzione, indice e altri apparati di Andrea Nanetti. Spoleto, 2010. II. (Diario dal 1414 al 13. v. 1426 al 1413 [dogado di Tommaso Mocenigo e §§ 1–445 del dogado di Francesco Foscari]) 64/78.

⁵³ Sanuto: *Vitae ducum Venetorum*, 889.; Röhrich: *Deutsche Pilgerreisen*, 103. A *Cronaca Garoldoban* egy 1414. júliusi bejegyzés alatt ezt olvashatjuk: „Venne un Ambasciator del Duca d’Austria, e dimandò una Galia per andar al S. Sepolcro, e le fù dada e messo Patron d’essa Marin Pisani.” Steinwenter: *Studien zur Geschichte*, 146.

⁵⁴ 1414. július 21. AS Venezia, Senato, Deliberazioni, Misti, Registri 50. 134^v–135^v. Ezen a napon Alexandriába is küldtek négy gályát, esetükben 1414. augusztus 27. volt kitzúve terminusként. Nekik nem jelölték meg úticélként Zoffót, és a kapitányok nevei közt itt sem találjuk Marino Pisanit. Uo. 136^r–136^v.

után neki, valamint örökösének akarta adni Pordenone várát, de ezt Velence nem engedélyezte.⁵⁵

Az osztrák herceg útvonaláról nem sokat tudunk. 1414. május 6-án még Bécsújhelyen bocsát ki oklevelet,⁵⁶ július 18-án már Grazban találjuk.⁵⁷ Talán innét számíthatjuk zárán-doklatának kezdetét. Úgy tűnik, Triesztet is érintette. A Morosini-krónika és Marino Sanuto egybehangzóan állítják, hogy ser Pietro Bragadino és ser Niccolò da Pesaro mentek elé az említett városba a Köztársaság követeként.⁵⁸ Itt Ernő hajóra szállt, így utazott Velencéig.⁵⁹ Egy apró bejegyzés arra utal, hogy augusztusban értek oda.⁶⁰ Arról, hogy mit csinált a városban, a IV. Albertnél megemlített feltevésemet tudom ismételni. Arra várhatott, hogy felkészüljön a hajója, és közben, ha kedve volt, megnézhetette a várost. Tudjuk, hogy 1414. augusztus 19. előtt már útnak indult a Szent Sírhoz.⁶¹ A Köztársaság saját költségvetéséből 2300 dukátot költött II. Ernőre és kíséretére.⁶²

Innentől kezdve kevesebb információval rendelkezünk. Útja mindenképpen sikeres volt, mert eljutott Jeruzsálembe, és unokatestvéréhez hasonlóan ő is lovag lett a Szent Sírnál.⁶³ Fia *Notizbuchjából* ismerjük azok nevét, akik elkísérték az útra.⁶⁴ Közülük számosan Bécsújhely városából vagy annak a környékéről (nevüket kurzívval jelölöm) származtak.⁶⁵ Ők a következők: *Graff Paul von dem Fortenstain, Leupolt von Kreig, Ruedolff von Liechtenstain, Albrecht von Neiperg, Ulreich von Stubenberg, Hainreich von Potendorff, Bolfgang Drauner, Wilhalm von Czelking, Hans von Eberstarff, Ulreich Wilhalmsmauer, Ulreich Velber, Hans Steinbarter, Hans von Spaur, Ulreich Starkkenberger, Francziszt Strassauer, Jorg Furstenvel-*

⁵⁵ Dolfin: *Cronicha dela nobil cità*, 173.; Sanuto: *Vitae ducum Venetorum*, 889.; Steinwenter: *Studien zur Geschichte*, 144–145.; Röhricht: *Deutsche Pilgerreisen*, 103. A vár ekkor II. Ernő osztrák herceg birtokában volt. Andrea Benedetti: *Storia di Pordenone*. Pordenone, 1964. 68–70.

⁵⁶ Friedrich (mit der leeren Tasche) IV. von Tirol (1382–1439); Lichnowsky: *Verzeichniss der Geschichte*, 1463. sz. (II. [Vas] Ernő és IV. [Ürestarisznyájú] Frigyes osztrák hercegek oklevele.); Arthur Steinwenter: *Beiträge zur Geschichte der Leopoldiner. Archiv für österreichische Geschichte* 58 (1879) 460.

⁵⁷ Steinwenter: *Beiträge zur Geschichte*, 460.; Neumann: *Die Jerusalemfahrten*, 140.

⁵⁸ *I codice Morosini*, II. 64/78.; Sanuto: *Vitae ducum Venetorum*, 889.

⁵⁹ „... dove (Triest) egli monto in galera...” Sanuto: *Vitae ducum Venetorum*, 889.

⁶⁰ 1414. augusztus. „Pro multis barchis pro recessu de ducis (Sic!) Austrie...” AS Venezia, Collegio, Notatorio, Registri 5. 11^v.

⁶¹ 1414. augusztus 19. „... qui hic fuit et ivit ad Sanctum Sepulcrum...” AS Venezia, Avogaria di comun, Deliberazioni del Maggior consiglio, Registri, A-28-10. 96^v.

⁶² 1414. augusztus 19. AS Venezia, Avogaria di comun, Deliberazioni del Maggior consiglio, Registri, A-28-10. 96^v.

⁶³ Bruckner: *Formen der Herrschaftsrepräsentation*, 179.; Gertrude Smola: *Das Grabgewand Herzog Ernst des Eisernen. Ein Samtbrotak des frühen 15. Jahrhunderts*. In: *Festschrift 150 Jahre Joanneum 1811–1961*. Bearb. Berthold Sutter. Graz, 1969. 335–355.; Schellmann: *Zur Geschichte Herzog Ernsts*, 234–235.

⁶⁴ Alphons Lhotsky kiadását használtam, nem Joseph Chmelét. Lásd Alfons Lhotsky: *A E I O V. Die “Devise” Kaiser Friedrich und sein Notizbuch. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 60 (1952) 155–193.; Joseph Chmel: *Memorandenbuch Kaiser Friedrichs*. In: *Geschichte Kaiser Friedrich IV. und seines Sohnes Maximilian I. I–II*. Hrsg. uö. Hamburg, 1840. I. 576–593. A neveket felsorolja Reinhold Röhricht is. Röhricht: *Deutsche Pilgerreisen*, 103. Alphons Lhotsky úgy vélte, hogy feltehetőleg apja, II. Ernő osztrák herceg *Notizbuchjából* ismerhette a neveket III. Frigyes császár. Lhotsky: *A E I O V*, 177. A *Notizbuchra* újabbán lásd Roderich Schmidt: *Aeiov. Das ,Vokalspiel’ Friedrichs III. von Österreich. Ursprung und Sinn einer Herrscherdevise. Archiv für Kulturgeschichte* 55 (1973) 391–431.

⁶⁵ Josef Mayer: *Geschichte von Wiener Neustadt*. I–IV. Wiener Neustadt, 1924–1928. I. (Wiener Neustadt im Mittelalter. 1. Teil. Werden und Wachsen der Stadt [Bis 1440]) 451.

der, Hans Laun, Wolfgang Jorger, Cholman Windisgrezzer, Hans Czink, *Ulreich Wurffel*, Wolfgang Jorger, Chainrat Nempsi, *Hans Steinpekch*, Caspar Pellendarffer, Ulreich der Laun.⁶⁶ Felhívnam a figyelmet *Graff Paul von dem Fortensteinra* [Fraknói Pál], aki 1422-ben Zsigmond udvarának a tagja volt.⁶⁷ Ez összesen 26 fő, de ha ehhez hozzászámítjuk a herceget, valamint a kíséret névtelen tagjait, számuk legalább száz lehetett. Tudjuk, hogy egy gályát kaptak.⁶⁸

Az osztrák herceg 1414. november 19. körül érkezhett Velencébe. Ezen a napon ugyanis Tommaso Mocenigo dózse egy, a trevisói podestához írt levelében úgy fogalmazott, II. Ernő éppen most tért vissza a Szent Sírtól, Pordenonéba szándékozik menni, másnap el is indul, és Trevisón keresztül fog utazni.⁶⁹ A Köztársaság parancsba adta, készítsenek elő neki egy házat, továbbá 200 kis librát költhetnek rá Velence pénzéből.⁷⁰ Másnap a herceg valóban Trevisóba érkezett, ahol megemlítették, hogy a dózse utasítása szerint tisztelettel kell fogadni, és ebbe a kocsik által tönkrement utak javítása is beletartozott.⁷¹ Mivel Pordenone városa az osztrák herceg fennhatósága alatt állt, érthető a választás.⁷² Itt csak néhány napig maradhatott, erre utal, hogy 1414. november 23-án Udine követet (Pietro Tedesco) küldött Valvasone uraihoz, hogy tudnak-e valamit II. Ernő érkezéséről, aki visszafelé jön a Szent Sírtól. November 26-án emberüket (Macor di Camino) Pordenonéba irányították. Az iratból az is kiderül, hogy más, a Friuli régió követei is szerettek volna találkozni az osztrák herceggel.⁷³

Arról, hogy mikor érkezett haza, hallgatnak a források. Tudjuk, hogy 1415. január 8-án már Bécsújhelyen bocsátott ki oklevelet,⁷⁴ de véleményem szerint már sokkal hamarabb Ausztria földjére léphetett. Egy fontos dologra utalok közvetett, de mégis fontos bizonyítékként: első gyermeke 1415. szeptember 21-én született meg Innsbruckban.⁷⁵ Fia fogantatásán bizton ott lehetett. Ha visszaszámoljuk a kilenc hónapot, akkor 1414. december 21.

⁶⁶ A szöveg kiadója megjegyezte, hogy Wolfgang Jorger esetében vagy névazonosság áll fenn, vagy kétszer írták le a nevét. Lhotsky: A E I O V, 177. Mayer: *Geschichte von Wiener Neustadt*, 451.

⁶⁷ Fraknói Pál (?–1437). Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Bp., 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 5) I. 503.

⁶⁸ Lásd 17. lj. Velence eleve egy gálya felszerelését engedélyezte nekik.

⁶⁹ „... excelsus Dominus Dux Ernestus Austrie, qui nuper venit a viagio sepulcri dominici...”. Giambatista Verici: *Storia della Marca Trivigiana e Veronese dei Giambatista Verici*. I–XX. Venezia, 1791. XIX. 2126. sz. (Documenti); Steinwenter: *Beiträge zur Geschichte*, 459.; Giovanni Valentinelli: *Diplomatarum Portusnaonense. Series documentorum ad historiam Portusnaonis spectantium, quo tempore (1276–1514) domus Austriae imperio paruit hinc inde lectorum*. A cura et opera Iosephi Valentinelli. Wien, 1865. 150. sz.; Emil Kümmel: *Zur Geschichte Herzog Ernst des Eisernen (1406–1424)*. Mit besonderer Rücksicht auf die politische Sachlage in der Steiermark. *Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark* 25 (1877) 62.

⁷⁰ Verici: *Storia della Marca Trivigiana*, 2126. sz.; Steinwenter: *Beiträge zur Geschichte*, 459.; Valentinelli: *Diplomatarum Portusnaonense*, 150. sz.

⁷¹ Verici: *Storia della Marca Trivigiana*, 107.; Steinwenter: *Beiträge zur Geschichte*, 460–461.

⁷² Benedetti: *Storia di Pordenone*, 69–70.

⁷³ Steinwenter: *Beiträge zur Geschichte*, 461.

⁷⁴ Uo. 460.; Neumann: *Die Jerusalemfahrten*, 140.

⁷⁵ Schellmann: *Zur Geschichte Herzog Ernsts*, 246.

körül már a felesége közelében, véleményem szerint, akár már Bécsújhelyen is lehetett.⁷⁶ Ha pontosak a feltevéseim, akkor a herceg közel öt hónapig volt távol.

Apja zarándoklatát fia is megismételte, feltehetőleg atyjára való tekintettel, az ő példáját követve.⁷⁷ V. Frigyes osztrák herceg, hasonlóan IV. (Türelmes) Alberthez, 21 évesen, de még nőtlenként vágott bele a nem veszélytelen vállalkozásba. Aeneas Sylvius Piccolomini szerint II. (Vas) Ernő halála után (1424) IV. (Ürestarisznyájú) Frigyes osztrák herceg lett a kiskorú V. Frigyes és VI. Albert gyámja, tőle kért engedélyt a fiatalember a jeruzsálemi utazáshoz.⁷⁸ Zarándoklatának rekonstruálásához valamivel több adat áll rendelkezésünkre. 1436. május végén, június elején követeket küldött Velencébe, azzal a kívánságával, hogy támogassák szentföldi elképzeléseit, és egyben *salvus conductust* is kapjon a Köztársaságtól. Június 16-án Francesco Foscari dózse (1423–1457) igent mondott a kérésre, és ezt egy ólombullával megerősített oklevelében meg is írta a Szent Sírhoz készülődő osztrák hercegnek. Természetesen a menlevél kíséretének valamennyi tagjára vonatkozott.⁷⁹ Eközben V. Frigyes IV. Jenő pápától (1431–1447) hasonló beleegyezést kért tervéhez. A Szentatya 1436. július 11-én kedvezően válaszolt kérésére. Felhatalmazta, hogy száz kíséreléssel meglátogathassa a Szentföldet.⁸⁰ Alphons Lhotsky osztrák történész szerint elképzelhető, így akarta a nyugatiak részvételi készségét demonstrálni a fenyegető Oszmán Birodalommal szemben.⁸¹

Úgy vélem, V. Frigyes osztrák herceg a velencei válasz elolvasása után indulhatott útnak, de a pápai jóváhagyás is megérkezhetett, talán már nem Grazba, ahol 1436. július 20-án még oklevelet bocsátott ki, hanem máshová, a megkezdett utazás valamely állomására.⁸² Július 23-án már Mariborban [Marburg] van.⁸³ A két város távolsága egymástól közel 70 kilométer,⁸⁴ ezért gondolom, hogy 20-án, de legkésőbb másnap útnak indulhatott. Július 28. napján Ljubljana [Laibach] következett.⁸⁵ Augusztus 4-én már Seno-

⁷⁶ Nincs adatunk koraszüléséről.

⁷⁷ Schellmann: *Zur Geschichte Herzog Ernsts*, 236.

⁷⁸ Albrecht VI. von Habsburg (1418–1463); „Ab eo missus tandem ad regimen ordinatis terrarum gubernaculis felici navigatione Ierosolimam petiit...” Aeneas Sylvius Piccolomini: *Historia Austriacalis*. I–II. Hrsg. Martin Wagendorfer – Julia Knödler. Hannover, 2009. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum. Nova Series 24) I. 6–7.

⁷⁹ Joseph Chmel: *Materialien zur österreichischen Geschichte: aus Archiven und Bibliotheken*. Wien, 1832. 156. sz.

⁸⁰ Lichnowsky: *Verzeichniss der Geschichte*, 3604. sz.

⁸¹ Alphons Lhotsky: Kaiser Friedrich III. Sein Leben und seine Persönlichkeit. In: *Friedrich III. Kaiserresidenz Wiener Neustadt. Ausstellungskatalog*. [Hrsg. Niederösterreichischen Landesregierung.] Wien, 1966. 22.; Alphons Lhotsky: *Das Haus Habsburg*. In: *Aufsätze und Vorträge*. I–II. Ausgewählt und hrsg. Alphons Lhotsky – Hans Wagner – Heinrich Koller. Wien, 1971. II. 130.

⁸² Lichnowsky: *Verzeichniss der Geschichte*, 3618. sz. Az ő zarándokútjának kezdete is Grazhoz köthető. Ha a pápai engedély megérkezett volna Grazba július 20-21-re, az azt jelenti, hogy 11-12 nap alatt tették meg a Bologna és Graz közötti közel 580 kilométer. Ehhez 10-11 nap nekem kevésnek tűnik, hiszen napi 53–55 kilométeres út megtételét feltételezi. Kivitelezhető, de nem könnyen. Ezért gondolom, hogy V. Frigyes osztrák herceg már az utazás alatt kaphatta a kezébe a pápai iratot.

⁸³ Lichnowsky: *Verzeichniss der Geschichte*, 3620. sz.

⁸⁴ Értsd Graz–Maribor.

⁸⁵ Lichnowsky: *Verzeichniss der Geschichte*, 3622. sz.

žečeben [Senosetsch] keltezi oklevelét,⁸⁶ két nap múlva pedig Triesztbe érkezett.⁸⁷ Augusztus 8-án még a városban időzött,⁸⁸ de *Notizbuchjában* azt írta, augusztus 10-én este már vízen volt.⁸⁹ Ezt a napot tekinthetjük tengeri útja kezdetének. A másik két Habsburgtól eltérően ő nem Velencéből indult, ennek okát pontosan nem tudom. Talán így akartak időt nyerni, hogy kedvező időjárás viszonyok között utazhassanak.⁹⁰ Kíséretében a következő belső-ausztriai nemeseket találhatjuk, Alphons Lhotsky nevezte meg őket.⁹¹ Közülük számosan Bécsújhelyen éltek, és a városban házakkal rendelkeztek.⁹² A teljes lista: „Marinus pisolf von Triest, graff Eberhart von Kirkperg der junger,* graff Pernhart von Schaunberg,* Albrecht von Neiperg fecit me ritter,* Jorg von Pucham,* Hans von Neiperg,* Sigmund von Eberstarf,* Leutold von Stubenberg,* Hans von Kunringen,* Ot von Stubenberg,* Paul von Potendarf,* Hans von Puechhaim,* Perchtold von Lossenstein,* Wilhalm von Pernek,* Hans von Starenberg,* Ludbeig von Ekertczau,* Ulreich von Polhaim,* Bolfgang von Winden barones prescripti.⁹³ Hans Ungnad hofmarschalk,* Bolfart Fux von Fuxperg,* Purchart von Ellerbach,* Gamaret Silberbeger,* Hainrich Enczastarffer,* Ulreich Saurär der elter,* Jorg Fux von Fuxperg,* Ludbeig von Ratenstain,* Andre Holeneker,* Niklas von Pollencz,* Tristram Teufenpechk,* Veit Wolkenstainer,* Leupold Taunar,* Jorg Apphälterer,* Leinhart Harracher,* Fridreich Tunner,* Pernhart Tehenstainer,* Ulreich Fledeniczter,* Hans Waldstainer,* Jorg Scharnömel,* Hans Saurer,* Pangrecz Vinkschad,* Haidenreich Czebinger,* Wilhalm von der Alben,* Sigmund Windischgreczer,* Wilhalm Reisperger,* Antoni Holeneker,* Fridreich Lugaster,* Jorg Stainteuter,* Hans Lampoltiner,*

⁸⁶ Lichnowsky: *Verzeichniss der Geschichte*, 3624. sz.

⁸⁷ Uo. 3625. sz.

⁸⁸ Uo. 3629. sz. Ezen a napon még oklevelet adott ki a városban.

⁸⁹ „In den sexenddreissigsten jar an Sand Larenczen abent pin ich zu Tristi auff das mer gesessen...” Lhotsky: A E I O V, 178. [A kiadásában apró nyomdahiba van. Szent Lőrinc napját augusztus 9-re datálták.] 1436. augusztus 10-én, a kísérethez tartozó Hans von Ungnad Hofmarschall Triesztben bocsátott ki oklevelet. Neumann: *Die Jerusalemfahrten*, 140.

⁹⁰ Az időjárásról, mint befolyásoló tényezőről, valamint a hajók számáról később írok.

⁹¹ Lhotsky: *Kaiser Friedrich III*, 22.; *Aufsätze und Vorträge*, 130.

⁹² A * azt jelenti, hogy a később említett költeményben is a kíséret tagjaként szerepel. Reinhold Röhrich: *Die Jerusalemfahrt des Herzogs Friedrich von Österreich nachmaligen Kaisers Friedrich III von Deutschland* (1436). Ein mittelhochdeutsches Gedicht. *Zeitschrift für deutsche Philologie* 23 (1891) 31–33.; Mayer: *Geschichte von Wiener Neustadt*, 458. Hans Pirchegger közléséből ismerünk egy olyan listát 1422-ből, ahol számos nevet felsorol mint stájer Landleute. Hans Pirchegger: *Geschichte der Steiermark 1283–1740*. I–III. Graz–Wien–Leipzig, 1920–1934. I. 529–532. A jegyzékben II. Ernő 1414. évi kíséretéből csak Albrecht von Neiperg nevéét találtam meg. Uo. 531. Egy esetben [Hans Steinbarter] van egy hasonló elnevezés 1422-ből [Hanus Steinacher], de bízva a szerzőben, külön személynek tekintem őket. Uo. 531. V. Frigyes herceg emberei közül 1436-ból a felsorolásban Gamaret Silberbeger, Hans [az 1422-es szövegben Hanus] és Albrecht von Neiperg neve bukkant csak fel. Uo. 529., 531. Egy esetben található egy hasonló elnevezés 1422-ből [Niklas von Pollencz – Niclas Goliencz], de külön személyként kezelem őket. Uo. 529.

⁹³ Az utazásról szóló versben megemlíti, hogy ezután a lovagok [Ritter] és a csatlósok [Knecht] következnek. Röhrich: *Die Jerusalemfahrt des Herzogs Friedrich*, 32.; Alphons Lhotsky: *Quellenkunde zur Mittelalterlichen Geschichte Österreich*. Graz–Köln, 1963. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband 19) 349–350. Az utazásokról és a zarándoklatokról a középkori német irodalomban lásd Dietrich Huschenbett: *Reisen und Welterfahrung in der deutschen Literatur des Mittelalters*. *Würzburger Beiträge zur deutschen Philologie* 7 (1991) 1–13.

Leinhar Vilsekker,* Petter Leschenbrand,⁹⁴ Sigmund Kirperger, Hans Greisseneker.⁹⁵ Ez összesen 52 fő, Peter Leschenbrandot is beleszámolva. Ha ehhez hozzászámítjuk a herceget, valamint a kíséret névtelen tagjait, számuk könnyedén átléphette a százat. Emlékezzünk vissza, IV. Jenő pápa engedélyében is ez a szám szerepelt. Két gályára lehetett szükségük,⁹⁶ ezt erősíti meg a herceg jeruzsálemi utazásáról írott vers is. Ebben két nagy hajóról („... zwen kokken...”) olvashatunk.⁹⁷ Nem kell nagy merészség annak kijelentéséhez, hogy aki a poémát írta – egyes feltevések szerint talán Peter Leschenbrand⁹⁸ –, az vagy látta a *Notizbuchot*, vagy fordítva, V. Frigyes herceg ismerte a költeményt és konzultált a szerzőjével.⁹⁹ A feltételezett költő ott volt az aacheni koronázásra vonuló kíséretben (1442–1443) is.¹⁰⁰

⁹⁴ Az ő neve nem szerepel a *Notizbuchban*. Lhotsky: A E I O V, 155–193. Ellenben a versben igen. Röhricht: *Die Jerusalemfahrt des Herzogs Friedrich*, 33.

⁹⁵ Lhotsky: A E I O V, 178. A neveket felsorolja Reinhold Röhricht is. Lásd Röhricht: *Deutsche Pilgerreisen*, 110–111. Röhricht közölt egy korabeli verset, címe: *Kaysar Fridrichs moerfahrt In zeit, als Er Ertzhertzog zu Osterreich gewest ist*. Ezt 1891-ben a londoni British Museum őrizte. Röhricht: *Die Jerusalemfahrt des Herzogs Friedrich*, 26–41.

⁹⁶ Vö. 17. lj.

⁹⁷ Röhricht: *Die Jerusalemfahrt des Herzogs Friedrich*, 39. A korszakból írt másik versrét közli Historische Gedichte aus dem XV. Jahrhundert. Nicolaus Petschacher. Hrsg. Johann Huemer. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 16 (1895) 633–652.; Lhotsky: *Quellenkunde zur Mittelalterlichen*, 344. A *kogge/cocca* a 14. században klinkerpalánkozott, egyárbócos hajótípus volt. Teherbefogadása 40 és 120 Last (1 Last hozzávetőlegesen 1300 kg) között változott. A hosszúság és a szélesség aránya általában 3:1 volt. A régészek által Brémában feltárt, 14. században készült hajó hosszúsága 23,27 méter, oldalmagassága 4,26 méter, szélessége 7,62 méter, árbócmagassága 22 méter. Vitorlafelülete 210 négyzetméter, teherbefogadása 90 tonna, merülése (megrakodva) 2,25 méter. Jörg Backer: *Die Hanse. Lebenswirklichkeit und Mythos*. Lübeck, 1998. 763. Philipp Dollinger szerint az átlagos *kogge/cocca* hossza 30 méter, szélessége 7 méter, merülése 3 méter. Philipp Dollinger: *Die Hanse*. Stuttgart, 1989. 187. Az adatokra Pósnán László (Debreceni Egyetem) hívta fel a figyelmemet, önzetlen segítségét ezúton is köszönöm! Ezt vették át Velencében is, ahol a 14–15. század fordulóján nagy és gömbölyű, csepp formájú hajótestet készítettek, elsősorban azért, hogy a hajót az Északi-tengeren is jól lehessen irányítani. A *kogge/cocca* az orr irányában kiszélesedett, a tat felé pedig szűkül. Általában 25 íjászt raktak egy hajóra, száznál több embert nem szállíthattak. Csak két példa 1414 nyáráról az íjászok 25 fős kontingensére: 1414. július 21. AS Venezia, Senato, Deliberazioni, Misti, Registri 50. 134°–135°, 136°–136°. Az, hogy egyáltalán ilyen típusú hajóval mentek-e, kérdéses. Alakja okán „nave rotonda” névvel is illették. Velencében ezekre a típusokra már tüzéséget is raktak. Alethea Wiel: *The navy of Venice*. New York, 1910. 340. Sajnos egyáltalán nem biztos, hogy ilyenek utaztak. A 15. század elejéről ismerünk olyan adatot is, amikor a velencei gálya 40 méter hosszú, 5–6 méter széles, és kevesebb mint 3 méter magas. Ezen, mindenkit beleszámítva, közel 400 ember fért el. Ugo Tucci: *I servizi marittimi Veneziani per il pellegrinaggio in Terrasanta nel Medioevo*. *Studi Veneziani* 9 (1985) 59. És hogy bemutassam, az előző adat mennyire egyedi, arra egy példa: 1384-ben hat gálya és egy hajó 600 zárandókot szállított a Szentföldre. Uo. 64. A velencei kereskedőgályákról Alberto Sacerdoti tanulmánya a mai napig mértékadó, jöllehet a szerző az ideális állapotot fogalmazta meg a *Senato Mare* vonatkozó rendeleteit felhasználva, főleg a 15. század második feléből. Alberto Sacerdoti: *Note sulle galere da mercato Veneziane nel XV. secolo*. *Studi Veneziani* 4 (1962) 80–105.

⁹⁸ *Europäische Reiseberichte des späten Mittelalters*. Eine analytische Bibliographie. I–. Hrsg. Werner Palavicini. Frankfurt am Main – New York, 1994–. (Kieler Werkstücke 5) 82.

⁹⁹ A versből az V. Frigyes osztrák hercegnél elsőnek említett trieszti püspök (II. Martino Coronini), valamint a lista utolsó két helyét elfoglaló Sigmund Kirberger és Hans Greisenecker hiányzik csak. A sorrend meggyezik, a nevek írása nem.

¹⁰⁰ *Europäische Reiseberichte*, 95. A jeruzsálemi kíséretből mások is ott voltak, többek között Graf Eberhard von Kirchberg, Graf Bernhard von Schaumberg, Hans von Neiperg (Hofmaister), Hans von Stahremberg, Hans

V. Frigyes osztrák herceg és emberei a következő útvonalon haladhattak: Trieszt–Ciprus–Jeruzsálem.¹⁰¹ Zarándoklatának egyik fénypontja lehetett, amikor 1436. szeptember 8-án vagy 9-én a Szent Sírnál Albrecht von Neiperg lovaggá ütötte.¹⁰² Személye a folyamatoságot és az apjához való ragaszkodást is kifejezhette, ugyanis már ott volt II. Ernővel is. Azt gondolom, nem véletlenül esett rá a választás.¹⁰³ Jelzem, az 1436-os kíséretből III. Frigyes római koronázásakor feltehetőleg többen is ott lehettek – a névegyezések alapján – 1452-ben. Ilyen volt Leutold Stubenberg,¹⁰⁴ Hans von Puchheim,¹⁰⁵ Hans Ungnad,¹⁰⁶ Lambrecht [Gamaret] Silberberg,¹⁰⁷ Georg [Jörg] Fuchs von Fuchsberg,¹⁰⁸ Andreas Hollenegg,¹⁰⁹ Bernhard Tahenstein,¹¹⁰ Ulrich I. von Fladnitz,¹¹¹ Hans Waldstein.¹¹²

A jeruzsálemi Szent Sír-templomban történő esemény – amikor Krisztus katonájává (*miles Christi*) válik valaki – valamennyi zarándokút tetőpontjának számított, így ekkor is. A ceremónia általában éjszaka történt és pirkadatig tartott. A lovag viselhetett a jeruzsálemi keresztet, ezt V. Frigyes herceg később a monogramjában fel is használta.¹¹³ A *Notizbuch*-ban leírta, mi kell ahhoz, hogy valaki a Szent Sír lovagja lehessen. Az özvegyek és árvák védelmezése, igazságos bíróság a szegényeknek és a birodalomnak, adott esetben teljes erővel és feltételek nélkül támogatni a Szent Sír felszabadítását a pogányok és a hitetlenek uralma alól.¹¹⁴ Jeruzsálemből ezután Betlehembe ment, majd újból visszatért Jeruzsálembe. Innét Betánia következett.¹¹⁵ A hagyomány szerint itt van Lázár sírhelye.

Joseph Grünpeck [Boiarius],¹¹⁶ aki I. Miksa császár (1508–1519) udvari káplánja, történetírója és csillagásza volt, kalandos történetekkel fűszerezte III. Frigyes császár – a szerző nevezte császárnak – életrajzát. Tudomása szerint jelentős kísérettel kelt útra egy nagy vitorlás hajóval, melynek árbócán a kétfejű sasos zászló lobogott. Leírásában gonosz tengeri viharokról is olvashatunk. A zarándok Jeruzsálem után Egyiptom ment, de csak

Ungnad (von Weissenwolf), Wolfart Fuchs von Fuchsberg, Ulrich Saurär, Jörg Fuchs von Fuchsberg, Fridrich Tanner, Ludwig von Rotenstein és Pangratz Rinschhad. *Europäische Reiseberichte*, 95.

¹⁰¹ A fentebb említett versben olvashatjuk Ciprust. Röhricht: *Die Jerusalemfahrt des Herzogs Friedrich*, 31.; Bruckner: *Formen der Herrschaftsrepräsentation*, 201.

¹⁰² Lhotsky: *A E I O V*, 178.; Röhricht: *Die Jerusalemfahrt des Herzogs Friedrich*, 35.

¹⁰³ Mayer: *Geschichte von Wiener Neustadt*, 451., 458.

¹⁰⁴ Achim Thomas Hack: *Eien Anonymer Romzugsbericht von 1452 (Ps-Enkel) mit den zugehörigen Personenlisten (Teilnehmerlisten, Ritterschlagslisten, römische Einzugsordnung)*. Stuttgart, 2007. (*Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur Beihefte*. Beiheft 7) 204–205.

¹⁰⁵ Uo. 189

¹⁰⁶ Uo. 209.

¹⁰⁷ Uo. 200.

¹⁰⁸ Uo. 164.

¹⁰⁹ Uo. 171.

¹¹⁰ Uo. 205.

¹¹¹ Uo. 162.

¹¹² Uo. 212.

¹¹³ Schmidt: *Aeiov*, 398.

¹¹⁴ Lhotsky: *A E I O V*, 88.

¹¹⁵ Az útvonalat a fentebb említett vers alapján lehet azonosítani. Röhricht: *Die Jerusalemfahrt des Herzogs Friedrich*, 36–37.; Palavicini: *Europäische Reiseberichte*, 84.; Bruckner: *Formen der Herrschaftsrepräsentation*, 201.

¹¹⁶ Joseph Grünpeck (1473 k.–1532 k.), történetíró.

miután már valamennyi szent helyet meglátogatta.¹¹⁷ Itt az országnak megfelelő ruhát öltött – egy újabb álruhás motívum jóval I. Mátyás magyar király uralkodása (1458–1490) előttről –, majd néhány helyi zsidó kíséretében az egyiptomiak közé keveredve meglátogatta a hitetlenek ékszerüzleteit. A hercegnek, miután felismerték, sikerült bérelt öszvéreken elmenekülnie, és kalandos úton visszaérnie a flottához. A rohanva közeledő üldözők egy része fegyverrel a kezében elesett, ezért tudott még idejében felszállni a hajójára. Felhúzták a fent említett zászlót, és trombitaszó kíséretében, Krisztus ellenségeinek dühétől kísérvé elindultak.¹¹⁸

Örömmel elemezném a kalandfilmbe illő történetet, de megfontolnám Eva Bruckner megállapítását, aki szerint a színes elbeszélést kezeljük erős kritikával, főleg azért, mert szerzője a későbbi császárt prófétaik és alkímiai képességekkel is felruházta,¹¹⁹ magát az utazást pedig az emberfeletti rettenthetetlenség példájaként említi.¹²⁰ Tegyük azért hozzá, a zarándoklat olyan időben történt, amikor az oszmánok a görög szigeteket egymás után rabolták ki, és ezen a területen védelmet kizárólag csak a rodoszi lovagok adhattak, tehát ha talán nem is igazak a leírások, mindenképpen (veszélyes) kalandként tekinthetünk V. Frigyes osztrák herceg zarándoklatára.¹²¹ Mellékesen kizártnak tartom, hogy eljutott volna Egyiptomba, ismervé a zarándokút hozzávetőleges időtartamát. Azért jelzem, az utazásról szóló versben egy hasonló jelenetről szintén olvashatunk.¹²² Velencei időtöltésének ismeretében azonban az ékszerboltos jelenet akár igaz is lehet, de kizárólag a fentebb említett szentföldi városokban.

A zarándokcsapat visszafelé Jaffából indulhatott, érinthették Ciprust, majd Velence következett.¹²³ Úgy tűnik, V. Frigyes osztrák herceget a visszaúton felvették a Ciprusi Lovagrendbe,¹²⁴ melynek tagjai hasonló fogadalmat tettek, mint a Szent Sír lovagjai, akiknek többek között a Szent Kereszt felmagasztalásának ünnepén (szeptember 14.) öt misét kellett mondatniuk. Ez utóbbiról azért teszek említést, mert erről a *Notizbuchban* is olvashatunk.¹²⁵

¹¹⁷ A vers szerint ezt valóban megtette. Röhricht: *Die Jerusalemfahrt des Herzogs Friedrich*, 34–36.; Maximilian I. von Habsburg (1459–1519).

¹¹⁸ Joseph Grünpeck: *Die Geschichte Friedrichs III und Maximilians I.* Übersetzt von Joseph Grünpeck – Theodor Ilgen. Leipzig, 1891. (Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit 3) 7–18.; Joseph Grünpeck: *Historia Frederici IV. et Maximiliani I.* In: Joseph Chmel: *Der österreichische Geschichtsforscher.* I–II. Wien, 1838. I. 71–72. Zarándoklatát Aeneas Sylvius Piccolomini nagyon röviden megemlítette. Piccolomini: *Historia Austriacis*, 7.

¹¹⁹ Bruckner: *Formen der Herrschaftsrepräsentation*, 202.

¹²⁰ Idézi Lhotsky: *Kaiser Friedrich III*, 22–23.; Uő: *Aufsätze und Vorträge*, 131–132.

¹²¹ Lhotsky: *Kaiser Friedrich III*, 23.; Uő: *Aufsätze und Vorträge*, 131.

¹²² Röhricht: *Die Jerusalemfahrt des Herzogs Friedrich*, 39.

¹²³ Azért gondolok Zaffóra, mert a velencei hajók mindig ott kötöttek ki, ha zarándokot hoztak vagy vittek. A fentebb említett vers alapján lehet azonosítani a további útvonalat. Röhricht: *Die Jerusalemfahrt des Herzogs Friedrich*, 40.; Bruckner: *Formen der Herrschaftsrepräsentation*, 201.

¹²⁴ Lhotsky: *Kaiser Friedrich III*, 23.; Uő: *Aufsätze und Vorträge*, 131–132. A Ciprusi Lovagrendet 1195-ben alapították és a 15. század végéig működött. Jelmondata a következő volt: „Pour loyauté maintenir”. Állítólag ezt III. Frigyes császár így fordította le: „Die Gerechtigkeit zu bestimmen”. Karl Lind: *Die Grabdenkmale während des Mittelalters. Berichte und Mittheilungen des Altertums-Vereins zu Wien* 11 (1870) 162–213.

¹²⁵ Lhotsky: *A E I O V*, 188.; Schmidt: *Aeiov*, 399.

Az osztrák herceg esetében megállapítható, hogy a Trieszt–Jeruzsálem út megtételére közel egy hónapra volt csak szüksége.¹²⁶ Számomra úgy tűnik, legalább ugyanennyi időt tölthetett a Szentföldön, ugyanis csak 1436. november 11-én volt bizonyosan Velencében.¹²⁷ Ünnepléses külsőségek között fogadták, Marino Sanuto szerint egy 300 dukát értékű drágakövet is kapott.¹²⁸ A krónikás bejegyzését megerősíthetem, november 13-án valóban megajándékozták: a Köztársaság a jó viszonyt ápolandó és fenntartandó, 300 dukátig terjedően egy ékszer/drágakő vagy bármilyen más dolog megvételére adott engedélyt V. Frigyes osztrák herceg számára, aki a Szentföldről tért vissza.¹²⁹

Amíg IV. (Türelmes) Albert esetében csak feltevéseink lehetnek, mit is csinált a várakozás napjaiban a lagúnák városában, addig V. Frigyes osztrák hercegről egy dolgot biztosan tudunk: vásárolt.¹³⁰ Sokat. Saját bevallása szerint különböző színű és anyagú pamutot [pembol], szövetet [tuch], damasztot [tamasco], selymet [samad] és atlaszt [atlas].¹³¹ Külön kiemelte, hogy testvéreinek, VI. Albertnek 18 rófnyi ezüstszürke szövetet vett 117 guldenért.¹³² Mászt nem említett, de annyi anyagot vett, hogy abból még leánytestvéreinek (Margit és Katalin), és akár gyámjának (IV. Frigyes) is juthatott valamicske. Kedvenc boltja az Amadi testvérek [Francesco di Giovanni, Amado di Giovanni] üzlete lehetett, a *Notizbuch*-ban külön bekezdést szentelt az ott beszerzett áruknek, a következő megjegyzéssel indítva: „Was ich von dem Amadi ze Venedi kaufft han.”¹³³ A család egyike volt annak az öt famíliának, amely Luccából telepedett át Velencébe. Nagyon távolról bajor felmenőkkel is rendelkeztek, és számos itáliai városban megjelentek. Az egyik ág Cremonából érkezett a lagúnák városába még a 9. században, egy másik ág a 13. században, Luccából telepedett ide, és néhányuk szintén innét, de csak a 14. században választották otthonuknak Velencét.¹³⁴ Az Amadiak – a forrásokban Amai néven is szerepelhetnek – vevőkörébe számos német tartozott, ezek közül a legjelentősebbnek a nürnbergi Kress

¹²⁶ Fentebb említettem, hogy 1436. augusztus 10-én indultak el Triesztből, és szeptember 8-9-én már a Szent Sírnál voltak.

¹²⁷ Mindezt egy Trieszt városával foglalkozó, 1436. november 13-án kelt oklevélből tudjuk. „... et hic illustris dominus dux Federicus iam per duos dies...”. AS Venezia, Senato, Deliberazioni, Misti, Registri 59. 184^r.

¹²⁸ A november 13-i bejegyzés szerint ezen a napon érkezett a török követ. „Ancora fu preso per onorare il Duce Federigo d’Austria, che venne di pellegrinaggio dal Santo Sepolcro, che gli sia donata una gioja di valuta di Ducati 300”. Sanuto: *Vitae ducum Venetorum*, 1044.; Röhrich: *Die Jerusalemfahrt des Herzogs Friedrich*, 40–41.

¹²⁹ 1436. november 13. „... pro honorando nostri domini possint expendi in uno Jocali aut aliis rebus pro presentando sibi usque ad summam ducatorum trecentorum...” AS Venezia, Senato, Deliberazioni, Misti, Registri 59. 184^r. A török követ, ahogy Marino Sanuto is megemlítette, valóban Velencében volt. Ő csak 35 dukátot kapott. Uo. 184^r.

¹³⁰ Nyilvánvalóan a várost is megnézte, és találkozhatott a vezetőivel is.

¹³¹ Lhotsky: A E I O V, 186–187.

¹³² „... item, meinem prueder ein gruen silbren tuch XVIII percen, ein percen umb VI gulden und umb ein halben gulden, summa I^rXVII gulden...” Uo. 186. [percen = Ellen.]

¹³³ Uo. 187.

¹³⁴ A családra lásd Luca Molà: *La comunità dei lucchesi a Venezia. Immigrazione e industria della seta nel Tardo Medioevo. Venezia, 1994. (Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti. Memorie Classe di Scienze Morali, Lettere ed Arti Volume 53) 77., 110., 122.*

kereskedőház számított.¹³⁵ Ide sorolhatjuk V. Frigyes osztrák herceget is, aki úgy látszik, biztosra akart menni, és jókat hallhatott a kereskedőről. A Ca' Amadi ma is létezik, jelenleg szállodaként [Locanda] funkcionál (igen takaros, 15. századi freskókkal díszítettek belső terei). Közel volt és van a Rialtóhoz, így a Fondamenta dei Tedeschihez is.¹³⁶ A kíséret tagjai közül jó néhányan itt lakhattak. V. Frigyes osztrák herceg elégedettségét jelzi, hogy hat tételt biztosan vásárolt náluk, 352 és fél gulden értékben.¹³⁷ A városban – valószínűleg több boltban – még 2445 és fél guldent hagyott.¹³⁸ Saját számítása szerint, összesen 2794 gulden gazdagította a velencei boltosokat.¹³⁹ Jó turistához illően kihasználta a kedvező árakat, hiszen ezek az árak Bécsújhelyen sokkal többbe kerültek volna.¹⁴⁰ A velencei Ziliolo-krónikában megemlíti, hogy amikor 1452-ben, a császárkoronázás után III. Frigyes a városba jött menyasszonyával, Portugáliai Eleonórával,¹⁴¹ a házaspárt Francesco Amadi házában szállásolták el, aki ezután testvéreivel és leszármazottaival *comes palatinus* címet kapott.¹⁴² A fentiekből semmi sem igaz, de jól hangzik. A császár a San Giacomo dall'Orio templomnál, a ferrarai őrgróf házában lakott, míg kedvesét a Sant'Eustachio-templom [Chiesa di San Stae (Eustachio)] melletti Casa Vitturiban helyezték el.¹⁴³ Jelzem, a legfontosabb vendégeket rendszeresen az őrgróf palotájában helyezték el. Csak egy példa: a Morosini-krónika szerint 1409. augusztus 22. és 29. között, amikor a 12 zárai nemes megérkezett a városba hűségesküt letenni, hasonlóan itt kaptak szállást.¹⁴⁴

V. Frigyes osztrák herceg velencei tartózkodása nem tarthatott tovább két hétnél, mert úgy tűnik, 1436 decemberének második felében már Ausztriában lehetett. Erre utal egy 1436. december 21-én kibocsátott oklevél.¹⁴⁵ 1437. január 8-án pedig már Bécsújhelyen

¹³⁵ Molà: *La comunità dei lucchesi a Venezia*, 241.; Philippe Braunstein: *Relation d'affaires entre Nurembergeois et Vénitiens à la fin du XIVe siècle. Mélanges d'Archéologie et d'Histoire publiés par l'École Française de Rome* 76 (1964) 254–259.

¹³⁶ A Ca' Amadi pontos címe: Corte de Ca' Amadi. Calle dei Amai a San Giovanni di Grisostomo [Cannareggio]. Volt egy másik házuk is a rivo della Croce partján. Ez a Corte degli Amai ai Tolentini. (Jelzem, itt is egy hotel működik Albergo ai Tolentini néven. Jelenleg egycsillagos.)

¹³⁷ Lhotsky: *A E I O V*, 187.

¹³⁸ Ehhez még jön az egyik tételnél megadott 18 grossen. Uo. 186.

¹³⁹ Uo. 187. Szerintem 2798 gulden és 18 grossen.

¹⁴⁰ Lhotsky: *Kaiser Friedrich III*, 23.; Uő: *Aufsätze und Vorträge*, 131.

¹⁴¹ Eleonora d'Aviz (1434–1467).

¹⁴² Amai (Calle Dei). A szócikkben hivatkozásként a Biblioteca Nazionale Marciana di Venezia (= BNM). Classe VII. Codice 90. jelzet alatt található Cronaca del Zilio van megadva. Ennek új jelzete BNM. ms. 8029. sz. A munka bekerült a Biblioteca del Museo Correr di Venezia (= BMC) ms. Cicogna 2460. sz. kéziratkompilátumba. Jelzem, a *Regesta Imperii* vonatkozó kötetében nyoma sincs a kinevezésnek.

¹⁴³ Giorgio Dolfin kéziratban lévő munkáját használtam. BMC. ms. Cicogna 3756, 579–580.; Sanuto: *Vitae ducum Venetorum*, 1143. Sajnos Johannes Roth beszámolójában sem olvashatunk semmit az 1452. évi velencei napokról. Agostino Sottili: *Der Bericht des Johannes Roth über die Kaiserkrönung von Friedrich III*. In: *Humanismus und Universitätsbesuch: die Wirkung italienischer Universitäten auf die Studia Humanitatis nördlich der Alpen/Renaissance Humanism and University Studies: Italian Universities and their Influence on the Studia Humanitatis in Northern Europe*. Ed. Agostino Sottili. Leiden–Boston, 2006. 413–462. Az 1452-es Romzug-beszámoló névtelen szerzője sem ír a szállásról. Vö. Hack: *Eine Anonymer Romzugsbericht*, 12., 20–21., 26., 29.

¹⁴⁴ *I codice Morosini*, I. (Introduzione e Cronaca-Diario dal 1094 al 1413 [fino a tutto il dogado di Michele Steno]), 63/474.

¹⁴⁵ Lichnowsky: *Verzeichniss der Geschichte*, 3667. sz. (V. Johann von Schallermann gurki püspök oklevele, Strassburg, Gurk közelében.)

volt.¹⁴⁶ Visszaútról egy halovány adatom van csupán: a Gemona városka alá tartozó területeken is átvonult.¹⁴⁷

*

A három Habsburg herceg zarándoklatában az elhatározás mellett jó néhány közös pontot találhatunk. Az egyik az időpont kiválasztása: augusztusi indulás Velencéből vagy Triesztből, és novemberi visszatérés a lagúnák városába. Ennek egyszerű oka volt: az időjárás. Amikor 1414-ben II. (Vas) Ernő követe előadta ura kérését, az osztrák hercegnek írt levélben kiemelték: „provideat ire presto, quia nunc sunt optima temporalia, et differendo supervenirent tempora hyemalia, que non sunt ita habilia ad navigandum.”¹⁴⁸ Mindezt július 19-én írták, évszázados tapasztalatokkal a hátuk mögött. A következő egyezéseket találtam még hármuk útjában: a Szent Sír meglátogatása, a lovaggá ütés, valamint mindannyian Velencébe tértek vissza, ahol le kellett adniuk a gályákat. IV. Albert és II. Ernő hercegek innét is indultak. A Köztársaságtól mindannyian kaptak pénzt vagy ajándékot, mindezt a felek közti jó kapcsolatra hivatkozva.¹⁴⁹ A nagyvonalú támogatást véleményem szerint már Velencében felélhették. Mellékszál, de az adat hasonlóan a kiegyensúlyozott viszonyra utal, és talán érdekes is lehet, hogy 1401-ben, a másik *dux Austriae* feleségét és annak édesanyját, valamint a vele utazó nemeseket, akik a velencei gályákkal a városba jöttek („... cum nostris galeis, que iverunt ad levandum eam et eius matrem...”), és *pro honorando* 2000 dukátig költhettek, hasonlóan tisztelettel fogadták.¹⁵⁰ A vendégek nem lehetek mások, mint II. Nápolyi Johanna, aki édesanyjával, Durazzói Margittal érkezett a városba. Nápolyi László király testvére lett ugyanis II. (Becsivágyó) Vilmos osztrák herceg felesége.¹⁵¹ 1401-ben esküdtek meg, Velencén keresztül mentek a menyegzőre.

A három herceg útvonala nagyjából hasonló lehetett, de elegendő adat hiányában ez csak feltevés. Az utazást hátráltató rendkívüli eseményről nem tudunk, hacsak nem soroljuk ide V. Frigyes kalandját a hitetlenekkel. IV. Albert és V. Frigyes osztrák hercegek 21 évesen vágta neki az útnak, míg II. Ernő már 37 volt. Az elsőként említett Habsburg egy feleséget és két gyereket hagyott otthon, a másodiknak még nem volt sem neje, sem leszármazottja, míg a harmadik csak a házastársának örülhetett.¹⁵² Nála adódik a feltevés,

¹⁴⁶ Lichnowsky: *Verzeichniss der Geschichte*, 3678. sz. (V. Frigyes osztrák herceg oklevele.) A zarándoklatra röviden lásd Lhotsky: *Kaiser Friedrich III*, 22–23.; Uő: *Aufsätze und Vorträge*, 130–132.

¹⁴⁷ Valentino Baldissera: *Passaggi di principi e personaggi illustri nel Friuli. Pagine Friulane* 2 (1889) 141. 1452-ben biztosan megfordult a városban. Uo.

¹⁴⁸ 1414. július 19. AS Venezia, Senato, Deliberazioni, Secreti, Registri 6. 4^v. Kiadása: Steinwenter: *Studien zur Geschichte*, 131–132.

¹⁴⁹ Velence és az osztrák hercegek viszonyára lásd Steinwenter: *Beiträge zur Geschichte*, 389–508.; Uő: *Studien zur Geschichte*, 1–146.; Gian Maria Varanini: *Venezia e l'entroterra (1300–1420)*. In: *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima*. I–. Roma, 1991–. IV. (Il Rinascimento. Politica e cultura). A cura di Alberto Tenenti e Ugo Tucci. 194–196.

¹⁵⁰ 1401. május 5. AS Venezia, Maggior Consiglio, Deliberazioni, Registri 21. 119^v.

¹⁵¹ „... illustrem dominam coniugem illustris domini ducis Gulielmi Austrie...” Uo.; II. Nápolyi Johanna (1373–1435), Durazzói Margit (1347–1412), Nápolyi László (1376–1414).

¹⁵² Értsd az első IV. Albert, a második V. Frigyes, a harmadik II. Ernő.

hogy a Szent Sírnál utódok megszületéséért is imádkozhatott, hiszen első felesége (Margarete von Pommern) 1407-ben meghalt, és nem született gyermeke, sőt 1414-ig a másodiktól (Czimburga von Masowien) sem, akivel 1412-ben házasodtak össze.¹⁵³ Mindenesetre visszatérése után megtört a jég, és megérkezett V. Frigyes, akit később még több gyermek követett. A rokonok fokok sem érdektelenek. IV. Albert és II. Ernő unokatestvérek voltak, míg az utóbbi és V. Frigyes osztrák herceg esetében „a fiú követi az apját” szép példáját láthatjuk.

IV. Albertnél már említettem, hogy nagyon nehéz kiszámolni a zarándoklatra fordított időt. Ő és kísérete 78 nap alatt teljesítették a Velence–Jeruzsálem–Zára útvonalat. V. Frigyes osztrák hercegről tudjuk, hogy Triesztből indulva alig egy hónapra volt szüksége eljutni Jeruzsálembe. Merészség, de ebből a két adatból úgy tűnik, hozzávetőlegesen 1-1 hónapot számolhatunk a szentföldi oda- és visszaútra. Az ott-tartózkodás általában 3-4 hetet vehetett igénybe. Velencében mind a hárman pihentek néhány napot, majd az Ausztria–Velence/Trieszt–Ausztria távhoz legalább 3-4 hétre volt szükség. Ezek alapján összesen 4,5-5 hónap körüli idő kellett, hogy visszaérjenek Ausztriába.¹⁵⁴ Hangsúlyozom, ezek az adatok részletek hiányában kizárólag tájékoztató jellegűek, hiszen a tengeri utazás erősen időjárás függő volt. Francesco Querini 1414. május 9-én indult egy gálya parancsnokaként, 44 zarándokkal és három szervitorral a fedélzeten Jaffába, és augusztus 15-én tért vissza Velencébe. Ez 99 nap.¹⁵⁵ Nicolò d’Este ferrarai herceg 1413. április 15-én hajózott ki Velencéből a Szentföldre, és július 15-én már a lagúnák városában volt, jóllehet Cipruson hat napot állt a királyt meglátogató.¹⁵⁶ Ez 92 nap. És egy későbbi adat: Francesco Bonaver 1480-ban 19 nap alatt ért vissza Szíriába úgy, hogy csak egy napra kikötött ki Modónében.¹⁵⁷ Azt sem tudjuk, mennyibe került az utazás. Egy biztos, mindenhol és mindenért fizetni kellett. A hajókat saját költségen kellett felszerelni, a legénység bére is a hercegeket terhelte. A kikötőkben felvett ellátmányt sem adták ingyen. Jaffában újra nyílhattak az erszények.¹⁵⁸ Lovakat és vezetőket kellett bérelni, az esetleges védelem, a szállás, az étkezés szintén soványította a pénztárcát. V. Frigyes osztrák hercegről tudjuk, hogy kiadásai fedezésére kölcsönt vett fel.¹⁵⁹ A fentebb említett Francesco Quirini utazásáról ismerünk egy roppant érdekes, gyakorlatilag mindenre kiterjedő számadást. Ebben felsorolják a zarándokok által befizetett pénzt, a személyzet bérét és számát, a gályára berakott élelmiszerek összetételét, és néha a mennyiségét is. Sajnos kizárólag csak érdekességként kezelhetjük, és nem összehasonlítás alapjaként, hiszen minden szentföldi utazás egyedinek számított, a hercegek és

¹⁵³ A hercegnőre lásd Schellmann: *Zur Geschichte Herzog Ernsts*, 243–244. Czimburga von Masowien (1394–1429). A sors furcsasága, hogy 1429 szeptemberében éppen egy zarándokúton Mariazellbe igyekezett, de a hónap 28. napján, Türritzben meghalt. A közeli lilienfeldi kolostorba temették el. Uo. 244.

¹⁵⁴ A négy és fél hónap IV. Albert, az öt II. Ernő és V. Frigyes osztrák hercegek útjára vonatkozik. A tanulmányban fentebb részleteztem a napokat, ezt most nem ismétlem meg.

¹⁵⁵ Ugo Tucci: *L'alimentazione a bordo della navi veneziane. Studi Veneziani* 13 (1987) 113.; Uő: *I servizi marittimi*, 58–59.

¹⁵⁶ Ugo Tucci: *I servizi marittimi*, 58–59.

¹⁵⁷ Tucci: *L'alimentazione*, 104.

¹⁵⁸ Az előkelőktől sokkal több pénzt akartak beszédni. Röhrich: *Die Jerusalemfahrt des Herzogs Friedrich*, 38–39.

¹⁵⁹ Bruckner: *Formen der Herrschaftsrepräsentation*, 201.

kíséretük körülményeit nem lehet összehasonlítani az egyszerű zárandokok szerény lehetőségeivel.¹⁶⁰

A zárandoklatok kurióznak számítottak, nemcsak a Habsburg-ház történetében, hanem az európai uralkodócsaládok esetében is. Az utazók egész életre szóló élmények mellett megerősödhetek hitükben, valamint olyan benyomásokat szerezhettek, melyek később visszahathattak személyiségükre, hivatali működésükre és magánéletükre egyaránt, de áttételesen akár a magyar történelemre is. Ha ez így volt, három királyunk saját bőrén érezhette ezt. IV. (Türelmes) Albert fia magyar uralkodó lett, II. (Vas) Ernő Zsigmond kortársaként élt, 1414 után alkalomadtán ellenfeleként lépett fel, míg első gyermeke I. Mátyással szemben próbálta megvédeni birodalmát.¹⁶¹

Melléklet I.

*Feljegyzés a IV. (Türelmes) Albert osztrák hercegnek 1398. augusztus 20-án kifizetett összegekről.*¹⁶²

1398 die XX Augusti

Quod pro honorando adventum illustris domini Alberti ducis Austrie, qui venit Venetias pro eundo ad Sanctum Sepulcrum, tam pro armando bucentaurum,¹⁶³ gançarolos,¹⁶⁴ barchas, quam pro presentando eidem, tam in Venetias, quam in alios locos¹⁶⁵ nostros Trevisanos et Cenetenses, prout infra patet:

Malvasia ¹⁶⁶ de do ¹⁶⁷ bigunçi ¹⁶⁸	caratelli ¹⁶⁹	III
Vini atiri ¹⁷⁰ de do bigunçi	caratelli	III
Tribian ¹⁷¹	caratelli	X
Galine ¹⁷² et caponi ¹⁷³	pera ¹⁷⁴	C

¹⁶⁰ Tucci: L'alimentazione, 112–113.; Uő: I servizi, 54–55., 61–62.

¹⁶¹ Értsd V. Frigyes osztrák herceg.

¹⁶² 1398. augusztus 20. AS Venezia, Collegio, Notatorio, Registri 3. 15^r.

¹⁶³ A mindenkori dózse hajója, az *Il Bucintoro*.

¹⁶⁴ A *ganzaruolo* egy hajótípus.

¹⁶⁵ Az eredetiben *loces*.

¹⁶⁶ Malvázia, édes bor.

¹⁶⁷ Kettő.

¹⁶⁸ A *bigonzio* velencei tájszó. Jelentése ebben az esetben mértékegység. Lehet, hogy egy speciális hordó, hordócska, sajtár, puttony stb.

¹⁶⁹ A *caratèl* velencei tájszó. Jelentése ebben az esetben hordó, hordócska.

¹⁷⁰ Savanyú bornak fordítanám, ha a kifejezés a latin *acer* szót rejti magában. Gyenge érv, de a felette levő tételben édes (*malvasia*) borról olvashatunk. Ez ugyan még nem magyarázza meg az *atiri* = *aciri* = *aceri* szó ilyenforma fejlődését, de nincs jobb ötletem.

¹⁷¹ A *Tribiano* egy fehérbor.

¹⁷² Tyúkok.

¹⁷³ Kappanak.

¹⁷⁴ A *pér* velencei tájszó. Jelentése: pár.

Vedelli ¹⁷⁵		X
Confeti de diverse sorte in teo liqual sia alcune spongade ¹⁷⁶	libbre	C
Cera tra torci e candelle e dopleri	libbre	V ^c
Specie ¹⁷⁷ e ponerada ¹⁷⁸ e 33 ¹⁷⁹ pesteo ¹⁸⁰ garofali pesti ¹⁸¹	libbre	XL
Formaio ¹⁸² dolce de libbre 10 in 12	pecie	XX
Pan fresco e blanchio ¹⁸³	pani	III ^m
Summa ducatorum 414		
In Treviso	ducati	80
In Coneglam ¹⁸⁴	ducati	50
In Mestre	ducati	30
In li ambadori	ducati	150
In gançaruoili in tuto	ducati	60
In paresehemi ¹⁸⁵	ducati	80
In barche in armam del buçentoro	ducati	30
Summa ducatorum 480		

Melléklet II.

IV. (Türelmes) Albert és II. (Becsúgyó) Vilmos osztrák hercegek kérésének megfelelően Velence engedélyezi, hogy Szent István protomártír relikviáiból adjanak a bécsi Szent István-egyház számára.¹⁸⁶

Die primo Septembris 1399

Ser Lucas Bragadino, ser Iacobus de Priolis, ser Iacobus Trevisano domini consiliarii, ser Vitus de Canali, capo di XL^a, ser Benedictus Superantio procurator, ser Rambretus Quirino sapientes consilii.

¹⁷⁵ A *vedèl* velencei tájszó. Jelentése: borjú [itt borjúk].

¹⁷⁶ Különböző típusú édességek. Némelyik szárított. A *spongada* velencei tájszó. Jelentése ebben az esetben szárított.

¹⁷⁷ Fűszerek.

¹⁷⁸ A *ponerada* szó jelentését nem tudtam azonosítani.

¹⁷⁹ Az eredetiben 3^o3^o.

¹⁸⁰ *Pesteo* = *pestello*. Jelentése ebben az esetben mozsár, mértékegységként használva.

¹⁸¹ A *pésto* velencei tájszó. Jelentése ebben az esetben tört, darált stb. *Garofali* = *garofani*. Az összetétel a tört szegfűszeg kifejezést takarja.

¹⁸² Sajt.

¹⁸³ Friss, fehér kenyér.

¹⁸⁴ *Conegliano*.

¹⁸⁵ A *palischermi* egy hajótípus.

¹⁸⁶ 1399. szeptember 1. AS Venezia, Senato, Deliberazioni, Misti, Registri 44. 123^v.

Quia non est minor virtus et sapientia scire, conservare amicos, quam acquirere, et sicut est notum et secundum quod habetur a nostris oratoribus, qui fuerunt ad dominum imperatorem et duces Austrie, dominus dux Albertus propter benignos receptus et amabilia tractamenta facta per nos versus ipsum dominum ducem, cum transunt¹⁸⁷ ad Sepulcrum Domini, cum et omnes alii domini duces sunt tantum bene dispositi versus nos et nostrum honorem, quantum in mundo esse possent, similiter etiam habetur a viris nobiles ser Paulo Quirino et ser Andrea Venerio, qui noviter redierunt a dictis dominis ducibus, per quos dominus dux Guilelmus et dominus dux Albertus instanter et amicabiliter rogari fecerunt nostrum dominium, quod cum ecclesia sua principalis Viene sit fundata sub vocabulo Sancti Stefani et protector etiam illius civitatis sit ipse Sanctus, placeat nobis consentire eis unam particulam ossorum¹⁸⁸ dicti Sancti Stefani, que sunt in ecclesia Sancti Georgii. Vadit pars pro conservando ipsos in amore et benevolentia nostri communis, quod conplaceatur ipsis dominis ducibus de illa particula ossorum¹⁸⁹ dicti Sancti, que videbitur Collegio, quod ipsa habeatur in maxima reverentia et devotione et exinde reputabunt se semper nostro dominio obligatos, accepta autem ipsa particula ossorum¹⁹⁰ predictorum postea recludi debeant et inarpesari, ut primo erant, ita quod nullo unquam tempore moveri¹⁹¹ vel apperiri possint, sed remaneant, ut multis et multis annis steterunt.

De parte 29–30–32–31

Ser Nicolaus Foscari consiliarius

Capta

Quia nostri antecessores, sicut publice notorium est, tulerunt maximos labores et sumptus in conducendo et conduci faciendo corpora sanctorum, qui sunt in nostro ducatu Venetiis, solum ex pura et mera devotione et ad eorum bonam et diligentem conservationem, ne provenirent ad alienas manus, totis spiritibus vigilarunt, vadit pars eorum vestigia imittando,¹⁹² quod comittatur dominis de nocte,¹⁹³ quod debeant, quanto prestius poterunt, ire ad monasterium Sancti Georgii maioris et Sancti Nicolai in Litore et providere ac tenere¹⁹⁴ modum, quod illa corpora, que ibi sunt et pridie aperta fuerunt, ad expensas monasteriorum recludi et inarpesari debeant, ut primo erant, ita, quod nullo unquam tempore inde removeri possint in parte vel toto, nec etiam amplius apperiri sub pena ducatorum mille pro quolibet consiliario, capite, sapiente vel alio ponentis vel consentientis partem in contrarium, quam exigant advocati comunis habentes partem, ut de aliis sui

¹⁸⁷ Helyesebb formában *transeunt* vagy *transiunt*.

¹⁸⁸ Az eredetiben *ossium*.

¹⁸⁹ Az eredetiben *ossium*.

¹⁹⁰ Az eredetiben *ossium*.

¹⁹¹ Az eredetiben *moneri*.

¹⁹² Az eredetiben *imittando*.

¹⁹³ *I signori di notte*. Velencében a közrendre vigyázó egyik magisztrátus elnevezése.

¹⁹⁴ Az eredetiben *tenore*.

officii et de illa non possit fieri gratia, donum, remissio, recompensatio vel presentis partis revocatio sub dicta pena, et sic procedatur de pena in penam, ut observetur intentio terre.

De parte 37-38-37-41

Non 9

Non sinceri 12-10-9-9

Melléklet III.

*Részlet Marino Sanuto krónikájából.*¹⁹⁵

Non voglio restare di scrivere una cosa notanda sotto questo Doge. Del 1399. a dì primo di Settembre fu posta una parte ne' Pregati, la quale incomincia così: Non è minor virtù e sapienza di saper conservare gli amici, che d'acquistarli. Essendo il Signor Alberto Duca d'Austria nostro amicissimo per quello, che gli fu fatto, quand' egli andò al Santo Sepolcro, come si ha da Ser Paolo Quirini e da Ser Andrea Venierorio *noviter* Oratori nostri stati ad esso Duca, il detto Duca desidera, atteso che a Vienna sua Terra abbia fatto fabbricare una Chiesa di Santo Steffano, però dimanda, che gli sia conceduta una particella dell'ossa del Corpo di Santo Steffano, ch'è nella Chiesa di San Giorgio. Però sia preso di compiacerlo, e gli sia data quella particola delle dette ossa, che parerà al Collegio. E poi sia serrata e inarpesata l'Arca, com'era prima, sicchè per niun tempo non si possa più aprire. E la detta parte non fu presa: tanto i Veneziani erano buoni di Dio, desiderando di tenere le Reliquie de' Santi, e di non darle fuori. E in questo medesimo giorno fu preso, che atteso le grandi fatiche, che anno avuto i nostri progenitori nel far condurre Corpi de' Santi in questa Città, per tanto sia preso, che sia commesso a' Signori di notte, che subito vadano a San Niccolò di Lido a provvedere, che que' Corpi, ch'ivi sono (e l'altro giorno furono aperte le Arche, dov'erano) a spese del detto Monastero sieno serrati e inarpesati come da prima, *ita* che per niun tempo si possano più aprire, sotto pena Ducati 1000. a cadun Consigliere, Capo di Quaranta, ovvero Savio, che mettesse in contrario, la quale sia riscossa per gli Avvogadori.

¹⁹⁵ Sanuto: *Vitae ducum Venetorum*, 767.

ATLASZOK ÉS TESTEK

Anatómiai testkonstrukciók a 20. század elején

PÓTÓ JÚLIA

ATLASES AND BODIES

Construction of anatomical bodies in the early 20th century

The purpose of this paper is to study the first Hungarian editions of two anatomical atlases published in the 1910s. Both Toldt's An atlas of human anatomy and Sobotta's Atlas and textbook of human anatomy became crucial materials for Hungarian medical training during the next decades, Sobotta's more so than Toldt's. My goal is to examine and compare the texts and images of these two works, to see how they fit in the broader traditions of atlas making, how they relate to the new imaging techniques emerging in this period, what sort of body image they present, and whether it is possible to explain along epistemological, pedagogical or esthetical lines, why one of them became more defining than the other.

Keywords: body and culture, imaging technologies, scientific objectivity, anatomy

„A hallgatóság nagy száma, mely első pillanatra az oktatást megbénítani látszik, végtére is új eszközök és új utak alkalmazhatóságával a tanulás és a tanítás tökéletesítésére vezet” – magyarázza a mű jelentőségét Tellyesniczky Kálmán, a budapesti II. számú anatómiai tanszék vezetője az osztrák Carl Toldt boncolástani atlaszának első hazai kiadásához¹ 1912-ben írt bevezetőjében. Toldt atlaszának, amely németül először a 19. század legvégén jelent meg, hetedik, átdolgozott és immár röntgenképekkel is kiegészített változatát² ültette át magyar nyelvre Tellyesniczky irányításával Nagy Károly, azzal a céllal, hogy kiszolgálja az átalakuló oktatás igényeit.

A Toldt-atlasz fordítása nem érkezett légüres térbe, mivel egyrészt más idegen nyelvű atlaszok – beleértve Toldt művének német kiadásait – már korábban is használatban voltak orvosi és orvostanhallgatói körökben, másrészt *A tetembontás atlaszával* gyakorlatilag egy időben látott napvilágot egy másik magyar nyelvű atlasz is. Ugyanis Nagy László, a Tellyesniczky által vezetett tanszék másik feleként működő I. számú anatómiai intézet

Pótó Júlia, PhD-hallgató, ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola.

- ¹ Toldt Károly [Carl Toldt]: *A tetembontás atlasza: 1505 nagyrészben színes fametszettel és 13 eredeti röntgenképpel*. I–VI. Bev. és sajtó alá rend. Tellyesniczky Kálmán. [Ford. Nagy Károly.] Bp., 1912–1914.
- ² Carl Toldt – Alois Dalla Rosa: *Anatomischer Atlas für Studierende und Ärzte*. Berlin–Wien, 1911.

első tanársegédje fordításában, az intézet vezetője, Lenhossék Mihály gondozásában 1911-ben jelent meg először magyar kiadásban Johannes Sobotta háromkötetes műve, *Az ember anatómiájának atlasza*.³ Utóbbi eredetije, a német első kiadás⁴ 1904–1907 között látott napvilágot.

Bár nemzetközi szinten Toldt és Sobotta atlasza is rengeteg kiadást ért meg a későbbiekben, azt nehéz lenne vitatni, hogy miközben Sobotta munkája – alaposan átdolgozva persze – a következő évszázad egyik legmeghatározóbb anatómiai atlaszává vált, amely máig alapvető szerepet játszik az orvostudományban a világ minden táján, addig Toldt műve lassacskán kikopott a használatból.

Az ugyan kívül esik jelen kutatás keretein, hogy ennél pontosabban megkíséreljem összehasonlítani Toldt és Sobotta atlaszában nemzetközi jelentőségét más, hasonlóan fontos munkákhoz és egymáshoz képest, Magyarországon viszonylag könnyen átlátható a kép. 1955-ig, Kiss Ferenc és Szentágothai János *Az ember anatómiájának atlasza*⁵ című művének megjelenéséig egyáltalán nem létezett korszerű, orvostudományban használható magyar nyelvű kiadvány ezen a két, németről magyarra fordított atlaszon kívül.⁶ E két atlasz és ezek későbbi kiadásai tehát alapvető szerepet játszottak az anatómiai tudás formálásában a 20. század első felének Magyarországon. Sobotta atlasza ráadásul máig megőrizte ezen szerepét, mert nemrégiben, 2019 márciusában jelent meg 24. magyar nyelvű kiadása, míg Toldt művét mindössze egyszer adták ki újra magyarul, 1922-ben.

Bár természetesen a két atlasz eltérő hazai sikerében számtalan tényező szerepet játszhatott, jelen tanulmány célja annak vizsgálata és összehasonlítása, hogy a kiadványokban szerepeltetett szövegek és képek alapján milyen közös vonások és eltérések állapíthatók meg a művekkel kapcsolatban. Hogyan illeszkednek az atlaszok az atlaszkészítés tágabb hagyományába? Lehetséges ismeretelméleti, pedagógiai vagy esztétikai alapon megmagyarázni, miért vált a két atlasz hosszú távon meghatározóvá, és egyikük miért kerekedett felül mindvégig a népszerűségi, használhatósági versenyben? Ebből a célból a magyar kiadásokon kívül a német és az angol nyelvű kiadásokat^{7,8} is megvizsgálom, különös tekintettel az ezekben megjelenő, az atlaszok kiadásának szükségességét legitimálni hivatott előszavakra.

³ Johannes Sobotta: *Az ember anatómiájának atlasza*. I–III. Szerk. és bev. Lenhossék Mihály. [Ford. Nagy László.] Bp., 1911.

⁴ Johannes Sobotta: *Atlas der deskriptiven Anatomie des Menschen*. I–III. München, 1904–1907.

⁵ Kiss Ferenc – Szentágothai János: *Az ember anatómiájának atlasza*. Bp., 1955.

⁶ Kiss és Szentágothai atlasza az anyag és a szemléletmód megújítása mellett részben azért is készült, mert a szerzők attól tartottak, hogy a második világháború után a korábban a hazai oktatásban elsődlegesen használt német atlaszok nem lesznek hozzáférhetőek.

⁷ Johannes Sobotta: *Atlas and textbook of human anatomy*. Ed. J. Playfair McMurrich. Philadelphia, 1909. (<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=ien.35558004773491;view=1up;seq=2>. Legutóbbi megtekintés: 2019. március 14.)

⁸ Carl Toldt – Alois Dalla Rosa: *An atlas of human anatomy, for students and physicians*. [Transl. M. Eden Paul.] London, 1903–1904.

Az atlasz mint a kollektív empirizmus csúcsteljesítménye

Az atlasz mint műfaj⁹ különösen alkalmasnak tűnik az episztemiológiai kérdések vizsgálatára, hiszen ezek a kiadványok nem kisebb céllal készülnek, mint hogy szisztematikusan rendben tárják az olvasó (néző) elé egy tudomány vizsgált tárgyait, amelyek lehetnek földrajzi területek, élőlények, bonctermi preparátumok vagy laboratóriumi módszerek ábrázolásai. Mivel még az eredendően vastkos, sokszor többkötetes atlaszok befogadóképessége is véges, ezeket a „munkatárgyakat” azzal a szándékkal válogatják össze szerzőik, hogy azok megfelelően reprezentálják a természetes tárgyak sokaságát és változatosságát, és kezelhetőbb formátumban mutassák be a kutatott jelenségeket.

Hogy ennek a válogatásnak mik a szempontjai, hogyan zajlik a sztenderdizáció, vagyis hogyan válik egyetlen munkatárgy egy egész csoport képviselőjévé, illetve hogy a kiválasztott tárgyak hogyan ábrázoltatnak, az egyúttal egy sajátos látásmódot is közvetít. Egy-egy atlasz jól körülhatárolhatóan megmutatja, hogy egy vizsgálódási körön belül mit kell elemezni, ez hogyan fog kinézni, és azt is, hogy hogyan érdemes megfigyelni az adott jelenséget. Megtanítja a szemet a lényeges felismerésére, a véletlen figyelmen kívül hagyására, szemlélteti a tipikust, hogy ezzel összevetve azonosítható legyen az atipikus, ezáltal rávilágít a természetes változatosságra is.

Az atlaszok tehát egyszerre mutatják be, őrzik meg és rendszerezik a bennük ábrázolt eredményeket, de egyúttal tanítanak is: megtanítják az új megfigyelőket arra, hogyan kell az atlaszban bemutatott dolgokat vizsgálni. Az atlasz képei tehát nem illusztrációk, hanem a tudomány határait kijelölő és annak jövőjét aktívan alakító eszközök, amelyek a tudományos gyakorlatra és percepcióra hatva központi szerepet játszanak azon a területen, amelyhez kötődnek.

Ahogy Lorraine Daston és Peter Galison *Objectivity* című művükben megfogalmazzák: „Egy atlasz elkészítése és használata a legkevésbé egyéni tevékenységek egyike a tudományban.”¹⁰ Az atlaszok lényege a kollektivitás, hiszen sok kutató és kutatás eredményeit gyűjtve össze általában kollaborációban készülnek, és hosszú távra, generációk sokaságának kiszolgálására szánják ezeket szerzőik.¹¹ Az olvasók szélesebb körű elérését gyakran olyan megoldások is biztosíthatják, mint a *lingua franca* (kezdetben a latin, később pedig az angol) nyelven történő kiadás, vagy ahogy a következőkben vizsgált anatómiai atlaszok kapcsán történt, a nemzeti nyelvekre lefordított változatok megjelenítése.

Mivel atlaszt készíteni drága és időigényes vállalkozás, minden új kiadvány egy magyarázattal kezdődik, amely összefoglalja, hogy miért van szükség a munkatárgyak új összeválogatására, újfajta ábrázolására, és hogy a régi kiadványok miért nem megfelelőek.

⁹ Az atlasz funkcióival kapcsolatban bővebben lásd Lorraine Daston – Peter Galison: *Objectivity*. New York, 2007. 19–27.

¹⁰ Daston – Galison: *Objectivity*, 26.

¹¹ A „birtokló” kollektivitás akár egy-egy példány esetén is érvényesülhet: az olyan területek, mint az anatómia, ahol a nevezéktan egységesülése óta az atlaszok elsősorban csak módszertanilag változtak – alapvető ábraanyagukban viszont kevésbé –, megszokottnak számít a kötetek átörökítése, és nem is feltétlenül generációról generációra, hanem az orvostanhallgatói évfolyamok között is.

Ezalól a vizsgált anatómiai atlaszok sem kivételek. Az első fontos érv, ahogy az eredeti nyelvű kiadványok előszavai mind Toldt, mind Sobotta műve esetében hangsúlyozzák, hogy nagy szükség volt egy átfogó műre, amely a maga teljességében, szisztematikusan ábrázolja az emberi testet, nem pedig csak annak önkényesen kiragadott részeit jeleníti meg.

Másodsorban az előszavak alapján mindkét esetben cél volt egy olyan atlasz létrehozása, amely a bonctermi gyakorlatok során praktikusán használható. Ezzel a kérdéssel Lenhossék is foglalkozik, miként a Sobotta-atlasz bevezetőjében írja: „A régebbi atlaszok mind nagyterjedelmű művek voltak. A múlt század harmincas éve óta mindenfelé organizálták az orvosnövendékek rendszeres boncolótermi gyakorlatait, s ezzel kisebb, boncolás közben kényelmesen használható atlaszok váltak szükségessé.”¹²

A harmadik szempont, amelyet a német és az angol kiadások előszavai is mindkét atlasz esetében hosszasan magyaráznak, hogy azon túl, hogy ezek a művek a teljességre törekednek, az egységes anatómiai nomenklatúra elterjesztésében is kulcsszerepet vállalnak. Hogy ez mennyire jelentős vállalkozás, ahhoz először az anatómiai atlasz sajátosságait kell szemügyre vennünk. Vagyis azt, hogy talán egyetlen más atlasztípus sem hasonlít annyira a műfaj névadójára, a földrajzi atlaszra (amely Mercator világtérképe, az 1595-ös *Atlas Sive Cosmographicae Meditationes de Fabrica Mundi et Fabricati Figura* után kapta a nevét), mint az anatómiai atlaszok.

Az anatómiai atlasz ugyanis szintén térkép, a test térképe, amely a földrajzi atlaszokhoz hasonlóan egy behatárolható térrészt mutat be, morfológiai egységekre, testtájakra bontva fel az egészet, majd ezeket a részeket további, elsősorban funkcionálisan elkülöníthető részekre, csontokra, ízületekre, szalagokra, izmokra, erekre, idegekre, szövetekre bontja. Aztán gyakran ezeket az egységeket is részletesen feltérképezi, elsősorban azzal a céllal, hogy megmutassa, pontosan hogyan kapcsolódnak egymáshoz az egységek (ismeretve például az izmok csontokon való eredését és tapadását, vagy az ér- és idegrendszer egyes szervekre kiterjedő elágazásait).

Bár magukat az egységeket és ezek alrészzeit a 19. század második felére gyakorlatilag maradéktalanul feltérképezték az anatómusok, ezek elnevezésének nemzetközi egységesítése csak 1895-ben, a *Basel Nomina Anatomica* (= BNA) összeállításával kezdődött meg. Bár az orvoslás nyelve a 18–19. századig elsődlegesen a latin volt, egységes nevezéktan nem létezett. A 19. században a nemzeti nyelvek előretörésével kifejezetten kaotikussá váltak a viszonyok, hiszen az egyes nyelvek, de olykor az egyes kiadványok összeállítói is saját nevezéktant alkottak, adott esetben teljesen elhagyva a latin elnevezéseket, ami nagyon megnehezítette az anatómiáról való eszmecserét. Ezt a kaoszt hivatott felszámolni a BNA bevezetése, amely máig alapul szolgál a nemzetközi szakszólisták elkészítéséhez.¹³

A BNA és annak későbbi változatai alapvetően befolyásolták a test feltérképezésének módját, mivel az elnevezések egy sajátos koordináta-rendszert jelölnek ki, amely révén megvalósul a testen belüli tájékozódás. A modern anatómiai nevezéktan az úgynevezett

¹² Lenhossék Mihály: Előszó. In: Sobotta: *Az ember anatómiájának atlasza*, I. Oldalszám nélkül. [1–2.]

¹³ A magyar anatómiai szaknyelv alakulásával kapcsolatban lásd Donáth Tibor: *Hogyan is állunk a magyar anatómiai szaknyelvvél? Magyar Orvosi Nyelv* 3 (2003) 2. sz. 31–34.

standard anatómiai helyzetre vonatkoztatva ad meg irányokat és síkokat: ez a pozíció azt a testtartást takarja, amikor egyenesen álló helyzetben van a test, és a tenyerek előre, a hüvelyujjakkal kifelé néznek. Ebben a rendszerben beszélnek az anatómiai nevek superior (felső) és inferior (alsó), anterior (elülső) és posterior (hátsó), mediális (középső) és laterális (oldalsó), proximális (törzshöz közeli) és disztális (törzstől távoli) irányokról.

Ez a pozíció tehát egy specifikus, művi helyzetben merevíti ki a testet, amely egyrészt nem természetes, hiszen akkor a tenyerek befelé fordulnának. Másrészt ez a testhelyzet egyáltalán nem egyezik azzal, amivel a boncteremben találkozunk, ahol általában fekszik a tetem, de sokkal gyakoribb, hogy a kezelhetőség érdekében annak csak részeit, a teljes tetem darabjait vizsgálják az anatómiát tanulók. Az anatómiai atlasz egyik fontos célja tehát pontosan ennek a tájolási problémának a feloldása: mind Toldt, mind Sobotta arra törekszik, hogy a BNA rendszerében elnevezett részeket úgy tárja az olvasók elé, ahogy azzal a boncteremben (illetve a műtőasztalon) találkozni fognak. Hogy ezt pontosan milyen eszközökkel valósítják meg, és hogy a röntgen kapcsán milyen, még összetettebb tájolási problémák merülnek fel, azokkal a tanulmány későbbi részében foglalkozom.

Az új kiadványok megalkotása kapcsán a negyedik megfogalmazott cél a korábnál hitelesebb, objektív ábrázolások közlése, amelyek mindkét szerző és előszóíróik szerint is kulcsfontosságú eszközei az anatómia elsajátításának. „Az anatómiai atlaszok és illusztrációk fontosságát már rég felismerték, s már az előbbi századokban jelentek meg nagyszabású illusztrált anatómiai művek, melyek, ha anatómiai pontosság és megbízhatóság tekintetében távol is maradnak a mai kívánalmak színvonalától, művésziesség dolgában részben ma is példaszerűek”¹⁴ – írja Lenhossék a Sobotta-atlasz előszavában. A „pontosság és megbízhatóság” a szerzők saját előszavaiban is kulcsfogalmak. Annak megértése érdekében azonban, hogy miként vált az objektivitás, még pontosabban az úgynevezett mechanikus objektivitás a két kiadvány szervező elvévé, a következőkben az atlaszkészítés ismeretelméleti hagyományát tekintem át.

Atlaszok a természethűség jegyében

Ahogy az atlaszok kapcsán korábban már említettem, ezek munkatárgyakat sorakoztatnak fel, amelyek az adott területet lefedő természetes tárgyak csoportjait hivatottak reprezentálni. Lorraine Daston és Peter Galison az objektivitás történeti háttérét vizsgáló művükben¹⁵ négy episztemiológiai irányelvet különböztetnek meg – anomáliák keresése, természethűség, mechanikus objektivitás és tanult ítélőképesség – annak kapcsán, hogy hogyan történik ezen munkatárgyak kiválogatása és megalkotása az aktuális tudományos szemléletmód alapján. A következőkben én is ezen fogalmak mentén követem végig az atlaszkészítés Toldt és Sobotta művének megjelenése előtti és utáni fejleményeit, illetve azt, hogy az általam vizsgált művek hogyan illeszthetők be az episztemiológiai keretekbe.

¹⁴ Lenhossék: Előszó, I. [1.]

¹⁵ Lásd Daston – Galison: *Objectivity*, passim.

Az említett irányelvek egyike sem hatotta át a tudományok egészét egyetlen időszakban sem, és az sem állítható, hogy egymást időben teljesen leváltva következtek volna be, hiszen egyes irányelvek bizonyos területeken sokáig meghatározónak bizonyultak és bizonyos elemeik visszatérve keveredtek az „újabb” irányvonalakkal is. Annak mentén azonban jól elkülöníthetők, hogy mindig egy másik, általánosabban elterjedt irányelv bizonyos vonásaival szemben, a metódus kapcsán felmerülő kétségek nyomán kezdett egy újabb ismeretelméleti metódus kialakulni.

Az első, Daston és Galison által kevésbé vizsgált módszer, amikor az atlaszkészítők a szabálytalanra, a szokatlanra összpontosítanak, a természet sokféleségét helyezve fókuszba a gyűjteménnyel. Ezzel az eljárással készült¹⁶ számos 16–17. századi természettudományos gyűjtemény és évkönyv, amelyek furcsa légköri jelenségek, torzszülöttek vagy éppen különleges képességű élőlények felsorolásait és ábrázolásait gyűjtötték össze. Ezen „szörnyatlaszok” ismeretelméleti keretét a túlzott általánosítás elkerülésére és a részletek pontos megfigyelésének fontosságára irányuló erőfeszítések formálták.

Ezt a szemléletet kezdte el felváltani a 18. század elejére egy, már az objektivitás sajátos előzményének tekinthető, a korábitól gyökeresen eltérő episztemiológiai irányvonal, a természetűség¹⁷ elve, amely az atipikus helyett a természetes sokféleségben megfigyelhető szabályszerűségek vizsgálatára helyezte a hangsúlyt. Ennek a módszernek az analízis és szintézis állt a középpontjában, vagyis a munkatárgyakat megalkotók a természetben „pontosan úgy” sosem létező archetípusokat hoztak létre, azt kívánva ábrázolni atlaszaikban, milyen is a természet a maga „igazában”.

A felvilágosodás korának atlaszai így a kiadványt összeállító saját munkamódszerétől függően a tipikust, a karakterisztikust, az ideálist vagy éppen az átlagost ábrázták annak érdekében, hogy sztenderdizáljanak egy jelenségcsoportot. Függetlenül attól, hogy mi volt a pontos cél, mindegyik módszer lényegi elemét képezte, hogy a megfelelő munkatárgyat csak megfigyelések hosszú sora révén lehetett előállítani, a kutató ugyanis csak ezek révén tudta azonosítani a közös vonásokat az egyedi előfordulások között. Hogy ez a gyakorlatban hogy zajlott, arra jó példa Bernhard Siegfried Albinus módszere, aki 1734-ben készített minden korábbinál hitelesebb képet az emberi csontvázról. Csak a rajzolás három hónapig tartott, de az ehhez szükséges adatgyűjtés éveket emésztett fel. Albinus munkatárgya ugyanis „nem szabadon” készült, „ahogy megszokott, hanem valódi mérték után [...] és testről testre gyűjtve az adatokat, a szabályoknak megfelelően létrehozva egy »átlagot«, melyen így a valódi igazság mutatkozik meg. [...] Az összes [rajzot] lemértem, arányosan lekicsinyítettem [...] mint az építések.”¹⁸

Albinus kiválasztott egy korábbi kutatásai alapján átlagos alkatúnak vélt csontvázat, amelyet rendkívül precízen tisztított le és rakott össze, majd ezt álló helyzetben rögzítette, egy sovány, meztelen férfit használva mintaként a csontok pontos pozicionálásához. Ezt

¹⁶ Daston – Galison: *Objectivity*, 67.

¹⁷ Uo. 55–114.

¹⁸ Bernhard Siegfried Albinus: *Academicarum annotationum*. I–VIII. Leidae, 1754–1768. I. 7., 11., 13. Idézi Londa Schiebinger: *Csontvázak a szekrényben. A női csontváz első ábrázolásai a 18. századi anatómiában*. [Ford. Póttó Júlia.] *Sic Itur ad Astra* 58 (2008) 33.

követően hálókát feszített ki a csontváz mögé, amelyek kettős rácsozatot alkottak a hátterben, és ennek alapján, négyzetről négyzetre rajzoltatta le az alakot. A végső kép azonban még így sem pontosan azt a csontvázat ábrázolta, amelyet Albinus kiválasztott és előkészített, mivel az anatómus több helyen belenyúlt a készülő rajzba, majd a sokszorozáshoz használt fadúdra felvitt vésetbe is, hogy „korrigálja” azokat a részeket, ahol az átlagos csontváz sem bizonyult kellően átlagosnak az ideális végeredmény eléréséhez.¹⁹

Albinus csontvázábrázolása így egy olyan csontozatot jelenített meg, amelyet ő maga sosem látott, tehát az ideálist, a csontváz univerzális, kanonikus változatát, mondhatni a csontváz fenoménjét ábrázolta, amelyen javításra kerültek az egyedi „hibák”. Így az anatómus szerint sokkal inkább képes volt reprezentálni a létező csontvázakat, mint egyetlen konkrét emberi egyed váza, hiszen nem egyetlen megfigyelésen alapult, hanem számtalan egyed tulajdonságainak szintézise révén jött létre. A természethűségre törekvő tudósok szerint éppen ezért a látottak megmásítása nem a természet eltorzítása volt, hanem a tudományos munka szerves része, a tudós szent kötelessége.

Gépi(es) másolatok – mechanikus objektivitás

Miként korábban már említettem, az ismertetett és ismertetendő epiztemiológiai irányelvek nem voltak sem univerzálisak, sem szigorúan történetiek. Bár a 19. század közepétől erős váltás figyelhető meg a tudományos módszertanban és elvekben, amely aztán sok területen kiszorította a természethűség elvét, a szintetizáló, az ideálist, a karakterisztikus megmutatni vágyó szemlélet egyes vonásai máig fellelhetők többek közt a botanikában, például a fényképek helyett a sematikus rajzokat előnyben részesítő növényhatározókban. Ezekben gyakran olyan elemek kerülnek egymás mellé egy faj kapcsán, amelyek együtt sosem figyelhetők meg a természetben, például együtt ábrázolódik a virág, a csírázó mag és a termés.

A botanika, illetve szélesebben a rendszertan ugyanakkor az „extrém” objektivitásra is jó példát szolgáltat: a 20. század elején bevezetett és jelenleg is érvényben levő nevezéktan ugyanis a lehető leghatározottabban kerüli a természethűség gyakorlatát. Egy adott faj neve szigorúan véve annak egyetlen (általában elsőként felfedezett vagy elsőként sikeresen befogott, begyűjtött) példányára (esetleg példányaira), az úgynevezett típuspéldányra vonatkozik. Ezt preparátum formájában általában fizikailag is őrzik valahol, de ha ez nem megvalósítható, akkor is rendkívül részletes leírás és lehetőleg fénykép készül az adott példányról, ez ugyanis az új faj nyilvántartásba vételének előfeltétele. A típuspéldány a későbbiekben etalonként szolgál, az ezzel való összehasonlítás során dől el, hogy egy hasonló, másik egyed egyazon faj tagja-e, vagy netán egy másiké.²⁰

¹⁹ Daston – Galison: *Objectivity*, 70–74.

²⁰ *International Code of Nomenclature for algae, fungi, and plants (Shenzhen Code)*. Ed. Nicholas I. Turland et al. Glashütten, 2018. Division II., Chapter II., Section II., Article 7–8. (<https://www.iapt-taxon.org/nomen/main.php>. Legutóbbi megtekintés: 2019. március 23.)

Ez a fajta gyakorlat már a következő ismeretelméleti irányvonalra, a mechanikus objektivitásra példa, amely a 19. század közepétől kezdett elterjedni a tudományban. A váltás okának háttérében az állt, hogy eddigre az atlaszkészítők és általában a tudomány művelői között egyre elterjedtebbé vált az a nézet, hogy a természethűség módszere túl sok teret ad a szubjektumnak, így félt, hogy az ábrázolt végeredmény nemcsak a ténylegesen megfigyelt jelenséget mutatja meg, hanem rávetülnek az azt – gyakran egy művész által – rögzítő kutató teoretikus előfeltevései is, így az elkészült kép nem lesz hiteles, pontos másolat.

Ennek fényében olyan megoldásokat kezdtek keresni a tudományos ábrázolásban, amelyek révén a szubjektum minél jobban kizárható a rögzítés folyamatából, annak érdekében, hogy az ábrázolás minél objektívebb legyen. Ezt az ismeretelméleti törekvést nevezi Daston és Galison mechanikus objektivitásnak,²¹ amelynek célja a sematizálással, az esztétizálással és az egyszerűsítéssel szemben a jelenségek minél gépiesebb, automatikusabb lejegyzése, rögzítése volt, vagyis úgy ábrázolni a látottakat, mintha azokhoz hozzá sem ért volna a tudós keze. Ez a vágy természetesen sosem teljesülhetett maradéktalanul, de a kutatók kitartóan próbálkoztak, többféle eszközt és módszert vetve be a cél elérése érdekében.

Míg a természethű ábrázolást megvalósítani kívánó tudós legjobb társa az alkotásban az általa tökéletesen uralt művész volt, a mechanikus objektivitás keretrendszerében ez a viszony átalakult: a művész feladata vagy úgy módosult, hogy a pontosabb másolatok létrehozása érdekében akár a tudós saját ambícióival, előfeltevéseivel is szembe kellett szállnia, vagyis neki kellett felügyelnie a tudósnak, vagy pedig a művész teljesen kiiktatódott a képből, és helyét egy gép, tipikusan a fényképezőgép vette át.

A fénykép ugyanakkor sosem vált egyenlővé az objektív képpel. Egyrészt mert a fotók objektivitásával kapcsolatban kezdettől kétségek merültek fel, másrészt mert nem minden területen a fényképezés jelentette az objektív ábrázolás legjobb módját. A fényképészet kezdeti fogadtatása során a módszer feltalálói és a korabeli közönségben egyaránt felmerült az a nézet, hogy az újfajta képek rögzítése során gyakorlatilag kizárható a folyamatból az emberi közreműködő, és hogy az új módszer nem egyszerűen egy eszköz a természet megrajzolására, hanem egy olyan kémiai és fizikai folyamat, amely lehetőséget teremt arra, hogy a természet spontán módon reprodukálja magát.²² Viszont már a kezdeti módszerek és ezekkel készült képek sokféleségéből is nyilvánvalóan látszott, hogy ez nem egészen így van.

Egy dagerrotípia és egy talbotípia gyökeresen másként rögzítette ugyanazt a valóságot, nem támasztva alá azt az illuzórikus elképzelést, miszerint a fényképészet teljesen semleges látásmódot biztosít, és az alkalmazása eredményeként kapott képek az emberi szem retináján kirajzolódó képekhez hasonlóan a természet automatikus írásának tekinthetők, amelyek a készüléket kezelő személy gondolataitól és érzéseitől független, objektív képet rögzítenek a lefotózott tárgyról.

²¹ Daston – Galison: *Objectivity*, 115–190.

²² Mary Warner Marien: *A fotográfia nagykönyve. A fényképezés kultúrtörténete*. Bp., 2011. 91–92.

A fényképezés korai történetére tekintve az sem látszik alátámasztott meglátásnak, hogy az új képalkotási módszer (vagy módszerek) szükségtelessé tette volna az emberi jelenlétet: ebben az időszakban ugyanis mind a fotózás, mind a képek előhívása (vagy más módszerrel való életre hívása) komoly technikai felkészültséget és folyamatos emberi jelenlétet igényelt. A tudományos célú fotózás esetén pedig még a lefényképezni kívánt jelenség előkészítését is el kellett végezni, hogy az egyáltalán megjelenjen a képeken (például megfesteni a szövetmintákat, kiboncolni a kívánt szerveket vagy mozdulatlaná tenni a vizsgálat élő tárgyát). Bizonyos fajta előkészítésre persze a rajzolás előtt is szükség volt, de a fotózás gyakran más eszközöket, például másfajta szövettani festést kívánt, ami új módszerek kidolgozását tette szükségessé. Ezek pedig újfajta képeket eredményezve ismételten rávilágítottak a beavatkozásmentes objektivitás illuzórikus voltára.

A tudomány művelői tehát pontosan tudták, hogy a fotózás abban az értelemben nem válhat a mechanikus objektivitás eszközévé, hogy azt a természet „önírásaként” kezelik. Arra viszont alkalmasnak tűnt a módszer, hogy az adatokat saját személyiségét kizárva rögzíteni kívánó tudós önellenőrzésének eszközévé váljon, és megakadályozza a látottak esztétizálását vagy értelmezését.

Az említett okok miatt, illetve azért is, mert a fotók használata költségességük és túlzott részletességük miatt a tudományos atlaszok többségében nem bizonyult praktikusnak (mivel általa nem történhetett meg az ábrázolt részletek válogatása, ami az objektivitás jegyében készülő műveknek is fontos szempontja volt), a fényképezés kapcsán alapvetően három fő preferált funkció különböztethető meg a mechanikus objektivitás keretén belül.

Egyrészt szolgálhatott a ritka, a különleges, az ellentmondásos rögzítésére, amiben tulajdonképpen visszaköszönt a korábban említett „szörnyatlaszok” koncepciója, csak itt ez éppen a hitelességet, a hihetőséget hivatott szolgálni olyan esetekben, amikor az olvasónak nem volt módja ellenőrizni, hogy valóban léteznek-e azok a különleges fajok és jelenségek, amelyeket például a Föld különböző egzotikus részeit felfedező kutatók rögzítettek. Másrészt a kutatók kontrollként használták a fotókat a más módszerrel megalakított képek létrehozása során, hogy a végeredmény minél pontosabban tükrözze azt, ami valóban látszott a megjeleníteni kívánt jelenségből. Harmadrészt pedig más képek – litográfiák, fametszetek – sokszorosításában is alkalmazták a fotótechnikát. Mivel ez csak az 1890-es években vált lehetővé (a raszterrács tökéletesítésével), így a korábbi művekben megjelenő „fotók” általában úgy kerültek bele a művekbe, hogy a fénykép elkészülte után arról fametszet készült.²³

A mechanikus objektivitás ideája a jelenségek beavatkozás nélküli megjelenítése volt, olyan tárgyak leképezése, amelyek valóban léteznek a természetben. Az ennek szellemében készült atlaszokban így érdemmé vált az aszimmetria, a szabálytalanság, a hibák és az előkészítés vagy a rögzítés folyamata során keletkezett műtárgyak (például a szövettani festés nyomán keletkezett hibák) ábrázolása is. A korábbi ideális, karakterisztikus ábrázolások helyét pedig – amelyek önmagukban reprezentáltak egy teljes csoportot – átvették a sorozatok, amelyek különböző létező előfordulások „automatikus” másolataiból álltak.

²³ Daston – Galison: *Objectivity*, 137.

Fényképezés az anatómiában

Erre ugyanakkor, ahogy már említettem, a legtöbb esetben nem a fénykép bizonyult a legmegfelelőbb eszköznek. Az általam szűkebben vizsgált anatómiai atlaszok esetében például biztosan nem, miként azt Karl von Bardeleben és Ernst Haeckel jénai anatómusok ki is fejtették saját atlaszuk 1904-ben megjelent bővített kiadásának bevezetőjében. A szerzők szerint a fénykép ugyan alkalmas lehet a külső formák, az emberek, a szobrok, a csontok szépségének rögzítésére, de a fekete-fehér képek gyakorlatilag használhatatlanok, ha rétegeket, komplex alakzatokat vagy nagy részletességű preparátumokat kell megjeleníteni. Ebben a kontextusban ugyanis nem lehet vitatni a megfelelően színezett fametszetek elsőbbségét.²⁴

Még a fametszést sem találta azonban megfelelő eszköznek a képek hiteles másolásához Sobotta, aki anatómiai atlasza létrehozásakor a kézzel rajzolt képek egy részét egy fényképezési eljárással, színes fotolitográfiával sokszorosította. Ahogy Sobotta műve első angol kiadásának előszavában²⁵ írja, a folyamatból teljesen kihagyta a fametszést, ennek során ugyanis szerinte túl sok múlik a fametsző munkáján. Sobotta tehát fontos lépést tett annak megvalósítása felé, ami a mechanikus objektívitas híveinek nagy álma volt, hiszen kiiktatott az atlaszkészítés folyamatából egy emberi szereplőt, a fametszőt, és egy mechanikus, éppen ezért objektívnek tekintett sokszorosítási technikával helyettesítette ennek munkáját.

Sobotta ugyanakkor nem érte be a fotózás illetén használatával, hanem élen járt abban is, hogy kontrollként alkalmazza a képeket. Ahogy a német kiadás bevezetőjében írja, „az illusztrációk pontosságának biztosítása érdekében minden preparátumról fénykép készült”, amelyet aztán a készülő illusztrációval egyező méretűre nagyítottak. Az ábrák egy része aztán egyenesen ezen képek alapján, vagy ezek kicsit módosított változatai alapján készült.²⁶ Ennek fényében tehát Sobotta műve a mechanikus objektívitas iskolapéldájának tekinthetnénk, ez azonban nem lenne teljesen helytálló, ugyanis – ahogy a későbbiekben bővebben kitérek rá – mind Toldt, mind Sobotta vizsgált atlasza nyomokban tartalmazza már a következő episztemiológiai irányvonal, a tanult ítélőképesség elemeit.

Utóbbi lassan, a 19. század végétől kezdve bontakozott ki a mechanikus objektívitasra törekvő kutatók növekvő frusztrációja, illetve a pedagógia átalakulása nyomán. Az emberi interpretációtól érintetlen képeket kitermelni igyekvő tudósok ugyanis folyamatosan küzdöttek annak problémájával, hogy mennyiben fogadható el számukra, hogy atlaszaikban egyetlen példány ábrázolásai képviseljék jelenségek egy teljes osztályát.

Ez alól Sobotta sem volt kivétel, aki a szövettani atlaszának²⁷ megalkotásakor sajátos megoldást dolgozott ki a feszültség feloldására. A rajzok alapját ebben az esetben is fotók

²⁴ Karl von Bardeleben – Heinrich Haeckel: Vorwort zur dritten Auflage. In: *Atlas der topographischen Anatomie des Menschen*. Jena, 1904. IV.

²⁵ Sobotta: Author's Preface. In: *Atlas and textbook of human anatomy*, I. 13.

²⁶ Uo.

²⁷ Johannes Sobotta: Vorwort. In: uő: *Atlas und Grundriss der Histologie und mikroskopischen Anatomie des Menschen*. München, 1902. (<https://wellcomelibrary.org/item/b21691691#?c=0&m=0&s=0&cv=6&z=-0.882%2C0%2C2.7639%2C1.7669>). Legutóbbi megtekintés: 2019. március 17.)

jelentették, azonban – miként a szerző az előszóban elárulja – annak érdekében, hogy a minták készítése során keletkezett műtermékek és sérülések ne zavarják meg a kész reprezentációt, egyes esetekben két-három különböző minta fényképeiből állította össze azt a mozaikot, amelyet a rajzoló végül lemásolt.

De Toldt sem tudott teljesen megbékélni a gépies másolással. Ugyan nála a fényképezés kimaradt a munkafolyamatból, de ahogy a német kiadás előszavában írja,²⁸ bizonyos esetekben, amikor a preparátum egyes részei nem bizonyultak kellően reprezentatívnak, a rajzoló egy második vagy egy harmadik hasonló preparátumot is megnézett, és a kérdéses részeket ezek alapján rögzítette. Ezt a mozaikos megoldást egyaránt tekinthetjük visszalépésnek a karakterisztikus művilleg megalkotni vágyó természetű ábrázolások felé, de annak jelének is, hogy a 20. század elejének atlaszkészítője már nem volt maradéktalanul elégedett a valóság szolgai utánzásával.

Ezzel nem volt egyedül: bár a tudomány egyes területein elérhetőbbnek tűnt a mechanikus objektivitás, az atlaszkészítők nehezen tudták tartani ezt az irányt, hiszen az ellentmondásban állt az atlaszok alapvető céljával, vagyis hogy ezek képei alapján megismerhetővé váljanak az adott tudomány természetes tárgyai, amit egyedi jelenségekről készült ábrákkal lehetetlennek tűnt megvalósítani. A problémára két megoldás kínálkozott: vagy a Sobotta-féle mozaikos „trükközés”, vagy – ha az atlasz terjedelmi keretei és a téma lehetővé tették – a készítőik egy sor különböző képet közöltek egyetlen jelenség kapcsán, például sok hópehely mikroszkopikus képét helyezték egymás mellé.²⁹ Ezt azzal a ki nem mondott üzenettel tették, hogy a közölt egyedi példányok alapján majd az olvasó alkossa meg magában a tipikus, az ideális képét – amit ők szerzőként az objektivitás jegyében immár nem tehettek meg.

Ez utóbbi megoldás már egyértelműen a jövőbe, a tanult ítélőképesség ismeretelméleti elve felé mutat, hiszen a korábbi megoldásokkal ellentétben egy nagyon is aktív olvasó jelenlétét feltételezi.

A szubjektum színre lép – tanult ítélőképesség

A mechanikus objektivitás válságában a már említett tényezők mellett más dolgok is szerepet játszottak. Az előretörő pszichológiai elméletek – élükön a freudizmussal – alátámasztották, amit a semleges ábrázolások létrehozásával küzdő kutatók már korábban is sejtettek: a szubjektumot, az értelmezést nem lehet teljesen kizárni a kutatási folyamatból. Sőt: nem is érdemes, hiszen gyakran éppen a hirtelen, olykor tudattalanul (például alvás vagy nem tudományos tevékenység közben) jövő egyéni meglátások viszik előre a tudományt.

A 20. század második felére erre alapozva egy újfajta tudós képe bontakozott ki, aki immár nem azon dolgozik, hogy önmagával küzdjön a gépies objektivitás jegyében, ha-

²⁸ Carl Toldt: Vorwort. In: *Anatomischer Atlas für Studierende und Ärzte*, I. V.

²⁹ Lásd Daston – Galison: *Objectivity*, 149.

nem egyéni interpretációk és intuíciók alapján hipotéziseket fogalmaz meg, ezeket próbálja igazolni, és ha ez nem sikerül, vagyis rosszat sugall számára az értelmezés vagy a pillanatnyi megérezés, az is a folyamat természetes része, amiből tanulni lehet.

Ha ezen átalakulás pontos kezdeteit nem is lehet meghatározni, az bizonyosnak tűnik, hogy a változás az újfajta képalkotó eljárások megjelenéséhez köthető. Ezek kapcsán ugyanis, szemben a fotográfiát övező illúziókkal, kezdetől egyértelműen látszott, hogy ezek bármilyen fokú megértéséhez nem lesz elég egy-egy objektív kép. Ahhoz, hogy bárki megismerje, megtanulja, hogyan azonosíthatók az egyes betegségek jelei egy EKG-görbén vagy egy röntgenképen, egy kép helyett képek sorozatára van szükség. Ezek persze nem lesznek alkalmasak arra, hogy lefedjék az adott jelenség minden változatát, de arra azonban képesek lehetnek, hogy megtanítsák az olvasónak, mely változatok tartoznak egy kategóriába, legyen szó akár egy csillagtípusról, akár egy betegség EKG-n megjelenő jeleiről.

A problémát és ezt a lehetséges megoldást egy röntgenorvos, Rudolf Grashey fogalmazta meg az elsők között, egzakt módon. Grashey 1905-től küzdött egyrészt azzal, hogy miként különítse el a patológiás és az egészséges röntgenképeket, másrészt pedig azzal, hogy ha neki magának sikerült is megtanulnia ennek módját, hogyan adhatja át ismerteit mások által is követhető módon. A kutató módszere végül az lett, hogy képsorozatot közölt, amelyekben igyekezett lefedni egy adott kategória teljes spektrumát és annak legszélsőségebb eseteit, innentől pedig az olvasóra bízta, hogy felismerje azokat a jellegzetességeket, amelyek a jelenség sajátjai.³⁰

Grashey és más hasonló módon eljáró atlaszkészítők ezen megoldás során arra alapoztak, hogy a közölt képspektrum alapján az emberi agy képes lesz azonosítani egy-egy mintázatot, amely közös az ábrázolásokban. Míg tehát a természetű ábrázolás során a művész kezét vezető tudós egy személyben vállalta magára a reprezentáció terhét, addig a mechanikus objektivitás korában ez a teher a közölt képre esett. A tanult ítélőképességnek³¹ nevezett módszer végül kiterjesztette a reprezentáció keretét: ennek során a képet összeállító kutató és művész igyekezett úgy eljárni, hogy az olvasó a kívánt módon értelmezze a látottakat, és ezt az értelmezést később más, rokon képek esetén is alkalmazni tudja.

Ahogy már említettem, a mechanikus objektivitás válságához több faktor is hozzájárult: ilyen volt a pszichológiai elméletek és az új képalkotó eljárások megjelenése mellett az oktatás megújulása is. A 19. századi egyetemi reformok eredményeként a század utolsó harmadától az első világháborúig óriási mértékben megnövekedett az egyetemre járók száma, ami a pedagógiai módszerek átalakulását is maga után vonta. Az orvostanhallgatók növekvő számára Tellyesniczky a tanulmány elején már idézett – Toldt atlaszában szereplő – szavain túl a Sobotta-atlasz első magyar kiadásának előszava is reflektál, miként arra is, hogy a képzés egyre gyakorlatiasabbá alakulásával másfajta, kisebb formátumú atlaszok váltak szükségessé, amelyeket a hallgatók magukkal vihetnek a boncterembe.

³⁰ Daston – Galison: *Objectivity*, 309., 317.

³¹ Uo. 309–362.

A német és osztrák mintára egyre inkább elterjedő szemináriumi képzési rendszer sokkal intenzívebb részvételt követelt a hallgatóktól, akik immár nemcsak passzívan hallgatták az előadó szavait, hanem a gyakorlati foglalkozásokon maguk is begyakorolták a szakmai fogásokat. Ez pedig másfajta, kezelhetőbb méretű könyveket, az orvostanhallgatók esetében pedig a röntgennel és más új adatgyűjtési módszerekkel készült felvételek megértéséhez újfajta ábrázolást igényelt, amely révén elsajátíthatóvá vált az új médiumok nyelve.

Pontosan ezt szolgálták az újfajta atlaszok, amelyek lehetővé tették, hogy az olvasó aktívan bevonódjon az értelmezésbe, és rövid idő alatt felismerje azokat a mintázatokat, amelyek azonosítása az atlasz alkotóinak adott esetben hosszú évek munkájába került. A tanult ítélőképesség módszere azon a máig érvényesnek látszó felismerésen alapult, hogy az emberi agy mintázatfelismerő képessége páratlan: olyan szabályszerűségeket is felismerünk, amelyek nem írhatók le kvantitatív adatokkal, ami egyúttal azt is megmagyarázza, hogy miért csak most, a gépi tanulás fejlődésével kezdik a mesterséges rendszerek megközelíteni az ember ezen képességét.

A tanult ítélőképesség jegyében készült atlaszok a megértés folyamatát olyan módszerekkel tették lehetővé, mint a kiemelések, a színezés, a korábban elképzelhetetlen fokú absztrakció és a különböző képkalkító eljárások eredményeinek egymás mellé – vagy az úgynevezett hibrid képeken egymásra – helyezése. (Egy ilyen rendszerű anatómiai atlaszra példa Tandler műve, amelyet rövidesen Toldt atlaszának röntgenképei kapcsán tárgyalok részletesebben.) Mindezen technikák alkalmazásának célja az volt – ellentétben a mechanikus objektivitás jegyében készült képsorokkal, például a hópelyhek ábráival –, hogy az olvasónak ne kelljen végigjárnia újra azt az értelmező útvonalat, amelyet az atlaszt összeállító tudós már megtett: az atlaszkészítőnek pontos fogalma volt arról, hogy milyen következtetéseket kíván levonni az olvasóval, de ezt olyan módon valósította meg, hogy az az adott jelenség ismeretlen előfordulásai esetén is hasznosulhasson.

Az anatómiai test és az anatómiai rajz

Az ismeretelméleti háttér áttekintése után a következőkben az anatómiai rajz jellegzetességeire térek át, és arra, hogy mi jellemzi a már elmondottakon felül Sobotta és Toldt ábráit. Mivel a tehetséges természettudós ritkán bizonyult egyúttal tehetséges művésznek is, az anatómiai ábrázolások általában két szerző, azaz a tudós és a művész közös alkotásai, akik között az ismeretelméleti módszertől függően változatos lehet a kapcsolat.³²

A természethűségre törekvő, idealizáló ismeretelméleti keretrendszer, ahogy már láthattuk, a tudós aktivitása és a művész passzivitása jellemzi: a tudós a megfigyelések sora által megalkotta saját elméjében az ideális, a tipikus ábrázolást, majd ezt igyekezett ábrázoltatni a művésszel, például egy átlagos példány kiválasztásával, és annak irányított korrigálásával. A művész feladata ebben az esetben az volt, hogy passzívan engedelmes-

³² Daston – Galison: *Objectivity*, 84–98.

kedjen a tudós akaratának, aki aktívan figyelte, kutatta és értelmezte az ábrázolandó jelenséget, miközben folyamatosan felügyelte és korrigálta a művészt is.

A mechanikus objektivitás művésze ugyanakkor fontos kontrollja volt annak, hogy a végeredmény objektív legyen, és a tudós előzetes teóriái ne „veszélyeztessék” az ábrázolás hitelességét. Sobottánál, miként már említettem, ennek egyik eszköze volt a fotók alkalmazása. Toldt esetében az objektivitás elérésére tett erőfeszítések árulkodó jele a német előszóban részletezett munkafolyamat, amelyben mindenki azt csinálja, amihez a legjobban ért. A tudós és kollégái gyűjtenek, felosztanak és boncolnak (a boncolás kulcsmomentumairól és az alkalmazott nézőpontról minden egyes ábránál külön leírás szerepel), a rajzoló rajzol, a fametszést és a sokszorosítást pedig erre specializálódott szakértők végzik.³³ A rendszerben mindenkinek megvan a helye: az anatómiához értők egyedül a preparátumokhoz nyúlhatnak hozzá, onnantól pedig a bonctanhoz nem értő, másban képzett munkaerő biztosítja a rögzítés mechanikusságát.

Ahogy az eddigiekből láthattuk, alapvetően mind Toldt, mind Sobotta műve a mechanikus objektivitás irányelvéhez sorolható. „A kezdőknek figyelmét főként arra hívom fel, hogy ne tekintsek az atlaszt képeskönyvnek, az atlasz képeit ne lapozgassák, ne nézegessék. Az atlasz minden egyes rajza arra hivatott, hogy alapos tanulmány tárgyává tegyék”³⁴ – írja Tellyesniczky a Toldt-atlasz magyar előszavában, azt sugallva, hogy jelen esetben a képek maguk a vizsgálándó, tanulmányozandó jelenség, az értelmezés nélküli, objektív forrás.

Érdekes módon azonban a képekre pillantva azt látjuk, hogy ábrák sem itt, sem a mechanikus objektivitás más követőinél nem egy halott tetemét ábrázolják. Ennek két oka van. Egyrészt ahhoz, hogy a tetem alkalmassá váljon az ábrázolásra, elő kell készíteni, meg kell konstruálni a preparátumokat, vagyis szegmentálással, boncolással és/vagy más előkészítő eljárásokkal láthatóvá kell tenni a megjelenítendő részeket. A szegmentálás és a boncolás a szelektálás része: az anatómus kijelöli a testtájakat, amelyek a későbbiekben egyben ábrázolódnak, és eltávolít bizonyos szöveteket, rétegeket annak érdekében, hogy más, az adott esetben fontosabb részek láthatóvá váljanak. A preparátum tehát alapvetően másként fest, mint akár a halott, akár az élő test, amit a konzerváló eljárások és – például szövettani mintáknál – a festés tovább fokozhatnak.

Másrészt azonban azt sem mondhatjuk, hogy bármely anatómiai atlasz képe akár közelítőleg is a preparátumot ábrázolná. Az anatómia tanulásának hosszú távú célja ugyanis az élő test megismerése, így – bár ezt a tanulási folyamatot tetemeken a legegyszerűbb elkezdeni – az ábrázolásokon nagyon is előként jelenik meg a test: a képeken sosem azt a barnás szöveti káoszt látjuk, ami a preparátumokat jellemzi, hanem telt ereket, színekkel vagy más módszerrel elkülönített, duzzadó izmokat és ép idegeket.

Az atlasz által ábrázolt tényleges képpel valójában csak jóval az anatómiai tanulmányok befejezése után fog találkozni az orvostanhallgató: műtét közben, amikor rápillant a műtéti területre. Ez a terület sem természetes azonban, ezt is konstruálja a műtétet

³³ Toldt: Vorwort, I. IV–VI.

³⁴ Tellyesniczky Kálmán: Bejánló. In: Toldt: *A tetembontás atlasza*, I. Oldalszám nélkül. [1.]

végző sebész, aki miután átjutott a bőrön, feltárja³⁵ a problémás részt, amelynek során gyakorlatilag az anatómiai atlaszban látható képet igyekszik reprodukálni, izolálva, kiemelve azokat a részeket, amelyekkel foglalkoznia kell. És sok esetben a műtét célja pontosan az lesz, hogy az orvos helyreállítsa az anatómiai atlaszi rajz rendjét, egy csont összecsavarozásával, a vérzés elállításával vagy akár egy idegen szerv beültetésével biztosítva, hogy a szervezet visszarázódjon a normál kerékvágásba.

Az anatómiai atlasz tehát megmutatja, hogy mi hol van a testben, és egyúttal normatív módon elő is írja, hogy minek hol kell lennie és hogyan kell kinéznie. A boncolások során a hallgatók ráadásul arra is mintát kapnak, hogyan kell az atlasz által megjelenített, konstruált anatómiai testet létrehozni, amit aztán majd a műtétek közben is meg kell tenniük. Ezért, ahogy Stefan Hirschauer írja, az anatómiai test és a beteg teste kölcsönösen egymást modellezik. A konkrét beteg teste didaktikus modell, amelyen a korábban csak tetemeken tanulmányozott anatómiai test ténylegesen „kitanulható”. Másrészt az anatómiai test ideáltipikus esztétikai modellként szolgál a beteg teste és kezelése során.³⁶

Az anatómiai test konstruálásának folyamatát és ezt a körkörös reprezentációt visszahangozza Lenhossék is a Sobotta-atlasz magyar előszavának legelején: „Az anatómia tanulásának nélkülözhetetlen segédeszköze az anatómiai atlasz, melynek képein a hallgató már boncolás előtt tájékozódhat a test egybeállításáról, melynek segítségével boncolás közben eligazodhat, s melynek ábrái ismétléskor, tanuláskor ismét szemei elé állítják a már természetben megsejmlélt részeket. De reá van utalva az anatómiai atlasz használatára a kész orvos is, aki, főképpen ha sebészettel foglalkozik, gyakran érzi szükségét annak, hogy egy-egy tájék anatómiai viszonyait felújítsa emlékezetében [...]”³⁷

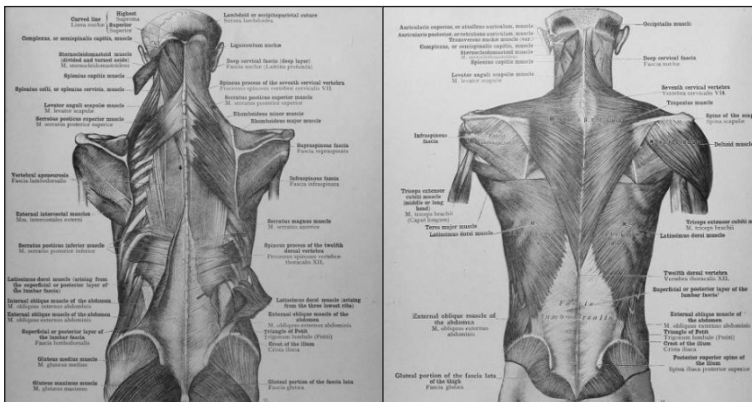
Határ és kijelző – a bőr

Bár Sobotta és Toldt atlasza esetében is a boncoló szemszögéből igyekszik ábrázolni a rajzoló a preparátumokat, néhány eltérés megfigyelhető a két atlasz között. Lenhossék maga is felhossa előszavában, hogy Sobotta műve kevesebb ábrát tartalmaz, mivel gyakorlatiasabban válogatták, mint Toldt atlaszát, ami megkönnyíti a tanulást. Bár az ábrák számát tekintve talán nem is érzékelhető olyan nagyon ez a különbség, annyiban mindenképp igaz van Lenhosséknak, hogy az egyes ábrákon kevesebb a felirat (vö. az 1. és 2. ábrát), vagyis Sobotta (rajzolója) megjeleníti ugyan ugyanazokat a részleteket, amelyeket Toldt műve is, de nem nevez meg minden apróságot. A megnevezések általában azokra a részletekre szorítkoznak, amelyeknek az adott esetben funkcionális jelentőségük van, ami fontos lépést jelent a funkcionális anatómia irányába, ellentétben azzal a morfológiai, leíró anatómiával, amelyet Toldt képvisel.

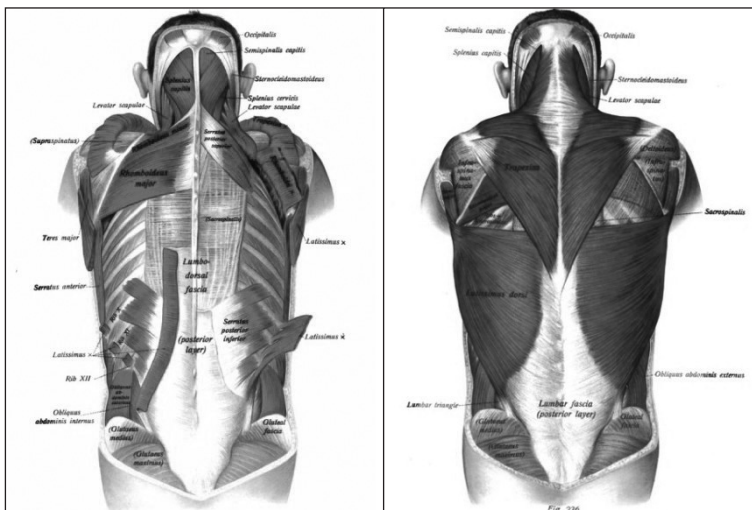
³⁵ A sebészeti feltárás és a műtétekre jellemző testkonstrukciókról (a betegéről és a sebészéről egyaránt) bővebben lásd Stefan Hirschauer: *The Manufacture of Bodies in Surgery. Social Studies of Science* 21 (1991) 279–319.

³⁶ Uo. 312.

³⁷ Lenhossék: Előszó, I. Oldalszám nélkül. [1.]

1. ábra. A hát ábrázolása Toldt atlaszában³⁸

2. ábra. A hát ábrázolása Sobotta atlaszában³⁹

A jobb használhatóság felé haladást erősítik Sobotta esetében az integráltabb ábrázolások, például együtt mutatja az ereket és az idegeket, amelyek mind a halott, mind az élő testben együtt jelennek meg. És bár mindkét atlasz „színekódolja” az ereket, Sobotta más területeken is alkalmazza az olvasói tekintet színek segítségével történő irányítását: a bonyolultabb csontképleteken – például a felső állkapocsnál és a koponya más részeinél – az egyazon területről különböző nézőpontokból készült ábrákon azonos színnel jelöli ugyanazokat a csontokat, így könnyítve meg azt, hogy az olvasó fejében könnyebben összeálljon a régió térbeli képe.

A legszembetűnőbb eltérés a két atlasz között, hogy míg Toldt atlasza hangsúlyozottan a halott testet ábrázolja, Sobotta ábrái sok esetben inkább egy műtét rajzára emlékeztetnek.

³⁸ Toldt: *A tetembontás atlasza*, III. 267., 266.

³⁹ Sobotta: *Az ember anatómiájának atlasza*, I. 159., 154.

tetnek. Toldt művében a nagy területeket megmutató ábrákon, például a törzs ábrázolásainál a preparátumok jobbra teljesen bőrtelenek és gyakran csonkoltak is. Ahol pedig látszik a bőr, ott is úgy van ábrázolva, mintha egy egységes vastagságú, papírszerűen viselkedő réteg lenne.

Sobottánál viszont az ábrák túlnyúlnak a bemutatni kívánt területen, és ezeken a keretező részekben látszik a változatos vastagságú bőr és a bőr alatti zsírszövetek is. Ebben az atlaszban az ábrázolt testek teljesnek tűnnek – még akkor is, ha nem férnek bele a képbe –, attól eltekintve, hogy egy területen hiányzik róluk a bőr és esetleg néhány izomréteg is. Vagyis Sobotta atlasza tulajdonképpen egy nagyon feltáró sebészeti atlaszt imitál anatómiai preparátumok gyűjteménye helyett.

A bőr eltérő kezelése azért is figyelemre méltó a két atlaszban, mert végső soron, bár nagyon eltérő módszerekkel, mind az anatómiai boncolás, mind a Toldtnál megjelenő röntgenezés ugyanazt a célt szolgálja: betekinteni a test belsejébe, és megfigyelni, ami kívülről nem látható. Ennek érdekében pedig szikével vagy röntgensugarakkal át kell hatolni azon a rétegen, amely ezt megakadályozza, vagyis a test legnagyobb kiterjedésű szervén, a bőrön. Azon a bőrön, amely a nem invazív képalkotó eljárások elterjedése előtt, a 18–19. század orvosai körében hasonlóan fontos diagnosztikai és reprezentációs szerepet töltött be, mint később a röntgenkép és társai. „Betekintő” módszerek hiányában ugyanis az orvosok az élő betegeken többek közt a bőrön keresték a különféle betegségek tüneteit és jeleit.

Ahogy Mechthild Fend írja a bőrnek az orvostudományban és művészetben betöltött szerepével kapcsolatos tanulmányában,⁴⁰ a 18. század vége és a 19. század második fele között alapvető paradigmaváltás következett be a test felépítésével és határaival kapcsolatban. Ennek az időszaknak a végére váltja le ugyanis a Galenuszhoz köthető humortant, vagyis a testnedvek nyitott rendszerén alapuló testképet a zárt, neurológiailag irányított test képe.

Ezzel a váltással a bőr szerepe is megváltozott, míg ugyanis a humortan művelői a kültakarót membránnak tekintették, amelyen keresztül a testfolyadékok cseréje zajlik, a 19. századtól egyre inkább elterjedt az a képzet, hogy a bőr egy kommunikációs felület – ha úgy tetszik kijelző –, amely a belül zajló folyamatokra utaló információkat hordoz. Ezeket a jeleket pedig a képzett diagnoszta, az orvosi szemiotikus képes felismerni.

Ez a fajta szemléletváltás a diagnosztikán kívül is tetten érhető, például a képzőművészetben, amikor a festők a bőrt nem sima, egyszínű határfelületként ábrázolják, hanem egy olyan sajátos „vászonként”, amelyen kirajzolódnak az erek és az izmok. A bőrön ráadásul, ezen új irányzat értelmében, a fiziológiai jeleken kívül metafizikai változások is feltűnhetnek. A lelket és a testet különválasztó karteziánus szemlélettel ellentétben ugyanis az új, neurális testkép a lélek jelenlétét szorosan kötötte a testi működésekhez, így annak felségterületként a bőrrel határolt részeket jelölte ki.

⁴⁰ Mechthild Fend: Bodily and pictorial surfaces: skin in french art and medicine, 1790–1860. *Art History* 28 (2005) 312–314.

A bőr mint médium jellemzői alapos vizsgálatra kerülnek Pierre-Nicolas Gerdy művészi anatómiával foglalkozó, 1829-es művében,⁴¹ amelyben a szerző a test külső anatómiai jellegzetességeit vizsgálja azzal a céllal, hogy a képzőművészeknek megtanítsa a számukra fontos anatómiai ismereteket. Ahogy Fend írja,⁴² Gerdy műve fontos változást hozott a művészek anatómiai képzésében, hiszen a klasszikus bonctani ismeretekkel szemben, amelyek a művészeti képzés anatómiai részét korábban dominálták, ráirányította a figyelmet a 19. században egyre fontosabbá váló bőrre, amely – szemben a csontokkal, izmokkal és belső szervekkel – az élő testen is látható.

Gerdy számára a bőr egyszerre jelöli ki a test határait, és szolgál a láthatatlan belső és a látható külső közti „fordítás” helyéül, ami a művészi anatómia célja, vagyis a bőr az a felület, amelyen az anatómia kirajzolódik. Ez a felület ugyanakkor nem egyszerűen reprodukálja az alatta található struktúrákat, hanem aktívan részt vesz a test formájának alakításában: változó vastagságának köszönhetően ugyanis kiegyenlíti annak egyenetlenségeit. A bőr tehát ebben a kontextusban egyszerre fed fel és rejt el, ami alatta van. És pontosan ez teszi szükségessé az anatómiai tudást, amely: „áttetszővé teszi a bőrt. [...] Úgy is mondhatnánk, hogy az anatómia olyan, mint a nagyítóüveg, amely a forma legkisebb részleteit is megfigyelhetővé teszi, úgy érteve, hogy az anatómiában felvilágosult művész sokkal jobban lát”⁴³ – írja Gerdy.

A bőr közvetítő szerepének felismerése nem mindenkit töltött el örömmel, a bőrön megjelenő üzenetek dekódolása és megjelenítése ugyanis nagyon hasonló tabukat sértett, mint később a röntgen. Fend ennek kapcsán Denis Diderot véleményét idézi, aki egy festészeatről írt jegyzetében amiatti aggodalmát fejt ki, hogy az *écorché*, vagyis a bőrtől megfosztott test művészetianatómia-oktatásban alkalmazott túlzott használata „korrumpálhatja a látást”,⁴⁴

Diderot attól félt, hogy ha a művész túl sokat nézeget a bőr és a bőr alatti zsírszövetek nélküli testeket, nem fog figyelni a test tényleges felületére, hanem az annak mélyén rejlő formákat jeleníti meg – akár a női testeken is. Diderot véleménye rávilágít arra, hogy a test, különösen a női test belsejének ábrázolása a 19. században tabunak számított, ezért sok művész a női alakok esetében azt is elkerülte, hogy a bőrön mint vásznon ábrázolja ennek a tiltott belsőnek a kívül megjelenő nyomait.

Miként Fend megmutatja, a női test festészeti reprezentációja ezért sokszor gyökeresen eltér a test univerzális normájának tekintett férfitest ábrázolásától: míg a szerző által áttekintett festményeken a férfiak klasszicista stílusban ábrázolt, izmos alakokként tűnnek fel a vásznon és a meztelen testeket ábrázoló anatómiakönyvekben, a nőalakoknál a domborulatok dominálnak, és a bőr sima, puha, egységes lepelként fed el a részleteket. Ez a módszer pedig gyakran anatómiailag egészen valószerűtlen, szinte torz nőalakokat

⁴¹ P[ierre]-N[icolas] Gerdy: *Anatomie des formes extérieures du corps humain, appliqué à la peinture, à la sculpture et à la chirurgie*. Paris–Bruxelles, 1829. (<https://archive.org/details/b21463323>. Legutóbbi megtekintés: 2019. március 15.)

⁴² Fend: Bodily and pictorial surfaces, 318.

⁴³ Uo. 321–322.

⁴⁴ Denis Diderot: *Diderot on Art*. [Trans. John Goodman.] New Haven, 1995. I. (The Salon of 1765 and Notes on Painting) 193. Idézi Fend: Bodily and pictorial surfaces, 328.

szül, ahogy például Jean-Auguste-Dominique Ingres Fend által részletesen elemzett festményein megfigyelhető.⁴⁵

A bőr keretként való megtartása Sobotta ábrázolásainál egyrészt hozzájárul az egységes test illúziójának megteremtéséhez, hiszen a képeken gyakran olyan, mintha csak egy ablakot vágtak volna a kültakaróba, hogy megmutassák, mi van belül. A bőr valóság-hű ábrázolása másrészt a kötet módszertani mondanivalóját is erősíti, hiszen az ábrákon látszik, hogy hol milyen mélyre kell vágni ahhoz, hogy elérjük a feltárni kívánt rétegeket. Harmadrészt a bőr illetén megtartása a tájékozódást is segíti: a külsőt és a belsőt integráló ábrák megkönnyítik azt, hogy a belső részletek helye kívülről, akár az élő emberen is azonosítható legyen.

Toldt és a röntgen

Végezetül rátérek a Toldt által a 7. német kiadástól a kötetbe foglalt röntgenképekre. Bármennyire is előremutatónak tűnik, hogy Toldt egyáltalán közöl ilyen felvételeket atlaszában, a képek elhelyezéséből és megjelenítési módjából is az tűnik ki, hogy a kötet összeállítója még nem nagyon tudott mit kezdeni az új képalkotó eljárással – legalábbis az anatómiai oktatás kapcsán. Tellyesniczky a röntgenképeket szintén tartalmazó magyar kiadásban azt írja, hogy a felvételeket Toldt azzal a fontos céllal vette fel az atlaszba, hogy „e képekkel nemcsak az anatómiai ismereteket tökéletesítse, hanem hogy a tanuló már idejekorán hozzászokjon a mai orvosi működésben nélkülözhetetlen röntgenképek helyes megértéséhez és megítéléséhez is”.⁴⁶

Ezen igényekből azonban legfeljebb az új médium látványának megszokása teljesülhet az atlasz elrendezésében. A teljes kiadvány két kötetében szereplő röntgenképek ugyanis – nyilván elsősorban nyomdatechnikai okokból – a hagyományos anatómiai rész után, a kötetek legvégén kapnak helyet, másfajta, fényesebb papírra nyomva, ezzel is különválva a többi résztől, idegen testként tapadva a kiadványhoz.

Ráadásul a felvételek értelmezését csak a vállról készült és a két mellkasi röntgenkép esetében kíséri magyarázó ábra (és ezek is meglehetősen sematikusak). A végtagokról közölt röntgenképekhez azonban semmiféle dekódolást nem kap az olvasó, az azonos területet bemutató anatómiai ábrák pedig teljesen másutt foglalnak helyet a kötetben. Ilyen körülmények között nem sok remény van arra, hogy a felvételek segíthetnek az anatómiai ismeretek elmélyítésében. Márpedig ha egyáltalán valahol, akkor a röntgenképeknél nagyon lényeges problémát jelent a tájolás, és ebből adódóan az ábrázolt részek azonosítása.

Az atlaszok után néhány évvel, 1918-ban jelent meg az első magyar nyelvű röntgen-tankönyv, Holitsch Rezső műve, *A röntgenezés tankönyve*.⁴⁷ Sokatmondó képet fest a röntgenezés korai gyakorlatáról, hogy a majdnem 400 oldalas kötet háromnegyede a röntgenezés és a képelőhívás fizikáját, illetve technikáját taglalja, ebben azonban most idő

⁴⁵ Lásd pl. Fend: Bodily and pictorial surfaces, 330–332.

⁴⁶ Tellyesniczky: Bejánló, I. [1.]

⁴⁷ Holitsch Rezső: *A röntgenezés tankönyve*. Bp., 1918.

hiányában nem mélyedünk el. Érdekes és látványos ugyanakkor az utolsó fejezet, amely *Az egyes szervek diagnosztikája* címet viseli.

Ez a még mindig meglehetősen technikai célzatú rész kisebb részben már azzal is foglalkozik, amit a röntgenológus napjainkban tanul, vagyis hogy miként kell értelmezni a felvételeket. A fejezet nagyobbik része ugyanakkor azt mutatja be, hogyan kell orientálni a beteg testét ahhoz, hogy a szakember el tudja készíteni a megfelelő röntgenképeket. Az ábrákból és a leírásokból kitűnően látszik, hogy miként az anatómiai preparátum sem tekinthető azonosnak a testtel, úgy a röntgenezett testre sem igaz, hogy a vizsgáló orvos által érintetlen marad. A 3. ábrán például az látható, hogyan kell elrendezni a beteget állkapocsfelvételkor.

3. ábra. Beállítás állkapocsfelvételkor

„Az állkapocs vízszintes szárának felvételére a beteget oldalára fektetjük úgy, hogy kóros arcfele legyen alól, a lemezen; feje alá ékalakú párnát helyezünk, amelynek vastagabb vége essék a beteg válla felé, tehát a lejtős párnán mintegy lefelé lógjon”⁴⁸ – szól a leírás, aminek ezen a ponton még nincs is vége, és amely jól érzékelteti, hogyan zajlik a röntgenezett test megkonstruálása. Ennek vizsgálata azonban már egy másik tanulmány tárgyát adhatja.

Toldt atlaszára visszatérve, egy dolgot azonban világosan közvetítenek a közölt röntgenképek, bár ezzel is inkább a kötetekből való „kilógásukat” hangsúlyozzák. Míg az atlasz többi része, ahogy a cím és az ábrázolás már elemzett módja is mutatja, tetemek rajzait ábrázolja, a magyarázatokat mellőző röntgenképek sorozatokban kerülnek közlésre, és mozgásokat, az életet, a funkcionalitást ábrázolják. A kézfej vagy a térd több pozícióban való egymás utáni megjelenítésével ezek a felvételek azt sugallják, hogy a kötetek megelőző részeiben bemutatott boncolásos testmegismerésen túl immár létezik egy olyan megoldás is, amely az élő szervezetbe nyújt betekintést, felvillantva egy másfajta anatómiai megismerés lehetőségét. És persze azt is megmutatják, hogy mindezt egy egészen másfajta vizuális kód szerint teszi meg az új technológia, amelynek megértéshez viszont – egyelőre – nem sok segítséget kínálnak az atlasz összeállítói.

Birgit Nemecegyik tanulmányában Julius Tandler 1929-ben megjelent anatómiai atlaszával⁴⁹ összehasonlítva ír Toldt atlaszáról, és ebben a szociokulturális környezetet is felvázolva mutatja be a két mű keletkezésének történetét.⁵⁰ Ennek részletezésére most nem térek ki. Tandler atlasza kapcsán a már említett szerkezetbeli és ábrázolásbeli eltérések megmutatják, hogyan hasznosulhatnak a röntgenképek az anatómiában, és azt is, hogyan néz ki egy, a tanult ítélőképesség elvén összeállított anatómiai atlasz. Míg Toldt esetében a röntgenképek a kötetek végére száműzettek, Tandler egymás mellé helyezte az egyazon testrészeiről különböző technikákkal készült ábrázolásokat, sőt: ezeket gyakran

⁴⁸ Holitsch: *A röntgenezés tankönyve*, 269.

⁴⁹ Julius Tandler: *Lehrbuch der systematischen Anatomie*. Leipzig, 1919–1929.

⁵⁰ Birgit Nemecegyik: *Anatomical Modernity in Red Vienna: Textbook for Systematic Anatomy and the Politics of Visual Milieus*. *Sudhoffs Archiv* 99 (2015) 44–72.

sematikus ábrákkal is kombinálta, hogy még világosabbá tegye a kapcsolatot a felvételeken feltűnő részletek között.

Tandlernek már nem az a célja, hogy az olvasó azt lássa az atlaszban, amit a boncteremben a tetemre nézve lát, hanem olyan ábrákat alkalmaz, amelyek úgy mutatják meg a fontos elemeket, hogy közben vezetik a megfigyelő tekintetét, és egyben működés közben is bemutatják a testet, amire Toldt röntgenképei legfeljebb halványan utaltak.

Összegzés és kitekintés

Ahogy a bevezetőben már említettem, a két vizsgált atlasz eltérő hazai sikerét nem lehetséges pusztán esztétikai, episztemiológiai vagy pedagógiai érvekkel magyarázni, hiszen egy-egy mű kiadásában és ki nem adásában rengeteg más tényező, jogi, történelmi, gazdasági összetevők is közrejátszhatnak.

Ettől azonban most egy pillanatra eltekintve, az általam vizsgált szempontok alapján úgy tűnik, hogy bár alapvetően mindkét mű a mechanikus objektivitás jegyében készült, Sobotta atlasza már sok elemében és megoldásában előremutatóbb, a század további részében meghatározóvá váló funkcionális anatómia felé haladó szemléletet képvisel, míg Toldté a tradicionálisabb, morfológiai szemléletnél marad meg.

Ez annak ellenére is állítható, hogy Toldt ugyan bevesz művébe röntgenképeket is, amelyek azonban nem tudnak integráns részévé válni az atlasznak, és nem segítenek – ami a kiadvány célja lenne – az anatómiai ismeretek elmélyítésében. A röntgenezés technikáját végül a röntgenképeket nem tartalmazó Sobotta-atlasz vonja be sikeresen saját módszerei közé, amikor a bőr lokális eltüntetése révén egy teljes, élőként ábrázolt testbe kínál betekintést, tulajdonképpen imitálva a röntgensugarak működését. Miközben Toldt ezt a belső feltárását csak a bőr teljes eltávolításával, illetve grafikai módszerekkel való elidegenítésével, és ezzel a konstruált test „megölésével” tudja elképzelni.

Bár a tanulmányban igyekeztem minél teljesebb összevetést nyújtani a vizsgált atlaszokról és ezek ismeretelméleti „környezetéről”, hogy megválaszoljam a bevezetőben felvetett kérdéseket, a mű számos pontján kínálja magát a bővítés lehetősége, adott esetben olyan pontokon is, ahol ezeket külön nem jeleztem. Az atlaszok és tankönyvek vonalán történő további vizsgálódásokon túl ilyen lehetséges és tervezett kutatási irány a szépirodalmi, képzőművészeti és filmművészeti testrepresentációk bevonása a vizsgálatba, annak tanulmányozása érdekében, hogy vajon az anatómiai ábrázolásmódban bekövetkezett, a gépi képalkotó technológiák megjelenésétől nem függetleníthető fordulatok hogyan érvényesülnek – ha érvényesülnek – az irodalmi művekben, festményeken vagy filmekben megjelenő testeken.

„MI TAGADÁS, NEM TARTOZTAM A SZORGALMAS
TANULÓK KÖZÉ”
Horthy Miklós a fiumei Haditengerészeti Akadémián

TURBUCZ DÁVID

„I ADMIT THAT I WAS NOT A HARDWORKING STUDENT”
Miklós Horthy at the Naval Academy of Fiume

A good number of publications have been devoted to the political role of Miklós Horthy in the period between 1919 and 1944. About his earlier life, however, and especially about his career in the Marine Corps from 1882 and 1918, very little has been written so far from a purely scientific perspective. The present paper aims to fill this gap by exploring the studies of Miklós Horthy at the Naval Academy of Fiume. As the period between 1882 and 1886, when he studied there, determined his later promotion, an examination of it is highly justifiable.

Keywords: Miklós Horthy, Marine Corps, Fiume, Socialization, Officer Corps

Horthy Miklós meglehetősen szűkszavúan számol be az emlékirataiban a cs. és kir. fiumei Haditengerészeti Akadémián eltöltött négy évről (1882–1886) és különösképpen a tanulmányi előmeneteléről, a tanulásban elért teljesítményéről. Ennyit tudunk meg: „Mi tagadás, nem tartoztam a szorgalmas tanulók közé, inkább a gyakorlatias dolgokat kedveltem.”¹ Erich Heyssler sorhajókapitány, Horthy Miklós barátja ezzel kapcsolatban a következőket írta a kiadatlan emlékiratában: „Horthy a Haditengerészeti Akadémián mindig az utolsó közé számított az évfolyamában, és a könnyelmű tiszt sohasem halmozott fel túl sok ismeretet az iskolapadban. Talán pontosan ezért tudta megőrizni egészséges és természetes józan gondolkozását. Jó kedélyű, a végletekig merész ember volt, jó lovas, kitűnő vívó, jó vitorlázó és céllövő.”² A két visszaemlékezés lényege megegyezik, azonban nem tudjuk meg sem Horthy Miklóstól, sem Erich Heysslertől, hogy pontosan mit is takartak az idézett állítások („nem tartoztam a szorgalmas tanulók közé”, „sohasem halmozott fel túl sok ismeretet”).

Turbucz Dávid, PhD, posztdoktor kutató, MTA BTK TTI, Horthy-korszak témacsoport. A tanulmány megírásához szükséges kutatás a Tempus Közalapítvány (Collegium Hungaricum Ösztöndíj) támogatásával történt 2016-ban.

¹ Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Bp., 2011. (Emlékezések) 11.

² Idézi Paul G. Halpern: *Otrantói ütközet. Az Adria bejáratának ellenőrzése az I. világháborúban*. Győr, 2007. 67.

Ráadásul a történeti kutatások sem helyeztek eddig hangsúlyt arra, hogy levéltári források alapján rekonstruálják Horthy Miklós haditengerészeti pályafutásának első éveit, illetve – hozzáteszem – a későbbi szakaszait sem. Annak ellenére, hogy a Hadtörténelmi Levéltárban elérhető a Horthy Miklós tanulmányi eredményeit tartalmazó iratok másolatai,³ az eredeti dokumentumok a bécsi Kriegsarchivban (Österreichisches Staatsarchiv) találhatóak.⁴ Sipos Péter 1993-ban megjelent tanulmányában – levéltári forrásokra történő hivatkozás nélkül – annyit közöl ezzel kapcsolatban, hogy „Horthy kadét az elméleti tudnivalók elsajátításában nem buzgólkodott, beérte annyival, amennyi éppen elegendő volt ahhoz, hogy ne valljon kudarcot. Szorgalmat tanúsított viszont a nyelvtanulásban. [...] Kitűnt a gyakorlati és a sport jellegű tárgyakban, így a vitorlázásban, az evezésben, az úszásban és a lögyakorlatokban. A hajózás rejtelseit meglepő könnyedséggel sajátította el.”⁵ Csonkaréti Károly ugyanebben az évben publikált egy könyvet *Horthy, a tengerész* címmel. A tanulmányokat illetően Csonkaréti Horthy emlékirataira támaszkodott: „Horthy 1882–1886 közötti akadémiai életéről csak annyit tudunk, amennyit önmagáról elárul: nem tartozott a szorgalmas tanulók közé, inkább a gyakorlatias dolgokat kedvelte.”⁶ Thomas Sakmyster szintén kiemelte, hogy „Horthy lexikális tudása sosem volt kiemelkedő”.⁷ A 2011-ben megjelent Horthy Miklós-életrajzomnak az akadémista évekről szóló részében én is Horthy emlékirataira támaszkodtam, levéltári kutatásokat nem végeztem, így könyvem vonatkozó része mindenképpen átértékelésre szorul.⁸ Legutóbb Catherine Horel foglalkozott Horthy Miklós életével. 2014-ben jelent meg franciául, majd 2017-ben magyarul a Horthy Miklósról írt életrajza. Horel sem helyezte súlyt Horthy akadémista pályafutásával kapcsolatban a bécsi vagy a budapesti levéltári források felkutatására.⁹ Ráadásul azt is megjegyezte, hogy „az osztrák levéltári anyagok eltűntek Budapest ostromakor”, ugyanis „Horthy személyes iratait, amelyeket a bécsi katonai levéltárban [Kriegsarchiv] őriztek, Wilhelm Miklas elnök átadta neki Bécsben [1936. december elején – T. D.], amikor hivatalos látogatáson ott járt”.¹⁰ Kétségtelen, hogy Horthy Miklós Qualifikationsliste-je nem található meg a bécsi Kriegsarchivban, azonban egyéb levéltári források alapján egészen jól rekonstruálható Horthy Miklós akadémista, majd haditengerészeti pályafutása.

E tanulmányommal eme hiányosságok pótlására törekszem annak érdekében, hogy pontosabban láthassuk, hogyan is indult el az 1880-as években Horthy Miklós haditengerészeti karrierje.

³ Hadtörténelmi Levéltár (Budapest; = HL) Personalia VII. 186. 205. d.

⁴ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Neues Marinearchiv (Bécs; = ÖStA KA, NMA.) Marinesektion des Kriegsministeriums, Präsidial-Kanzlei (= MS, PK.) 1882. Kt. 170–171., 181., 193–194., 211–212., 227. A pontos hivatkozásokat lásd a későbbi lábjegyzetekben.

⁵ Sipos Péter: Előportré a névadóhoz. Horthy Miklós, a tengerésztiszt. *Világosság* 34 (1993) 6. sz. 20.

⁶ Csonkaréti Károly: *Horthy, a tengerész*. Bp., 1993. 13.

⁷ Thomas Sakmyster: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944*. Bp., 2001. (Helikon Universitas) 13.

⁸ Turbucz Dávid: *Horthy Miklós*. Bp., 2011. 20–22.

⁹ Catherine Horel: *Horthy*. Bp., 2017. (History Könyvek) 33–34.

¹⁰ Uo. 12.

Felvétel a Haditengerészeti Akadémiára

A cs. és kir. Haditengerészeti Akadémia székhelye 1866-tól 1918-ig Fiume volt.¹¹ Az intézmény első számú feladata a cs. és kir. Haditengerészet tisztikara utánpótlásának kiképzése volt.¹² Ez volt az egyetlen olyan intézmény az Osztrák–Magyar Monarchiában, amely hivatásos tiszteket képzett a haditengerészet számára.¹³ A növendékek létszáma a szabályzat értelmében 1882-ben 110 volt, amely a képzési díj tekintetében három csoportra oszlott: ingyenes hely (55 fő), félig ingyenes hely (25) és fizetős hely (30 fő).¹⁴

A felvételi eljárás előírásait a Haditengerészet Akadémia szabályzata tartalmazta. Horthy Miklós felvételi eljárásában az 1882. évi szabályzat volt irányadó. Eszerint csak osztrák és magyar állampolgárok jelentkezhettek.¹⁵ A feltételek között előkelő helyen szerepelt a testi alkalmasság, amely nemcsak a négyéves tanulmányi idő, hanem az azt követő tengeri és szárazföldi szolgálat tekintetében is elsőrangú szempont volt. A testi alkalmasságot a haditengerészet egyik aktív szolgálatban álló orvosa vizsgálta.¹⁶ Az életkort tekintve 14–16 éves fiatalok nyújthatták be jelentkezésüket.¹⁷ Az erkölcsi magatartást is figyelembe vették, amelyet a korábbi iskolai bizonyítványok alapján értékelték.¹⁸ Az előírások szerint minimum közepes eredménnyel kellett végeznie középfokú tanulmányait (reáliskola, gimnázium) a jelöltnek. Ezt szintén a bizonyítványokkal kellett igazolni.¹⁹ Végezetül eredményesen le kellett tenni a felvételi vizsgát.

A jelentkezés ügy kezdődött, hogy a jelöltnek az illetékes hadkiegészítő parancsnoksághoz kellett eljuttatni a felvételi kérvényét és az előírt dokumentumokat (keresztlevél vagy születési bizonyítvány, állampolgársági bizonyítvány, katonarövidítés igazolás, oltási igazolás, iskolai bizonyítvány).²⁰ Ki kellett tölteni egy úgynevezett minősítési kérelmet [Qualifikationseingabe], amely összegezte a jelöltre és a szülei, illetve testvéreire vonatkozó legfontosabb adatokat.²¹ A Hadügyminisztérium Tengerészeti Osztálya [Marine-sektion des Kriegsministeriums] megvizsgálta a beérkezett kérelmeket és előjegyzésbe vette azokat, akik a benyújtott dokumentumok alapján a felvételre megfelelőnek tűntek. Erre az adott év augusztus 10-éig sor került.²² Szeptember 10-én kezdődött a felvételi vizsga az előjegyzésbe vett hallgatók számára. Felvételi vizsgát az alábbi tárgyakból kellett tenni: német nyelv, matematika, földrajz és történelem, természettudományok (természettörténet, fizika, kémia). Német nyelvből és matematikából írásbeli és szóbeli vizsga

¹¹ Peter Salcher: *Geschichte der k. u. k. Marine-Akademie*. Pola, 1902. 27.

¹² Uo. 33.

¹³ Csonkaréti: *Horthy*, 11.

¹⁴ *Statut und Dienst-Vorschriften für die k.k. Marine Akademie*. Wien, 1882. 1.; Csonkaréti: *Horthy*, 11.

¹⁵ *Statut und Dienst-Vorschriften*, 6.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo. 7.

²¹ Uo. 7., 135.

²² Uo. 8.

is volt, a többi tárgyból csak szóbeli vizsgát kellett tenni. A felvételi vizsgának az volt a célja, hogy felmérjék: a jelölt mennyire alkalmas a négyéves képzésre. A vizsga értékelése többfokozatú skálán történt. Az eljárás végén a felvételi bizottság szakvéleményt adott arról, hogy a jelöltet alkalmasnak tartja-e a felvételre.²³

Horthy Béla, Miklós bátyja már a Haditengerészeti Akadémia növendéke volt, amikor 1880. május 29-én véletlen lőszerrobbanás következtében megsérült, majd napokkal később vérmérgezésben meghalt. Feltételezhetően bátyja példája lebegett a szeme előtt, amikor a 14 éves Horthy Miklós úgy döntött, hogy a haditengerészeti pályát választja.²⁴ Horthy emlékiratainak tanúsága szerint édesanyja érte el, hogy az édesapja is elfogadja fia döntését („anyámnak mégis sikerült atyámat áthangolni”).²⁵ Egyéb forrással a motivációját illetően nem rendelkezünk.²⁶ Édesapja, Horthy István június 13-án kelt levelében kérte fia felvételét a Haditengerészeti Akadémia egyik fizetős helyére. Horthy Miklós minősítési kérelme 1882. július 8-án Sopronban készült el, amelyet ezt követően eljuttattak a soproni hadkiegészítő parancsnoksághoz. A felvételihez szükséges dokumentumok július 15-én jutottak el a Hadügyminisztérium Tengerészeti Osztályára.²⁷ Az 1882. évben 65 fő nyújtotta be a jelentkezési kérelmét [Aufnahmegesuch].²⁸ Horthy Miklós tehát rosszul emlékezett, amikor azt írta emlékirataiban, hogy „a jelentkezők száma, ha jól emlékszem, hatszáztizentettő volt”.²⁹ A 65 jelentkező közül 48 főt – köztük hat magyart – vett a Tengerészeti Osztály előjegyzésbe [Vormerkungsliste für Aspiranten der k. k. Marine-Akademie], tehát őket hívták be a szeptemberi felvételre. A fizetős helyekre előjegyzettek száma 18 volt, közöttük 4 magyar, egyikük Horthy Miklós.³⁰ Horthy felvételi vizsgájának összesített eredménye elégséges [genügend] volt.³¹ A felvételi eljárás eredményeként 31 főt vettek fel az első évfolyamra (köztük öt magyart). A teljesen ingyenes helyekre 16 fő nyert felvételt, míg a félig ingyenes helyekre 4 fő, végül 11 főt vettek fel a fizetős helyekre, közülük – Horthy Miklóst is beleértve – három magyart.³²

²³ *Statut und Dienst-Vorschriften*, 8–11.; Csonkaréti: *Horthy*, 11–12.

²⁴ Turbucz: *Horthy*, 18.

²⁵ Horthy: *Emlékirataim*, 11.

²⁶ A családi háttérhez lásd még Horthy Miklós 1938-ban megjelent hivatalos életrajzát. Báró Doblhoff Lily: *Horthy Miklós*. Bp., 1938. (2. kiad.) 29. Eszerint „A szülők keményen állást foglaltak a gyerek kívánsága ellen. Hiszen tragikus szerencsétlenség következtében csak nemrég veszítették el ugyanebben az akadémiában egyik fiúkat. [...] Újra és újra visszatért [Horthy Miklós – T. D.] kívánságára és makacs kitartása végre is győzedelmeskedett.”

²⁷ HL Personalia VII. 186. 205. d. Horthy felvételi kérelme a fiumei cs. és kir. haditengerészeti akadémiára. 1882. június 13.; ÖStA KA, NMA. MS, PK. 1882. Kt. 170. V/19. Nr. 985.

²⁸ ÖStA KA, NMA. MS, PK. 1882. Kt. 170. V/1–65.

²⁹ Horthy: *Emlékirataim*, 11.

³⁰ HL Personalia VII. 186. 205. d. A fiumei cs. és kir. haditengerészeti akadémia 1882. évi felvételi vizsgáival kapcsolatos iratok. 5–15.

³¹ Uo. 44–45.

³² Uo. 33–46., 53. Horthy Miklós emlékei szerint 42 fő nyert felvételt. Horthy: *Emlékirataim*, 11.

A tantárgyak

A Haditengerészeti Akadémián oktatott tantárgyakat négy csoportra osztották: általános tárgyak, szaktárgyak, katonai és tengerészeti gyakorlatok, illetve egyéb képességek és készségek.

Az általános tárgyak [Allgemeine Bildungsgegenstände] csoportjában a római katolikus vallásoktatás 1882-ig volt kötelező tárgy, tehát addig az évig, amikor Horthy Miklós megkezdte a tanulmányait az Akadémián. Ettől kezdve a vasárnapi miséken és istentiszteleteken kellett a hallgatónak részt venniük, vagyis a nem római katolikus vallásúak részt vehettek a saját felekezetük istentiszteletein.³³ Német volt az oktatási nyelv, de külön tárgyként is tanulták a hallgatók.³⁴ A francia és az angol közül választani kellett az első év elején.³⁵ 1858-tól szerepelt a tantervben a horvát nyelv, amelynek elsajátítása a későbbi szolgálat miatt volt lényeges.³⁶ A magyar 1882-től volt kötelező a magyar anyanyelvűek számára.³⁷ A nyelvtanítás a tanórák körülbelül egynegyedét tette ki.³⁸ A földrajz és történelem oktatásának középpontjában az Osztrák–Magyar Monarchia állt, de a hallgatók a világ más részéről is tanultak, mivel ezek az ismeretek megkönnyítették a későbbi szolgálatot, lehetővé tették, hogy a tisztek eligazodjanak más kultúrákban és földrészekben is.³⁹ Ezt egészítette ki a természettörténet.⁴⁰ A 19. század első felében még a matematika – a hozzá kapcsolódó tárgyakkal – volt a tengerésztiszt képzés alapja, majd egyre inkább a fizika és mechanika, a gőzenergia, a gőzhajók fokozatos elterjedése miatt.⁴¹ A gőzenergia mellett a tengerészet 19. században végbement átalakulásában a villamos energia szerepe volt még meghatározó. A fából épített vitorlášhajókat lassan felváltották a vasból és acélból készült gőzhajók. Így került a 19. század második felére a fizika és a mechanika a tengerésztiszt képzés alapvető tantárgyai közé.⁴² Horthy Miklós tehát éppen abban az időszakban végezte tanulmányait a haditengerészeti akadémián, amikor e két tárgy jelentősége megerősödött, bár a matematika óraszámára továbbra is magas volt. Az általános tárgyak közé tartozott még a szabadkézi rajz és a szépírás.⁴³

A tantárgyak második csoportját a szaktárgyak [Fachgegenstände] alkották. Gyakorlati geometriából az alapvető ismeretek elsajátítása volt a cél, hogy a jövőbeni tisztek kisebb adatfelvételeket végre tudjanak hajtani és nagyobb felmérésekben részt tudjanak venni. A szituációrajzolás célja az volt, hogy a tisztek a térképek olvasása mellett azokat

³³ Salcher: *Geschichte*, 38.; *Statut und Dienst-Vorschriften*, 59.

³⁴ Salcher: *Geschichte*, 38–39.

³⁵ Uo. 39.

³⁶ Uo. 40.; *Statut und Dienst-Vorschriften*, 36.

³⁷ Salcher: *Geschichte*, 40.; Lawrence Sondhaus: *The Austro–Hungarian Naval Officer Corps, 1867–1918. Austrian History Yearbook* 24 (1993) 63.

³⁸ Sondhaus: *The Austro–Hungarian*, 63.

³⁹ *Statut und Dienst-Vorschriften*, 38–39.; Salcher: *Geschichte*, 44–46.

⁴⁰ *Statut und Dienst-Vorschriften*, 39.

⁴¹ Salcher: *Geschichte*, 40–43.; *Statut und Dienst-Vorschriften*, 41–43.

⁴² Salcher: *Geschichte*, 42–44.

⁴³ *Statut und Dienst-Vorschriften*, 44.

kiegészíteni, rajzolni is képesek legyenek.⁴⁴ A hajózás tudományát – amely a matematika, a fizika és a mechanika mellett a képzés alapját jelentette – 1860-tól két részben, szárazföldi és tengeri navigációként oktatták.⁴⁵ Az alapos képzés eredményeként a hallgatók elsajátíthatták a navigáció alapjait.⁴⁶ A nemzetközi tengeri jog is a képzés részét alkotta az utolsó félévben.⁴⁷ A szaktárgyak között – a haditengerészet átalakulásával is összefüggésben – fontos szerepet töltöttek be a főként a negyedik évfolyamon tanított tüzérségi, hajóépítési és hajógépészeti ismeretek. A hajógépészeti ismereteket 1838-ban kezdték el oktatni, majd a tantárgy jelentősége a későbbiekben fokozatosan nőtt.⁴⁸ A változások ellenére – minden évfolyamban – továbbra is oktatták a vitorla használatát és a vitorlás hajókkal való manőverezést.⁴⁹ Az átmenet időszakában ugyanis – amikor vitorlás és gőzhajók egyaránt aktív szolgálatban voltak a haditengerészetben – ezekre az ismeretekre is szükség volt.⁵⁰ A fentiekben összefoglalt tárgyakat egészítette ki a tengeri taktika oktatása, de a képzés során a tengerésztiszt-jelöltek foglalkoztak a haditengerészet és a hadsereg szervezetével, a tengerészeti adminisztrációval és a szolgálati szabályzat [Dienst Reglement] elsajátításával is.⁵¹

A képzést néhány gyakorlati tárgy (gyalogsági, tüzérségi és vitorlázási gyakorlat) és egyéb készségfejlesztő óra (torna, úszás, tánc és zene) egészítette ki. Az előbbiek április, május és június hónapokban voltak az órarend részei, míg az utóbbiak heti gyakorisággal fordultak elő (1. táblázat).

1. táblázat. A tantárgyak a Haditengerészeti Akadémián

Csoport	Tantárgy	Heti óraszám ⁵²				Megjegyzés
		I.	II.	III.	IV.	
		évfolyam				
1. általános tárgyak	német nyelv	3	3	3	–	
	horvát nyelv	–	3	2	2	
	olasz nyelv	–	–	–	4	
	magyar nyelv	2	2	2	2	nem kötelező tantárgy
	francia nyelv	3	3	4	4	csak az egyik idegen nyelv kötelező
	angol nyelv	3	3	2	2	

⁴⁴ *Statut und Dienst-Vorschriften*, 45–46.

⁴⁵ Salcher: *Geschichte*, 50.

⁴⁶ *Statut und Dienst-Vorschriften*, 46–47.

⁴⁷ Uo. 48.

⁴⁸ Salcher: *Geschichte*, 47.

⁴⁹ *Statut und Dienst-Vorschriften*, 51–53.

⁵⁰ Salcher: *Geschichte*, 51–52.

⁵¹ *Statut und Dienst-Vorschriften*, 53–55.; Salcher: *Geschichte*, 53–54.

⁵² A táblázatban például a 3¹ azt jelenti, hogy a heti óraszám az első félévben 3 volt.

Csoport	Tantárgy	Heti óraszám				Megjegyzés
		I.	II.	III.	IV.	
		évfolyam				
1. általános tárgyak	földrajz-történelem	3	3	3	-	
	természettörténet	3 ¹ , 2 ²	2	-	-	
	fizika	-	3	3	-	
	kémia	2	3	-	-	
	matematika	9	8	-	-	
	ábrázoló geometria	4	3	-	-	
	differenciál- és integrálszámítás	-	-	3	-	
	elméleti mechanika	-	-	-	3	
	szabadkézi rajz	4	2	2	-	
	szépírás	1	-	-	-	
2. szaktárgyak	gyakorlati geometria és szituációrajzolás	-	-	-	4	
	a hajózás tudománya (földi és csillagászati navigáció)	-	-	6	5	
	oceanográfia és meteorológia	-	-	2 ²	2 ¹	
	tengeri jog	-	-	-	2 ²	
	tűzérési ismeretek	-	-	4	4	
	hajóépítési ismeretek	-	-	-	3	
	hajógépészet	-	-	-	2	
	vitórlázás és manőver	2	1	2	2 ²	
	tengeri taktika	-	-	-	2	
	a haditengerészet és a hadsereg szervezete	-	-	1 ¹	-	
	egészségi ismeretek (hajó higiénia)	1	1	½	-	
	tengerészeti adminisztráció	-	-	1	-	
	szolgálati szabályzat	1	1	1	1	
3. katonai és tengerészeti gyakorlatok	gyalogosági gyakorlat	1	1	1	1	
	tűzérési gyakorlatok	1½	1½	1½	1½	áprilisban, májusban és júniusban
	vitórlázási gyakorlatok	-	-	-	-	
	evezési gyakorlatok	-	-	-	-	

Csoport	Tantárgy	Heti óraszám				Megjegyzés
		I.	II.	III.	IV.	
		évfolyam				
4. egyéb képességek és készségfejlesztés	vívás	–	–	2 ¹ , 3/4 ²		
	torna	1	1	½	½	
	úszás	–	–	–	–	1–2 óra hetente
	tánc	–	–	–	–	1–2 óra hetente
	énekes és zene	–	–	–	–	1–2 óra hetente

Forrás: *Statut und Dienst-Vorschriften*, 152.

Horthy tanulmányi eredményei

Horthy Miklós tanulmányi előmeneteléről a félévi és az év végi vizsgák eredményei tájékoztatnak bennünket.⁵³ Az általános képzési tárgyakból és a szaktárgyakból volt vizsga, vallástanból nem.⁵⁴ A félévi és az év végi vizsgák között írásbeli (nyelvek, matematika, differenciál- és integrálszámítás) és szóbeli vizsgák (néhány kivétellel az összes tantárgy) egyaránt voltak.⁵⁵

A hallgatókat hatfokozatú skálán értékelték. A kiváló [vorzüglich] teljesítményt nyújtók tudása a szabályzatban foglaltak alapján a tananyag egészében alapos, mélyreható volt, könnyen alkalmazták a tanultakat, amelyekről meggyőzően számoltak be a vizsga során. A nagyon jó [sehr gut] minősítést azok kapták, akik ugyan hiánytalan tudással rendelkeztek, de kevésbé meggyőzően adták azt vissza a vizsgán. A jó [gut] értékelés a vizsgázó tudásának kisebb hiányosságaira utalt. A jelentősebb hiányosságokkal rendelkezők kapták az elégséges [genügend] értékelést – amennyiben ismerték a tananyag alapvető részeit. Az utolsó előtti kategória az elégtelen [ungenügend] volt, vagyis a tanuló tudása a követelményeknek nem felelt meg. Rossznak [schlecht] azokat minősítették, akik a tudásuk hiányossága mellett hanyag és kelleetlen magatartást tanúsítottak.⁵⁶ Az egyes osztályzatokat pontokra számolták át, amelynek összértéke adta meg a vizsgázó összesített eredményét: kiváló (5), nagyon jó (4), jó (3), elégséges (2) és elégtelen (1).⁵⁷ Az összesített eredmény határozta meg a hallgató osztályrangját.⁵⁸ Az osztályrang mellett még egyféleképpen kategorizálták a hallgatókat: öt csoportba osztották be őket tanulmányi ered-

⁵³ Nem rendelkezünk sajnós olyan forrásokkal, amelyek az egyes vizsgák lefolyásába nyújtanak betekintést, így a vizsgaeredmények elemzésére vagyunk utalva.

⁵⁴ *Statut und Dienst-Vorschriften*, 62.

⁵⁵ Uo. 63–64.

⁵⁶ Uo. 67–68.

⁵⁷ *Statut und Dienst-Vorschriften*, 62., 69. A rossz osztályzatokat nem vették figyelembe. Emellett szükséges megjegyezni, hogy mindig maximum tizennégy tárgy eredményét vették számításba. Ha a tárgyak száma ezt meghaladta, akkor az egyik nyelvet kihagyták. Ez általában a magyar volt, amelyből Horthy Miklós mindig kiváló osztályzatot kapott.

⁵⁸ A harmadik és a negyedik csoportba sorolt tárgyakból elért eredmények nem számítottak bele az összesített eredménybe. *Statut und Dienst-Vorschriften*, 62., 69–70.

ményük alapján. Az első csoportba azok kerültek, akiknek a teljesítménye a kiváló és a jó között volt, azonban közelebb állt a kiválóhoz és nem rendelkezett az illető jó alatti érdemjeggyel. A második csoportba azokat sorolták, akiknek az átlaga szintén a kiváló és a jó között helyezkedett el, de közelebb állt a jóhoz és ők sem rendelkeztek a jónál rosszabb érdemjeggyel. A harmadik csoportba kerültek azok, akiknek a teljesítménye a jó és az elégséges között volt, de valamivel közelebb állt a jóhoz, mint az elégségeshez és a hallgató nem rendelkezett elégségesnél rosszabb eredménnyel. A negyedik csoportot azok alkották, akik nem feleltek meg a harmadik csoportba kerülés feltételeinek, viszont nem volt elégtelen jegyük. Az ötödik csoportba kerültek azok, akik valamilyen tárgy(ak)ból elégtelen vagy rossz érdemjeggyel rendelkeztek.⁵⁹

2. táblázat. Horthy Miklós tanulmányi eredményei

Tanév	Félév	Az évfolyam létszáma	Horthy Miklós			Az évfolyam első összesített eredménye	Az összesített eredmények évfolyamátlagja
			Csoportja	Osztályrangja	Összesített eredménye		
1882/1883	1	36	V	22	33	54	33
1882/1883	2	33	V	24	34	59	38
1883/1884	1	29	IV	18	34	61	42
1883/1884	2	28	III	15	41	65	46
1884/1885	1	27	V	23	41	68	48
1884/1885	2	27	V	21	49	83	58
1885/1886	1	27	IV	22	33	67	38
1885/1886	2	27	V	26	84	154	108

A 2. táblázatból látható, hogy Horthy Miklós teljesítménye az első félév kivételével mindig átlagon aluli volt. Ez azzal magyarázható az 1938-ban – Horthy Miklós jóváhagyásával – megjelent hivatalos életrajz szerint, hogy a tanuláshoz nem sok kedve volt.⁶⁰ Az első év (az 1882/1883. évi tanév) őszi félévének végén a 36 fős évfolyamból a 22. helyen állt a fiatal Horthy. A teljesítményét jelzi az is, hogy az utolsó, az ötödik csoportba osztották be, mivel ábrázoló geometriából megbukott.⁶¹ A 12 vizsgatárgyból ötből ért el elégséges eredményt (német nyelv, természettörténet, kémia, aritmetika, geometria), kettőből jót (földrajz, szépírás) és négyből nagyon jót (angol nyelv, történelem, szabadkézi rajz és szolgálati szabályzat). Horthy Miklós jobb eredményeit azonban lerontotta a bukás ábrázoló

⁵⁹ *Statut und Dienst-Vorschriften*, 70.

⁶⁰ Doblhoff: *Horthy*, 30–31. (A tanulmányi eredményeit ennél részletesebben ez az életrajz sem mutatja be.)

⁶¹ Horthy Miklós osztályzatai között nem szerepelt a rossz [schlecht].

geometriából.⁶² A tavaszi félévben Horthy teljesítménye tovább romlott. Akkor is az ötödik csoportban volt, mivel kémiából és aritmetikából is megbukott. Az összesített eredménye akkor már átlagon aluli volt. Ennek ellenére három tárgyból ért el nagyon jó (angol nyelv, szabadkézi rajz, szolgálati szabályzat), míg négyből jó (földrajz, történelem, szépiprás, vitorlázás) eredményt. Az elégséges osztályzatok száma négy volt (német nyelv, természettörténet, geometria és ábrázoló geometria).⁶³ Horthy Miklós, annak ellenére, hogy a teljesítménye átlag alatti volt, a második tanévben érte el a legjobb eredményeit: felzárkózott ugyanis az évfolyam közepmezőnyébe. Ebben a tanévben egyszer sem bukott meg. Az 1883/1884. évi tanév őszi félévében Horthy a negyedik csoportban, míg a tavaszi félévben a harmadik csoportban volt. Az őszi félévben tíz tárgyból ért el elégséges eredményt (horvát nyelv, történelem, természettörténet, fizika, kémia, aritmetika, geometria, ábrázoló geometria, szabadkézi rajz, vitorlázás), míg a nagyon jó (angol nyelv, szolgálati szabályzat) és a jó (német nyelv, földrajz) osztályzatainak száma kettő-kettő volt. Utóbbiak közül a német nyelvet kell kiemelni, mert ebből a tárgyból feljavult, elégségesből ugyanis jóra javított.⁶⁴ A legjobb eredményét a tavaszi félévben könyvelhette el: a harmadik csoport tagja volt. Az osztályzatait tekintve az elégségesek száma hat volt (horvát nyelv, fizika, kémia, aritmetika, geometria, szabadkézi rajz), míg jó osztályzatot négy (német nyelv, történelem, természettörténet, ábrázoló geometria), nagyon jót (angol nyelv, földrajz és szolgálati szabályzat) három tárgyból kapott.⁶⁵ Ábrázoló geometriából javult a teljesítménye, mivel az első félévben még elégtelen osztályzatot kapott, majd két féléven át elégséges eredménnyel zárt, míg a negyedik félévben jó érdemjegyet szerzett. Természettörténetből is jóra javított elégségesről. A képzés első felében német nyelvből, ábrázoló geometriából, természettörténetből, földrajzból javult a teljesítménye, míg történelemből ingadozott, szabadkézi rajzból pedig romlott. A többi tantárgyból egyenletes teljesítményt nyújtott.⁶⁶

A képzés második felében – egy félév kivételével – végig az ötödik csoportban tartózkodott, minden évben volt tehát egy olyan tantárgy, amelyből megbukott. Emiatt a 27 fős évfolyam utolsó harmadában találjuk, a 21., 22. és a 23. helyeken. Az 1884/1885. évi tanév első félévében a 23. helyen álló Horthy Miklós differenciál- és integrálszámításból bukott meg. Az eredményei azonban nem tekinthetők teljesen rossznak, mivel csak három tárgyból volt elégséges osztályzata (horvát nyelv, fizika, földi navigáció), míg négyből nagyon jó (angol nyelv, szabadkézi rajz, vitorlázás, a haditengerészet és a hadsereg szervezete), hatból pedig jó eredménnyel (német nyelv, földrajz, történelem, tüzérségi ismeretek,

⁶² HL Personalia VII. 186. 205. d. A fiumei cs. és kir. haditengerészeti akadémia I. évfolyamának 1882/1883. évi 1. félévi vizsgáival kapcsolatos iratok. 1–15.; ÖStA KA, NMA. MS, PK. 1883. Kt. 181. V 7/1. Nr. 215.

⁶³ HL Personalia VII. 186. 205. d. A fiumei cs. és kir. haditengerészeti akadémia I. évfolyamának 1882/1883. évi záróvizsgáival kapcsolatos iratok. 3–7.; ÖStA KA, NMA. MS, PK. 1883. Kt. 181. V 7/4. Nr. 1332. és 1932.

⁶⁴ HL Personalia VII. 186. 205. d. A fiumei cs. és kir. haditengerészeti akadémia II. évfolyamának 1883/1884. évi 1. félévi vizsgáival kapcsolatos iratok. 4–6.; ÖStA KA, NMA. MS, PK. 1884. Kt. 194. V7/1. Nr. 286.

⁶⁵ HL Personalia VII. 186. 205. d. A fiumei cs. és kir. haditengerészeti akadémia II. évfolyamának 1883/1884. évi záróvizsgáival kapcsolatos iratok. 4–6.; ÖStA KA, NMA. MS, PK. 1884. Kt. 194. V7/4. Nr. 1735.

⁶⁶ Az adott tantárgyból féléveken át azonos jegyet kapott.

tengerészeti adminisztráció, szolgálati szabályzat) zárta a félévet.⁶⁷ A következő félévben kicsit javított az osztályrangján, de továbbra is az ötödik csoport tagjai között találjuk. Ebben a félévben csillagászati navigációból bukott meg. A szeptember 18-i pótvizsgán⁶⁸ elérte az elégséges szintet. Ez helytálló az összes többi pótvizsga esetében is: végül azokon is megfelelt az elégségeshez szükséges követelményeknek. Az osztályzatainak megoszlásáról elmondható, hogy elégséges (horvát nyelv, fizika, földi navigáció, meteorológia; differenciál- és integrálszámítás), jó (német nyelv, történelem, tüzérségi ismeretek, vitorlázás, tengerészeti adminisztráció) és nagyon jó (angol nyelv, földrajz, szabadjézi rajz, a haditengerészet és a hadsereg szervezete) osztályzatokból is ötlet rendelkezett.⁶⁹ Az utolsó tanév első félévének végén a negyedik csoportba sorolták be, de továbbra is az évfolyamutolsó közé tartozott. Az utolsó előtti féléve meglehetősen egyhangúra sikerült: nyolc tárgyból ért el elégséges (horvát és olasz nyelvek, gyakorlati geometria, földi navigáció, meteorológia, hajógépészeti ismeretek, hajómanőver) eredményt, míg kettőből jót (hajóépítési ismeretek, szolgálati szabályzat) és nagyon jót (angol nyelv, tengeri taktika).⁷⁰ A képzés második felében – nem ideértve a záróvizsgát – Horthy Miklós néhány tárgy kivételével (földrajz, differenciál- és integrálszámítás, vitorlázás) alapvetően egyenletes teljesítményt nyújtott.

Horthy Miklós tanulmányi eredményével kapcsolatosan a legnagyobb jelentősége a záróvizsgának volt. Az ott elért vizsgaeredmény alapján felállított rangsor szerint kerültek ugyanis az Akadémia növendékei 2. osztályú tengerészkadétként a tisztikarba.⁷¹ Horthy Miklós korábbi tanulmányi eredményeivel ez a besorolás tehát nem függött össze. Azonban – az előzmények ismeretében – abban semmi meglepő nincs, hogy nem túl jó eredménnyel tette le 1886. június 10-e és 26-a között a záróvizsgáját.⁷² A fiumei Haditengerészeti Akadémia parancsnoka június 25-én jelentette, hogy Bárdos József, Horthy Miklós és Gustav Nauta nem tudta minden tárgyból letenni a záróvizsgát.⁷³ Horthy Miklós gyakorlati geometriából bukott meg.⁷⁴ A záróvizsga eredményeit a 3. táblázat tartalmazza. Ebből jól látható, hogy a legtöbbször elégséges osztályzatot kapott (30 tárgyból 16 esetben). Az osztályzatai és a bukás miatt Horthy az évfolyamutolsó közé került. Az 1886. október 7-i utóvizsgán az is kiderült, hogy hányadik lesz a rangsorban: elégséges ered-

⁶⁷ HL Personalia VII. 186. 205. d. A fiumei cs. és kir. haditengerészeti akadémia III. évfolyamának 1884/1885. évi 1. félévi vizsgáival kapcsolatos iratok. 5–7.; ÖStA KA, NMA. MS, PK. 1885. Kt. 212. V7/2. Nr. 378.

⁶⁸ *Statut und Dienst-Vorschriften*, 71–72., 76–77.

⁶⁹ HL Personalia VII. 186. 205. d. A fiumei cs. és kir. haditengerészeti akadémia III. évfolyamának 1884/1885. évi záróvizsgáival kapcsolatos iratok. 4–6., 9–10.; ÖStA KA, NMA. MS, PK. 1885. Kt. 212. V7/4. Nr. 1912., 3044.

⁷⁰ HL Personalia VII. 186. 205. d. A fiumei cs. és kir. haditengerészeti akadémia IV. évfolyamának 1885/1886. évi 1. félévi vizsgáival kapcsolatos iratok. 5–7. o.; ÖStA KA, NMA. MS, PK. 1886. Kt. 227. V7/1. Nr. 195.

⁷¹ *Statut und Dienst-Vorschriften*, 77–78.; *Organische Vorschrift für das Personale der k. u. k. Kriegs-Marine*. Wien, 1891. X. (Hauptstück. Rang-Bestimmung) 3.; Dora Lauffer: *Die Wellen. Altösterreichische Familiensaga zwischen Adria und Schlesien*. H. n., 1989. 216–217.

⁷² HL Personalia VII. 186. 205. d. A fiumei Haditengerészeti Akadémia 1885/1886. évi záróvizsgarendjének felterjesztése; ÖStA KA, NMA. MS, PK. 1886. Kt. 227. V7/2. Nr. 911.

⁷³ ÖStA KA, NMA. MS, PK. 1886. Kt. 227. V7/2. Nr. 1187–1188.

⁷⁴ HL Personalia VII. 186. 205. d. A záróvizsgáival kapcsolatos iratok. 13–14., 16–18.; ÖStA KA, NMA. MS, PK. 1886. Kt. 227. V7/2. Nr. 1218.

ménnyel – két társával együtt – átment a vizsgán, így a 26. helyen végzett.⁷⁵ Horthy Miklós volt az utolsó előtti az évfolyamából: ezzel a legrosszabb eredményét érte el az 1882 és 1886 közötti képzés ideje alatt.

3. táblázat. Horthy Miklós záróvizsga-eredményei

Kiváló	magyar nyelv
Nagyon jó	földrajz, szabadkézi rajz, a hadsereg és a haditengerészet szervezete
Jó	angol nyelv, történelem, szépírás, tüzérségi ismeretek, vitorlázás, tengerészeti adminisztráció, tengeri taktika, szolgálati szabályzat
Elégséges	német nyelv, horvát nyelv, olasz nyelv, természettörténet, fizika, differenciál- és integrálszámítás, kémia, aritmetika, geometria, ábrázoló geometria, földi navigáció, csillagászati navigáció, meteorológia, tengeri jog, hajóépítési ismeretek, hajógépészeti ismeretek, hajózási manőver
Elégtelen	gyakorlati geometria (utóvizsga után: elégséges)

A tantárgyak harmadik csoportjába tartozó katonai és tengerészeti gyakorlatok nem számítottak bele a hallgatók összesített eredményébe, így külön kell róluk szólni. Az április, május és június hónapokra beosztott gyakorlati tárgyakból Horthy Miklós eredményei meglehetősen jók voltak. A huszonnégy érdemjegyből csak négy elégséges, a többi osztályzat jó vagy nagyon jó volt. Ezek a gyakorlati tárgyak – amelyeken kötelező volt részt venni – lényegében előkészítették a terepet a nyári behajózásoknak, melyekre július 1-je és szeptember 15-e között került sor. Júliusban az első évesek behajózása történt, majd azt követően a másod- és harmadévesekre került sor. A júliusi egy hónapos gyakorlat az adriai partoknál zajlott, a hathetes behajózás azonban már távolabbi, Földközi-tengeri célpontokat is elért.⁷⁶ Az utak során mód nyílt a tanév során megtanult gyakorlati alkalmazására, a megszerzett tudás elmélyítésére és a tapasztalatszerzésre. A behajózásokon kifejezetten gyakorlati képzésben részesültek: például tüzérségi oktatás és gyakorlatok, manőverezés, illetve navigációs szolgálat.⁷⁷ A nyári szünet a behajózást megelőző vagy azt követő időszakban volt.⁷⁸ Ennek megfelelően Horthy Miklós és évfolyamának első útjai az Adrián történtek a Donau korvett fedélzetén.⁷⁹ Az 1883/1884. tanév végén a Saida korvett már a görög partokat is elérte,⁸⁰ míg a következő évben már Nápoly volt az úti cél az Erzherzog Friedrich korvett fedélzetén.⁸¹ A harmadik évfolyamot elvégzett hallgatóknak kötelező volt privát hajónaplót vezetniük, hogy ebbe a kö-

⁷⁵ HL Personalia VII. 186. 205. d. Az utóvizsga jegyzőkönyve. 32., 35–36.; ÖStA KA, NMA. MS, PK. 1886. Kt. 227. V 7/2. Nr. 2004.

⁷⁶ Alfred Frh. v. Koudelka: *Die k. u. k. Kriegsmarine*. Wien, 1899. (Reprint: Schleinbach, 2011) 444.

⁷⁷ *Statut und Dienst-Vorschriften*, 112–115.

⁷⁸ Koudelka: *Die k. u. k. Kriegsmarine*, 444.

⁷⁹ ÖStA KA, NMA. MS, PK. 1883. Kt. 181. V 6/3. Nr. 405., 1406., 1482., 1566. és 1586.

⁸⁰ Uo. 1884. Kt. 194. V 6/5. Nr. 2330. és 2535.

⁸¹ Uo. 1885. Kt. 212. V 6/5. Nr. 2572., 2671., 2813. és 2921.

telezettségbe is beletanuljanak, majd a behajózás végeztével, már az új tanév elején, útleírást kellett készíteniük.⁸²

Horthy Miklós tanulmányi eredményeinek ismertetéséhez a fegyelmi ügyeinek rövid bemutatása is hozzátartozik. Ezzel kapcsolatban kirívó esetet nem ismerünk. Ez azt jelenti, hogy az évfolyam többi tagjához hasonlóan a fiatal Horthy is részesült az iskolai rend megsértése miatt különféle büntetésekből, de ezek nem estek a legszigorúbb megítélés alá,⁸³ nem befolyásolták hátrányosan tanulmányi előmenetelét. A büntetési jegyzőkönyvek kivonata [Auszug aus den Straf Protokollen] szolgál forrásul ezekben az esetekben, azonban az egyes ügyek részletesebb leírásait ezek nem tartalmazzák. Az első félévben többek között az oktatás alatti figyelmen kívül hagyásért és rendetlenségért büntették meg.⁸⁴ A következő félévben három alkalommal volt fegyelmi ügye hanyagságért, rendetlenségért és engedetlenségért, amelyek következménye egy-két napos iskolafogság volt.⁸⁵ Az iskolafogságban az így megbüntetett diáknak a szabadidő alatt felügyelet mellett az egyik tanulószobában kellett tartózkodnia, ahol a számára kiosztott feladatot kellett megoldania.⁸⁶ Az 1883/1884. évi tanév őszi félévében az oktatás megzavarásáért büntették.⁸⁷ A tavaszi félévben különféle okokból (például nem kelt fel idejében) több alkalommal iskolafogságra ítélték. Ebben a félévben történt, 1884. március 3-án, hogy az engedélyezett időn kívül akart a tanulószobára menni. Az oka nem ismert. Ennek következménye szintén iskolafogság lett.⁸⁸ Nem tudjuk, hogy mikor történt az az eset – és azt sem, hogy mi lett a következménye, ha lett –, amelyet Doblhoff Lily ír le a Horthy Miklósról írt életrajzában, de hasonló lehetett, mint az 1884. március 3-i. Az életrajz szerint Horthy az egyik évfolyamtársával, Arthur von Khuepachhal behatolt a fizikai laboratóriumba, „ebbe a mindig gondosan elzárt szentélybe”. Horthy és Khuepach „felmászott erkélyekre, fel a tetőre, átkapaszkodtak korlátokon, kéményeken s a felső ablak keskeny tolható részén át végül tényleg bejutottak a laboratóriumba”.⁸⁹ Az 1884/1885. évi tanév második félévi ügyei közül azt emelhetjük ki, hogy egyszer a vívás (március 17-én), máskor az angolórán (április 22-én) nem vett részt.⁹⁰ Hasonló példák említhetők az utolsó tanévből is.⁹¹

⁸² *Statut und Dienst-Vorschriften*, 115–116.

⁸³ Uo. 119–120.

⁸⁴ ÖStA KA, NMA. MS, PK. 1883. Kt. 181. V 7/1. Nr. 215.

⁸⁵ Uo. Nr. 1332.

⁸⁶ *Statut und Dienst-Vorschriften*, 121.

⁸⁷ ÖStA KA, NMA. MS, PK. 1884. Kt. 193. V 2/11. Nr. 286.

⁸⁸ Uo. 1884. Kt. 194. V 7/4. Nr. 1735.

⁸⁹ Doblhoff: *Horthy*, 31.

⁹⁰ ÖStA KA, NMA. MS, PK. 1885. Kt. 211. V 2/8. Nr. 1998.

⁹¹ ÖStA KA, NMA. MS, PK. 1886. Kt. 227. V 7/1. Nr. 195.

Kitekintés

Horthy Miklóst az utóvizsga letétele után, 1886. október 7-én sorolták be 2. osztályú tengerészkadétként az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészetének tisztikarába.⁹² Ezt követően, két éven keresztül tartott a kadétek behajózása, amely előfeltétele volt az 1. osztályú tengerészkadéttá történő kinevezéshez.⁹³ Ez alatt a két év alatt, amely a tengerésztiszti vizsgára való felkészülést segítette elő, hat hajón (Radetzky, Erzherzog Albrecht, Laudon, Hum, Don Juan de Austria, Prinz Eugen, Laudon) teljesített szolgálatot.⁹⁴ Horthy 1888. szeptember 23-án jelentkezett a vizsgára, mert november elsejével elérte a kétéves behajózási időszakot.⁹⁵ A vizsga előtt a jelentkezőket beosztották az egyik iskolahajóra, ahol hathetes felkészülésre került sor.⁹⁶ 1888 őszén a Habsburg iskolahajót használták erre a célra.⁹⁷ A tengerésztiszti vizsga két részből állt: gyakorlati és elméleti vizsgából. A gyakorlati vizsgára Polában, az elméleti részre Fiumében került sor. A vizsgát évente két alkalommal lehetett letenni: március–áprilisban és november–decemberben. A gyakorlati rész volt előbb, március vagy november végén, azt követte a következő hónap elején az elméleti vizsga.⁹⁸ Horthy Miklósnak nem sikerült elsőre átmennie a tengerésztiszti vizsgán. A vizsga gyakorlati részét (nyolc tárgyból) elégséges összesített eredménnyel sikerült letennie.⁹⁹ Az elméleti vizsgán azonban, amely kilenc vizsgatárgyból állt, négy tárgyból (a hajózás tudománya [navigáció], a hajóépítés alapjai, a tengeri és szárazföldi számítások, meteorológia) megbukott.¹⁰⁰ Emiatt a tengerésztiszti vizsga második részét meg kellett ismételnie. Erre egy évvel később, 1889 decemberében került sor, amikor elégséges eredménnyel tette le az újabb vizsgát a megnevezett tárgyakból. A vizsga összesített eredménye is elégséges volt.¹⁰¹ A tengerésztiszti vizsgát követően 1890 januárjában nevezték ki Horthy Miklóst 1. osztályú tengerészkadéttá.¹⁰²

Horthy Miklóst az ezt követő években az évfolyamtársaihoz képest mindig utolsóként léptették elő, mivel az évfolyamból 1886 őszén utolsó előttiként rangsorolták őt az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészetének tisztikarába.¹⁰³ Horthy Miklós záróvizsga-eredménye tehát a későbbi előléptetéseire is kihatott.

⁹² Az évfolyam többi tagját a sikeres záróvizsgát követően 1886. június 27-én sorolták be a tisztikarba. *Rangs- und Eintheilungs-Liste der k.k. Kriegsmarine. Richtig gestellt bis 15 November 1886.* Wien, 1886. 20–21.

⁹³ *Organische Vorschrift für das Personale der k. u. k. Kriegs-Marine.* Wien, 1890. IX. (Hauptstück. Beförderung) 1–2.; *Organische Vorschrift für das Personale der k. u. k. Kriegs-Marine.* Wien, 1891. V. (Hauptstück. Prüfungen) 49.

⁹⁴ ÖStA KA, NMA. Marinesektion des Kriegsministeriums, I. Geschäftsgruppe (= Ms. I. G. G.) 1888. Kt. 469. B/3/6 Nr. 8206.

⁹⁵ ÖStA KA, NMA. Ms. I. G. G. 1888. Kt. 469. B/3/6 Nr. 8206.

⁹⁶ *Organische Vorschrift für das Personale der k. u. k. Kriegs-Marine.* Wien, 1896. VI. (Hauptstück. Ausbildung) 34–35.

⁹⁷ *Rangs- und Eintheilungs-Liste der k.k. Kriegsmarine. Richtig gestellt bis 15 November 1888.* Wien, 1888. 123.; ÖStA KA, NMA. Ms. I. G. G. 1888. Kt. 469. B/3/6 Nr. 8206.

⁹⁸ *Organische Vorschrift für das Personale,* V. 49.

⁹⁹ ÖStA KA, NMA. Ms. I. G. G. 1888. Kt. 469. B/3/10 Nr. 9996.

¹⁰⁰ ÖStA KA, NMA. Ms. I. G. G. 1888. Kt. 469. B/3/10 Nr. 10282.

¹⁰¹ ÖStA KA, NMA. Ms. I. G. G. 1889. Kt. 494. B/2/6 Nr. 7468., B/2/9 Nr. 9125.

¹⁰² ÖStA KA, NMA. Ms. I. G. G. 1889. Kt. 494. B/2/8 Nr. 9404.

¹⁰³ Ennek hátteréhez lásd Lauffer: *Die Wellen*, 216–217.; *Organische Vorschrift für das Personale der k. u. k. Kriegsmarine.* Wien, 1891. X. (Hauptstück. Rang-Bestimmung) 3.

BARTHA ÁKOS

BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE FOGSÁGBAN ÉS AZ ELLENÁLLÁS ÉLÉN (1944)

.....
ENDRE BAJCSY-ZSILINSZKY IN CAPTIVITY AND AS LEADER OF THE RESISTANCE
(1944)

The paper surveys the last nine months of the life of Endre Bajcsy-Zsilinszky (1886–1944), a period which has been fixed in Hungarian historiography as the apogee of his career. Having examined his fight against the German occupation forces in close armed combat, the author goes on to present the long captivity of the politician on the basis of a hitherto unexploited group of sources, namely his letters which had been smuggled out of the prison. This source material reveals a much wider contact network that has hitherto been emphasised. After his liberation, Bajcsy-Zsilinszky officially also emerged as the leading figure of the Hungarian anti-Nazi opposition. Over these few weeks, one can follow almost on a daily basis the activities of the president of the Liberation Committee of the Hungarian National Rising, as well as the organisation of the Hungarian opposition movement. Finally, the circumstances of his discovery, the judicial procedure and the last days at Sopronkőhida are examined, with the help of a great number of memoirs, archival sources and the contemporary court registers.

Keywords: Endre Bajcsy-Zsilinszky, anti-nazi resistance, German occupation, Arrow Cross
.....

Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886–1944) politikai pályájának csúcspontja életének utolsó éve volt. Illyés Gyula szavaival: „az olyan pályavég, mint az övé, sugarat vet a pályakezdsre is. Egy tisztaságra szánt jellem küzdi a tőkely felé magát, még a rossz súrolásaival is, egy szennyező társadalomban.”¹ Általánosságban is megállapítható, hogy a mártír politikusra vonatkozó visszaemlékezések – emberileg érthető módon – az emléképolás íratlan szabályai szerint, az 1944-es tragikus vég fénytörésében születtek, respektálva az elveiért életével fizető politikus személyét. Ebből fakadóan a pályáiv máig meghatározó értelmezési keretét a rendkívül gazdag életmű 1944. évi eseményei határozzák meg. Ez a teljes életút szempontjából azonban igen problematikus, mivel eltakarja előlünk a korabeli kontextusokat és döntéshelyzeteket, amelyek gyakorta csupán az értelmező történelmi

Bartha Ákos, OTKA posztdoktor, MTA BTK TTI, Horthy-korszak témacsoport. A kutatást a PD 124292 azonosítószámú NKFIH pályázat és a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatanács Médiatudományi Intézet támogatása tette lehetővé.

¹ Illyés Gyula: Zsilinszky. In: *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről*. Szerk. Vigh Károly. Bp., 1984. 488.

munka által állnak össze ok-okozati láncná. Az életművet valósággal beborító, gyakorta öngigázoló és/vagy politikailag motivált visszaemlékezések java ráadásul éppen erre az évre fókuszál, vagyis 1944 nemcsak Bajcsy-Zsilinszky Endre közéleti karrierje, de a hozzá kapcsolódó kommemorációs gyakorlat megismerése szempontjából is kulcsfontosságú. A forráscentrikus interpretáció emellett hozzájárulhat a német megszállásra, a nyilasuralomra, a magyar háborúellenes ellenzékre és a náciellenes ellenállásokra vonatkozó ismereteink időszerű továbbmélyítéséhez is.² Az alábbiakban erre tesztek kísérletet.

„A Szent János téri csata”

Magyarországi politikai körökben 1944 márciusának első felében már erősen rebesgették a német megszállást. A veszélyt érzékelve a politikai élet több jelentős alakja felkereste a miniszterelnököt is. A kritikus hetekben makacs influenzával küszködő, szellemi feladataival – többek között a *Szent István* és *A magyar nemzet regénye* című, később elkallódott kézírataival – foglalkozó Bajcsy-Zsilinszky³ ezúttal vitéz Kiss János nyugalmazott altábor-

² Pócs Nándor okkal hangsúlyozza, hogy „az ellenállás meghatározásának tisztázása sürgős feladat lenne, ugyanis hiába használjuk fogalomszerűen, lényegében még az a vita sem folyt le, hogy milyen »ellenállások« voltak vagy lehetek egyáltalán. A rendszerváltás előtti diskurzusok a hatalom legitimálása érdekében szinte teljesen elsinkófálták a nem-kommunista ellenállók szerepét, azóta pedig nem jelent meg az ellenállást teljes egészében összefoglalni kívánó munka.” [Kiemelések az eredetiben.] Pócs Nándor: Palota-ellenállás. *Betekintő* 2018/1. (http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2018_1_pocs_0.pdf. A letöltés ideje: 2019. február 25.) Pócs helyzetelemzését azzal egészíthetjük ki, hogy 1994-ben napvilágot látott egy fontos tanulmánykötet, jóllehet az itt közölt tanulmányok szerzői több esetben egymástól teljesen eltérő következtetésekre jutottak. Lásd *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből*. Szerk. M. Kiss Sándor. Bp., 1994. Az bizonyos, hogy a szakirodalomban mai napig bevett, fő értelmezési keret – vagyis az „antifaszizmus” fogalma – újragondolásra szorul. Mint Papp István kiemelte, a „németellenes, függetlenségi mozgalom elnevezés” „pontosabb az antifasisztánál”, ugyanis bár a résztvevők szemben álltak a „fasiszta vagy náci ideológiával”, „sokkal inkább” a Magyarországon nagy hagyományokkal bíró – a függetlenségi gondolathoz is könnyen kapcsolható – „hagyományos németellenes hívószavakkal, elgondolásokkal operáltak”. Papp István: Kovács Imre szerepe a németellenes függetlenségi mozgalomban. In: *Kovács Imre centenáriuma. Tudományos emlékülés a Politikatörténeti Intézetben*. Szerk. Sipos Levente. Bp., 2013. 93. A paradigmaváltásként is értékelhető állítást azzal egészíthetjük ki, hogy a magyar náciellenes politikában – sőt, esetenként a zsidómentésben – *virtigli* szélsőjobboldaliak (például Zsabka Kálmán) és az olasz fasizmus csodálói (pl. Bajcsy-Zsilinszky Endre) is komoly szerepet játszottak. Zsabkáról lásd Szécsényi András: Turulisták és rongyos gárdisták a második világháború utáni Magyarországon. In: *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989*. Szerk. Ungváry Krisztián. Bp., 2013. 257–292. Másrészt a valóban történelmi hagyományokkal bíró „németellenesség” fogalma félrevezető az olyan politikusok esetében, mint például a német–magyar identitású Gratz Gusztáv, aki a nemzetiszocializmus kérlelhetetlen ellensége volt. Ezért én a nyelvtörők (vö. „nemzetiszocializmus-ellenes”) elkerülése végett a kétségkívül publicisztikai ízü, de rövid és kezelhető „náciellenes” jelző mellett teszem le a garast.

³ Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Juhász Gézának. 1944. március 4. Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum (= RETÖRKI Archívum), Vigh Károly hagyatéka, Bajcsy-Zsilinszky Endrére vonatkozó iratok 14. doboz. Alighanem erre a műre célzott később Parragh [1945 után Parragh, illetve Parragi] György, aki a politikus „egyik legzseniálisabb írásának” a *Magyar történelem* című művét tartotta, jóllehet Parragh szerint ez a szöveg „1943 második felében” elkészült. „A hazai történelem minden eseményét a német fenyegetés árnyékában és a magyar függetlenségi akarat fényugarában mutatta meg. [...] Akkor, sajnos ez a tanulmánya, éppúgy, mint sok más eredeti, értékes írása, a cenzúra miatt nem jelenhetett meg.” Parragi György: Toldi Miklós lelke. *Magyar Nemzet* 1948. november 14.

nagy társaságában érkezett Kállay Miklóshoz, s a katonai ellenakció, valamint a munkáság felfegyverzése mellett kardoskodott.⁴ Álláspontját 1944. március 16-án – ezen a napon kapott értesítést Fall Endrétől, a Revíziós Liga ügyvezető igazgatójától az ország várható német megszállásáról⁵ – kelt levelében nyomatékosította is.⁶ Egy nappal korábban, a Független Agrárdemokrata Párt Drozdy Győző villájában tartott „alapító megbeszélésén” még sikerült rendezni viszonyát liberális ellenzéki politikustársával, Rassay Károllyal – akivel a korábbi években több együttműködési kísérlete is zátonyra futott –, azonban a békülésnek már nem volt igazi politikai tétje.⁷ A pár nappal később bekövetkezett német megszállás már eldöntött tény volt Berlinben. Sejtették ezt a honi náciellenes erők is, ahogyan azt Ortutay Gyula utolsó pénteki „Pannónia-vacsorát” megörökítő visszaemlékezése is érzékelteti. Az 1944. március 17-i estéről a kisgazdapárti politikus fejében Bajcsy-Zsilinszky Endre és Kiss János összetűzése maradt meg legélesebben. Bajcsy-Zsilinszky a várható ellenállásról faggatta Kisst, aki azonban tárgyalásokat emlegetett, majd hallgatásba burkolózott, mígnem barátja számon kérő szavain felcsattant: „Ki mondta, mikorra kell előkészíteni az ellenállást, Bandi? Mondtad-e, hogy március 17-re vagy július 6-ra vagy október végére? Semmit sem mondtál. Se te, se más.”⁸ Barcs Sándor emlékei szerint ezen a vacsorán Bajcsy-Zsilinszky arról számolt be, hogy – Tildy Zoltán javaslatára – Kállay után a belügyminisztert is felkeresték, „aki kijelenti nekik, hogy német megszállás esetén a csendőrség és a rendőrség ellent fog állni”.⁹

Másnap este a kisgazdapárti politikus Somogyi Béla közjegyző, felsőházi tag lakásán találkozott a Vezérkari Főnökség (= VKF) hírszerző és kémelhárító osztályának vezetőjével. Kádár Gyula visszaemlékezésében ekképp idézte az ellenzéki politikust: „»Hát vedd tudomásul, ha bejönnek, mi magyarok, ha mással nem, őseink csontjával verjük ki őket!« Nyugodtan érveltem: »Ez szép. De az ősök csontja fenét sem ér a harcokcsik ellen.« Leccsillapodott.”¹⁰ Bajcsy-Zsilinszky Somogyi Bélától éjjel háromkor érkezett haza lakására, és a zaklatott napok folyamányaként hosszas veszekedés kerekedett közte és élettársa

⁴ Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam*. I–II. Bp., 2012. II. 181. Megjegyzendő, hogy Kiss János katonai memorandumát korábban Bethlen Istvánnak is megküldték, aki a magyar haderőre vonatkozó adatokat „túl optimistán” tartotta. Bethlen István levele Bajcsy-Zsilinszky Endrének. 1943. november 15. Bajcsy-Zsilinszky levelezése. Vigh Károly összeállítása Lackó Miklós segítségével. [Gépelte másolatok.] MTA BTK TTI Könyvtár. Kiss két nappal később – hadosztályokra bontva – részletezte barátjának érveit. Uo. Kiss János levele Bajcsy-Zsilinszky Endrének. 1943. november 17.

⁵ Özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné: 1944. március 19-e egy budai lakásban. In: *Kortársak*, 412.

⁶ Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Kállay Miklósnak. 1944. március 16. Országos Széchényi Könyvtár Kézirat-tára (= OSZK Kt) 28. fond. 91.

⁷ A kormánytámogatást is élvező, Nagy Ferenc irányította Parasztszövetségnél radikálisabb politikát tervező alakulatot Drozdy szervezte. A megbeszélésen – a liberális politikus emlékei szerint – Bajcsy-Zsilinszky mellett Dénes István, Rupert Rezső, Mezőfi Vilmos, Jenes András és Gyúrói Nagy Lajos is részt vett. *Elvett illúziók. Drozdy Győző emlékiratai*. Szerk. Paksy Zoltán. Bp., 2007. 224., 235–236.

⁸ Ortutay Gyula: Bajcsy-Zsilinszky Endre a fiatalok között. In: *Kortársak*, 403–404. Ortutay naplója nem említi ezt az eseményt, igaz, 1944. március 11. és 19. között nincs benne bejegyzés. Ortutay Gyula: *Napló*. I–III. (1938–1954.) Bp., 2009–2010. I. 365.

⁹ Barcs Sándor: Bajcsy-Zsilinszky Endréről. *Tiszatáj* 36 (1982) 1. sz. 69.

¹⁰ Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. I–II. Bp., 1978. II. 661. Az özvegy szerint többen is voltak a találkozókn. Bende Mária Sajgó Győző orvostábornokot nevesítette még. Özv. Bajcsy-Zsilinszky: 1944. március 19-e, 412.

között, így meglehetősen későn tért nyugovóra.¹¹ Számunkra ez csupán azért érdekes, mert 1944. március 19-én – vasárnap – szokatlanul korán, háromnegyed kilenckor csengettek tabáni lakásának ajtaján. Bajcsy-Zsilinszky még aludt, Bende Mária pedig bosszúsán küldte el a képviselő urat kereső idegent. Nemsokára azonban a csöngetés megismétlődött, ám ezúttal már három német „SS-legény” állt az ajtóban, akik a résnyire kinyitott kisablakon benyúlva igyekeztek a kilincset belülről lenyomni. Bende rájuk csapta a kisablakot, mire a „csengő ismét megszólalt, és szinte szakadatlanul csengett”. A politikus párja sokkot kapott, s csak egy papírcédulára felírva tudta értésére adni hitvesének: „itt vannak a németek.”¹²

Bajcsy-Zsilinszky régóta készült erre a pillanatra. Ez azonban nem jelenti azt, hogy kézen is állt rá. Először Éliássy Sándor rendőrőrkapitánytól kért védelmet képviselői mivoltára hivatkozva, ám telefonon közölték vele: őket is megszállták a németek. „Közben újból és újból dörömböltek a lakás ajtaján. Endrét nem izgatta a dolog, mintha ott sem lennének, megszokott rendje szerint megfürdött, megborotválkozott és felöltözött” – emlékezett későbbi felesége, aki miután valamelyest összeszedte magát, a kompromittáló iratokat próbálta gyorsan elrejtetni. A megszállókat szintén meglepte a nem várt ellenállás. Némi tanakodás után lezárták a ház kapuját és erősítést kértek. Visszatérve már nem sokáig bajlódtak a csengővel, kilöttek a zárat és behatoltak a lakásba. Bajcsy-Zsilinszky a nemrég beszerzett Browning márkájú pisztolyával fogadta a „látogatókat”, akik géppisztolysorozattal feleltek. „Az ajtóüvegek, az ablakok, a tükrök szilánkjai csörömpölve szóródtak szét a lakásban”, a megszállók szétlőtték a rádiót, míg a pisztolyával még csak ismerkedő magyar politikus a fürdőkályhát lyuggatta ki. Bajcsy-Zsilinszky németül bement a sebesüléseit (has- és válllövés), majd miután utolsó tőltényét is kilötte, kedvese kérésének eleget téve megadta magát, kidobva pisztolyát a németeknek. A több sebből vérző politikust leteperték, kezét hátrakötötték, majd – Domokos József szerint a majdan őt is rabosító „Walker őrnagy”,¹³ míg Lévai Jenő tudósításában Otto Klages SD Hauptsturmführer instruálásával¹⁴ – elvezették. „Mielőtt belétek volna az autóba, a közben odasereglett emberek felé elkiáltotta magát: »Éljen a független és szabad Magyarország!«” – emlékezett élettársa.¹⁵

¹¹ Bajcsy-Zsilinszky Endre és Bende Mária feszültségekkel terhes kapcsolatának legválságosabb időszakát irodalmi eszközökkel, de többek között a kéziratot börtönnapló áttanulmányozása alapján örökítette meg Patak Márta *A képviselő hagyatéka* [kézirat, 2017.] című drámájában.

¹² A riadólánc már éjjel elkezdődött, amikor Rodolfo Mosca, a budapesti egyetem tanára igyekezett otthonában, telefonon elérni a politikust, sikertelenül. Reggel Parraghi György, Csetényi József és „Bródy” [alighanem Ernő] is hívta Bajcsy-Zsilinszkyt a börtönlevelek szerint. A letartóztatásokat az Alfred Trenker parancsnoksága alatt álló Gestapo-különítmény végezte, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal [RSHA] vezető Ernst Kaltenbrunner listája alapján. Ő az SD budapesti ágenseitől kapta a neveket. Bokor Péter: Halálos karácsony. Interjúmontázs a Magyar ellenállási mozgalom regényéhez. *Népszabadság* 1992. december 23.

¹³ Domokos József: *Két per egy kötetben*. Bp., 1978. 224. Alighanem Walker Sturmscharführerről van szó. Szita Szabolcs: *A Gestapo tevékenysége Magyarországon 1939–1945*. Bp., 2014. 83.

¹⁴ Lévai Jenő: A Toplitz-tó rejtélye. Beszél az egyetlen SS-szemtanú. *Magyar Nemzet* 1963. november 21.

¹⁵ Az elfogatás egy másik, széles körben elterjedt (zárkilövéses, pizsamában elhurcolásos) verziójának forrása: Lévai Jenő: *A hősök hőse...! Bajcsy-Zsilinszky Endre, a demokrácia vértanúja*. Bp., 1945. 23. Az erőszakos lefogatás itthon hamar hírré váló eseménysora Gosztanyi Péter szerint „nincs német részről dokumentálva. [Bajcsy-Zsilinszky – B. Á.] Kihallgatási jegyzőkönyveit is hiába kerestem különböző amerikai vagy

A németek egy része házkutatás céljából a lakásban maradt Bende Máriával. Nem végeztek alapos munkát, így Kiss Jánosnak a megszállás megakadályozására készített, térképekkel illusztrált felvonulási tervét „félredobták és ott felejtették”.¹⁶ A tervet később párja Kiss János Kék Golyó utcai lakására vitte.¹⁷ Ugyanakkor a németek ezt a „szívességet” a névleg Bajcsy-Zsilinszky által szerkesztett, gyakorlatilag a népiek lapjaként működő *Szabad Szó* megvásárlására – a Nemzeti Bank elnökétől, Quant Richárdtól – kapott ötvenezer pengővel nem tették meg, Bende emlékei szerint azt magukkal vitték. (Ugyanő informál 1944. március 23-i visszatérésükről, aminek szerinte némi kávé, tea, két ébresztőóra és egy írógép esett áldozatul.) Miután a nem várt látogatók távoztak, az élettárs összeszedte a fontosabb iratokat, hogy azonnal Fóris László miniszteri tanácsosnál rejtse el őket a Logodi utcában. Ott azonban a küldeményt nem fogadta a házigazda,¹⁸ így ideiglenesen a Lövőház utcában lakó László Magdánál – Bajcsy-Zsilinszky első világháborús parancsnokának a lányánál – kötötték ki az iratok, mielőtt két hónappal később Tápíósülyén, Bende Mária országos társadalombiztosítási intézetbeli munkatársánál, Szücs Sándornál leltek volna új otthonra. A két hölgy (Bende Mária és László Magda) ezután felkereste Endre öccsét, Zsilinszky Gábort, és közölték vele a történeteket. Bajcsy-Zsilinszky ugyanakkor Fall Endre (vagy Fóris László) és Parragi György értesítését kérte egy futáron keresztül.¹⁹

Rabságban

Mindeközben a sebesült politikust – akinek Budapesten hamar halálhíre kelt²⁰ – a már korábban is a német biztonsági szervek által felügyelt Dunagőzhajózási Társaság Széchenyi rakparti pincéjébe vitték.²¹ Itt régi ismerősök közé került, többek között Sigray Antalt, Rassay Károlyt, Mónus Illést, Baranyai Lipótot, Csekonich Ivánt, Barcs Sándort és az egykoron nyilas Rác Kálmánt is ide hurcolták. A hordágyon fekvő Bajcsy-Zsilinszkyt – akit a

német levéltárakban” – tette hozzá a történész. Gosztanyi Péter: A magyar ellenállási mozgalom és visszhangja a német iratok tükrében. In: *Magyarország 1944*, 9.

¹⁶ Özv. Bajcsy-Zsilinszky: 1944. március 19-e, 415–416.

¹⁷ Vigh Károly: Zsilinszky börtönlevelei. *Tiszatáj* 38 (1984) 3. sz. 69.

¹⁸ Az egyik börtönlevél szerint Fóris maga vállalkozott egy esetleges iratmentésre, igaz, nem saját lakását jelölte ki rejtékhelyül. Bajcsy-Zsilinszky a kínos eset után visszaküldte hitvesét egyrészt exkuzálni magát, másrészt az ígért 3000 pengő reményében, amit annak idején erdélyi könyvének magyar kiadására ajánlott fel a miniszteri tanácsos. Levelezés, 1944. április 13. Később Teleki Ádámon keresztül a Lakatos-kormány vallás- és közoktatásügyi miniszterénél, Rakovszky Ivánnál igyekezett puhatólni ez ügyben. Levelezés, 1944. szeptember 27. Az eredeti levelek és gépelte átiratok: OSZK Kt 28. fond. 182. és 222. (A levelek dátumát mindig a folyószövegben adom meg.)

¹⁹ Özv. Bajcsy-Zsilinszky: 1944. március 19-e, 412–418. Vö. Szücs Sándor: Mit kezdjünk Bajcsy emlékével? In: Kerecsényi Zoltán: *Az utolsó nyár. Bajcsy-Zsilinszky Endre életének utolsó szakaszairól, valamint magyar antifasiszta ellenállásról*. Bp., 2013. 165. A futárt – Bajcsy-Zsilinszky instrukciói szerint – küldő Pazár Zoltán Fórisra emlékezett, míg a Fórisékban alaposan csalódó özvegy Fallra. Pazár Zoltán levele Parraghi Györgynek. (http://hertelendy.pw/content/index.php/Dr._Hertelendy_D%C3%A9nes_eml%C3%ADt%C3%A9se. Legutóbbi megtekintés: 2019. március 6.)

²⁰ Vö. Heltai Jenő: *Négy fal között – Naplójegyzetek 1944–1945*. Bp., 2017. 16. 33.

²¹ Szita: *A Gestapo tevékenysége*, 73. „Zsilinszky Andor” [sic!] véres elfogásáról az 1944. március 19-i minisztertanácson is megemlékeztek. *Források Budapest múltjából*. I–V/b. Szerk. Ságvári Ágnes et al. Bp., 1971–1988. (Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai I–V, IX) III. (1919–1945) 528.

nyirkos, hideg pincében Sigray Antal bőrkabátja melegített²² – innen a magyar királyi rendőrség német felügyelet alatt tartott budapesti főkapitányságára szállították számos társával egyetemben. Rassay Károly megrendülten emlékezett vissza a megalázó helyzetre: „Magyarország fővárosában, a magyar rendőrség épületében, magyar rendőrök sorfala között a német SS-csőcselék barmok módjára hajtotta a magyar országgyűlés tagjait a német rendőrség fogságába.”²³ Bajcsy-Zsilinszkyre is sokszerűen hatott fogdatásuk: „Hétfőre virradó éjszaka a folyosón, a főkapitányság cellájában feküdtem pusztá fapadon, fájdalmas sebeimmel még orvost sem engedtek hozzám, a németek nem nyúltak hozzám, csak irtózatossan szidtak és fenyegettek” – írta március 25-i levelében, s az esetre két héttel később is visszatért (1944. április 9.). Később, a magyar hatóságok előtt tett vallomása szerint a németek ekkor még csupán „a fegyverhasználat tárgyában” intéztek hozzá kérdéseket.²⁴ Sérüléseit végül másnap láthatta el dr. Pazár Zoltán és dr. Leviczky Károly, megállapítva, hogy „két lövésű sérülést szenvedett: egy bennrekedt lövést bal vállízülete tájékán és egy áthatolót alhasán a bal oldalon”.²⁵ Mivel nem lehetett megállapítani, hogy mennyire súlyos a sérülés (roncsolódtak-e a belső szervek), elrendelték a Mosonyi úti rabkórházba történő átszállítását. Bajcsy-Zsilinszky reputációját jelzi, hogy – mint a börtönlevelezésből kiderül – útközben a mentősök beiktattak egy rövid kitérőt a Szent János térre, az előző napi „ütközet” nyomait megtekintendő.²⁶

A toloncház rabkórházában Simay Artúr rendőrorvos operálta meg (sikeresen) Bajcsy-Zsilinszkyt,²⁷ akit fogvatartói egyszemélyes cellában helyeztek el az első emeleten.²⁸ A politikus – akinek letartóztatását az MTI híradása szerint egy svájci lap világgá kürtölte²⁹ – ápolója, „Szabó bácsi” segítségével tartotta a kapcsolatot a külvilággal. Ő juttatta ki Bende Máriának a fennmaradt börtönlevelezés első darabjait.³⁰ Az 1980-as évek közepén Vigh Károly erősen szelektált válogatást közölt az anyagból, előrebocsátva, hogy az Országos Széchényi Könyvtár (= OSZK) Kézirattárában elhelyezett – nem kutatható – levelekben „számos olyan politikai helyzetelemzés és kortársakról írt jellemzés” található, „amelyeknek a közvételére még valóban nem érkezett el az idő”.³¹ Az alábbiakban a kapcsolati hálót tekint-

²² Békés Márton: *A becsület politikája – gróf Sigray Antal élete és kora*. Bp., 2007. 195–196.

²³ Idézi L. Nagy Zsuzsa: Mauthausentől Füzesgyarmatig. Rassay Károly életútja 1944–1953 között. *Századok* 137 (2003) 1427. Vö. uo. 1426.

²⁴ Domokos: *Két per*, 232. (Ekkor még jegyzőkönyvet sem vettek fel.)

²⁵ Pazár Zoltán levele Parraghi Györgynek. A börtönlevelekben pontatlanul [Litovszky] nevesített Leviczky Károly rendőr-főorvosról lásd *Magyarország Tiszti cím és névtára*. IL. [Szerk. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatala] Bp., 1942. 144.

²⁶ Bajcsy-Zsilinszky férfias viselkedését a németek is elismerésre méltónak tartották. Vö. pl. Heltai: *Négy fal között*, 42. (1944. április 6-ai bejegyzés.)

²⁷ Dernői Kocsis László: *Bajcsy-Zsilinszky*. Bp., 1966. 269.

²⁸ Egy szemtanú beszámolója Bajcsy-Zsilinszky Endre és Zityics szerb felkelővezér találkozásairól a rabkórházban. *Kossuth Népe* 1945. május 17.

²⁹ *A La Suisse* közli Zsilinszky, Szakasits és Baranyai letartóztatását. MTI Házi tájékoztató. 1944. március 23. 2204. szám.

³⁰ Maga a levelezés is utal olyan küldeményekre, amelyeket nem tartalmaz az egyébként jelentős méretű gyűjtemény.

³¹ Vigh: Zsilinszky börtönlevelei, 55.

ve is rendkívül informatív teljes szövegtörzset alapján igyekszem teljesebb képet nyújtani Bajcsy-Zsilinszky Endre pályájának erről a homály fedte időszakáról.

„Nagyon szívesen, emberségesen fogadott mindenki, szerencsére – és csodaképpen – itt mindenki, vagy majdnem mindenki magyar” – fogalmazott új körülményeiről első levelében a politikus iratai és rabtársai iránt érdeklődve, részletezve egyúttal saját hányattatásait is.³² „Rengeteget szenvedek álmatlanságtól. S hogy nem olvashatok. A bortalanságot aránylag könnyen bírom” – tette hozzá. Idővel mind a vissza-visszatérő borproblémát,³³ mind a könyvhiányt sikerült küldeményekkel orvosolni. Bajcsy-Zsilinszky nemcsak a Bibliát forgatta nagy kedvvel, de Giovanni Papini *Krisztus története* című munkáját is kérte, emellett regényekkel pallérozhatta francia nyelvtudását (Balzacot, Anatole France-t olvasott, de még Céline-nel is megpróbálkozott), s kedvesét is franciatanulásra biztatta, a jövőre gondolva. Könyvéhsége csillapításában nyártól a Grill könyvkereskedésben dolgozó Ortutay Gyula is segítségére volt, akit művelődéspolitikai instrukciókkal látott el 1944. szeptember 27-én kelt levelében. Felvillanyozódásának oka Ortutay a „pártnak” – értsd: a Kisgazdapártnak – írt „gyönyörű művelődéspolitikai reformtervezet” volt. A Barcs Sándortól csak hallomásból ismert terv alapján Bajcsy-Zsilinszky megígérte, hogy a néprajztudósra „nagyon fontos szerep vár a művelődéspolitikában”. „Börtönolvasmányai közt a politikai művek, emlékiratok mellett elsősorban művelődéspolitikai könyveket kért tőlem” – emlékezett Ortutay,³⁴ másutt kiemelve, hogy német, angol és francia nyelvű könyvekről volt szó.³⁵ Még ennél is fontosabb volt az igencsak beszűkülő magyar napilap-repertoár beszerzése: az *Esti Újság*, *Pester Lloyd*, *Uj Magyarság*, *Magyar Kurír*, *Uj Nemzedék*, *Pest*, *Egyedül Vagyunk*, *Uj Magyarország* (?) és az *Ország* szerepelt a kívánságlistáján. „Nagyon kérlek: vedd az újságot nagyon komolyan s ha választani kell ebéd [készítése, hordása – B. Á.] és újság között, az újságot válaszd” – írta szeptember 6-án Bende Máriának,³⁶ jóllehet Drozdy Győző titkárnője is vitt be számára lapokat és leveleket.³⁷

Politikai kapcsolatait főképp szomorú véget ért unokatestvére [Zsilinszky Antal] gyermekének, Zsilinszky Istvánnak, „Pistukának” a segítségével ápolta. Első levelében arra

³² Bevezető tanulmány kíséretében közli Bartha Ákos: „El voltam szánva a halálra”: Bajcsy-Zsilinszky Endre első börtönlevele (1944. március 25.). *ArchívNet* 18 (2018) 1–2. sz. (<http://www.archivnet.hu/el-voltam-szanva-a-halalra-bajcsy-zsilinszky-endre-also-bortonlevele-1944-marcius-25>.)

³³ „Ne küldj nekem rendszeresen 1 liter bort. Egyrészt nem akarom újból megszokni a sok italt, másrészt félek, hogy észreveszik.” Levelezés, 1944. szeptember 19. Október 6-án ugyanakkor már azt javasolja, hogy keressen egy megbízható bortermelőt, mert „bizony már megint nagyon megköstöltem a bort”.

³⁴ Ortutay Gyula: Bajcsy-Zsilinszky Endre a fiatalok között, 397.

³⁵ Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky börtönlevele a Gestapo börtönéből. *Kritika* 8 (1979) 1. sz. 3–4.

³⁶ A hírek beszerzésében állítólag segítségére volt Fodor Pál, a *Kis Újság* munkatársa is. Lévai: *A hősök hőse*, 26. Dérnői: *Bajcsy-Zsilinszky*, 271. Fodor „az egyik legjobban informált németellenes újságíró, Kánya Kálmán külügyminiszter és a titkosszolgálatot vezető Ujszászy István bizalmasa” volt. Dési János: *Lévai Jenő és a zsidósors*. Bp., 2017. 69. Ő azonban – az életrajzi lexikon szerint legalábbis – már márciusban elhunyt, így nem lehetett huzamosabb ideig Bajcsy-Zsilinszky informátora. *Magyar Életrajzi Lexikon*. (<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html>). Legutóbbi megtekintés: 2019. február 25.) Lévai egy másik munkája szerint „kis Fodort” a nyilas uralom alatt dobták ki a németek a fogház emeletéről. Lévai Jenő: *A Margit-kőrúti vészbírák... Vádirat Babós József, Dominich Vilmos és hadbíró-pribékjeik ellen*. Bp., 1945. 86.

³⁷ Bajcsy-Zsilinszky Endréné nyilatkozata Drozdy Győző igazolóbizottsági eljárása alkalmával. Bp., 1946. december 18. Lásd *Elvett illúziók*, 444–445.

biztatta, „menjen föl Jarosshoz [Jaross Andor belügyminiszterhez – B. Á.], aki tisztességes ember, vitéz katona volt egy lovas divízióban velem [...]”³⁸ és engem mint katonát mindig igen nagyra tartott, ezt tisztí társaságban hangoztatta (Csorba Géza szerint), s a legutóbbi költségvetési vitán is tisztességes volt, meg is köszöntem neki, s azt felelte, ezután is így viselkedik velem szemben. Melegen kezet ráztunk. Ő tudja, hogy igaz magyar hazafi vagyok. Elfogult, szélsőséges, de jóhiszemű és gavallér gondolkodású. Pista ezzel vezesse be, hogy egyenesen neki meséltem mindezt. S ezután lehet a lényegre térni: mi a szándékuk velem?” Bajcsy-Zsilinszky a család nevében kérte, „ne adjanak ki a németeknek”. „Legjobb lenne, ha szökni engednének. Ha pedig magyar hatóságok is halálra ítélnének, ne akasszanak fel. Erre az esetre sem kegyelmet kérek, hanem csak tisztességes golyót” – írta 1944. március 25-én. Másnap ugyanakkor nyomatékosan kérte hitvesét, „nehogy valami mentési akciót kezdjenek” érte, hiszen „most sem vagyok megtörve, nagy úrnak tudom magam, mint amilyen mindig voltam. Nemzetem és az én imádott magyar népem szívében pedig sohasem halok meg, ezt jól tudom. Azt is tudom, hogy még Újvidéken is lesz szobrom, csak ne adja Isten, hogy ez a város megint idegen államhoz tartozzék.”

Bajcsy-Zsilinszky saját későbbi megbecsültségébe vetett rendületlen hite is szerepet játszott abban, hogy Bende Máriaéhoz fűződő, több mint két évtizedes kapcsolatát – saját szavával: „barátságát” – esküvővel pecsételjek meg. Úgy vélte, majdani özvegyét nem hagyja magára, sőt tisztelni fogja az újjászülető Magyarország (már csak azért is, mert „a szellemi kincs, amit oly okosan megmentett, mérhetetlen”).³⁹ Azt is tudta azonban, hogy jelen helyzetben mindez „csak veszedelembé sodorná” legfőbb bizalmasát,⁴⁰ akit a nyilas *Összetartás* is számon tartott.⁴¹ Bajcsy-Zsilinszky ezért levélben rögzített végrendeletben erősítette meg, hogy „mindenemet lélekben régen szeretett feleségemre, Bende Máriára hagyok” [sic!] (1944. április 4–6. között). Az esküvőt hosszas előkészületek után, augusztus 11-én tartották meg, az illetékes német tiszt engedélyével.⁴² Tanújuk a régi harcostárs,

³⁸ Első világháborús, közös kalandjukról egyik könyvében említést is tesz: „az óriásfát Jaross Andor, lovas-hadosztályunk lovastüzér zászlósa is vitézül megmászta néhányszor, mint tüzérmegefigyelő, onnan irányítván ágyúbelövését.” Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Egyetlen út: a magyar paraszt*. Bp., 1938. 88.

³⁹ Hitvesének Bajcsy-Zsilinszky két feladatot szánt. A Bende Mária édesanyjáról való gondoskodást, valamint „gondozni az én szellemi hagyatékomat. Hiszen az mérhetetlen becsű az országra. Azt csak maga tudja, hol mit kell keresni. Levelezésem kötetekre fog menni. Ez lesz a Maga másik szent hivatása, ha már én nem élek.” Levelezés, 1944. április 13. Egy dátum nélküli, április közepén kelt levelében arról ír, hogy hagyatékának „első részét” már el is helyezte Jánossy Dénesnél, az Országos Levéltár főigazgatójánál. Vigh Károly szerint az anyag eltűnt. Vigh: Zsilinszky börtönlevelei, 70. Bajcsy-Zsilinszky utolsó börtönlevelében is ekképp fogalmazott: „Én soha sem fogok meghalni – akkor sem, ha fölakasztanak. S az én halhatatlanságom palást fölöttetek.” Levelezés, 1944. október 9.

⁴⁰ Bende Mária úgy emlékezett, „elbocsátották” az Országos Társadalombiztosítási Intézetből a német megszállás idején, „nehogy destruáljon”. Az utolsó karácsony. György István riportja özvegy Bajcsy-Zsilinszky Endrével. *Népszabadság* 1961. december 24. A kései vallomást ugyanakkor itt is érdemes összevetni a korabeli reakcióval: „örülök a szabadságának és a nyugdíjazásának is, súlyos anyagi gondjai most már aligha lesznek” – írta élettársa 1944. július 2-án. Levelezés.

⁴¹ Bende Mária fent idézett szövege az *Összetartás*ban is feltűnik: „Bajcsy-Zsilinszky Endre a kezdetben fajvédő, majd »vitézkötéses elvtárs-úr«-nak a gépirónője” még ma is „tisztviselő” és „büntetlenül destruálható nagy német szövetségeseink ellen”. *Összetartás* 1944. május 12.

⁴² Az özvegy környezetéből származó könyvkézirat áthúzott bekezdése szerint „a polgári házasságkötés és az esküvői lakoma a svábhgyi Melinda szállóban meghitt baráti körben, jó hangulatban zajlott le”. Baross

Eröss János volt.⁴³ A ceremóniára a német börtönparancsnok magyar titkárnőjén keresztül még pezsgőt is sikerült szerezni,⁴⁴ noha az egyeztetések nem minden feszültség nélkül zajlottak a házasulandók között. A ruhák körüli huzavonáknál azonban érdekesebb Bajcsy-Zsilinszky mentalitástörténeti szempontból figyelemreméltó döntése: „mégis tegezni foglak. Édesapám és Édesanyám is tegezték egymást, csak most olyan előkelősködés a házastársak között a magázódás, mert a gyerekek tegeznek a szülőket, aminél undorítóbbat el sem tudok képzelni” – írta másnap, s ettől fogva valóban tegezve írt feleségének, aki jóval nehezebben állt át az új beszédmódra.

A „Kormányzó úrhoz” Zsilinszky István mellett Huszár Aladár, Barcsay Ábris, Kenedy Béla és Bornemissza Félix útján is kereste a kapcsolatot, mivel Horthynak az 1943. augusztus 25-i kihallgatáson tett kijelentését („ha bármi panaszom, vagy mondanivalóm van, tudom az utat hozzá”) szó szerint vette (1944. március 26-i levél). Április elsején „Oláh Gyurka” felkeresésére biztatta „Mickót” (vagyis Bende Máriát), felemlégetve az *Előőrs* idején viselt közös harcot és hangsúlyozva a Kárpátok védelmére vonatkozó saját elképzeléseit. Bajcsy-Zsilinszky Oláh kapcsán arról is megemlékezett, hogy az *Egyedül vagyunk* szerkesztője – aki, publicisztikája szerves folytatásaként, ekkoriban a német megszállást, majd a deportált zsidók lakásainak kiutalását „erkölcsi forradalomként”, illetve „belső reformként” ünnepelte lapjában⁴⁵ – „mindig tisztességesen viselkedett” vele,⁴⁶ majd leszögezte: „a békepárthoz soha a legkisebb közöm sem volt, ellenkezőleg, mindig csak bosszankodtam miatta, hogy zavarják a mi önvédelmi politikánkat. [...] Talán Pista és Mica [Zsilinszky István felesége – B. Á.] is elmehetne magával, ismerik jól a sajtóosztályból [Oláhot – B. Á.]”, s a *Stádium*nál is együtt dolgoztak, mint az az 1944. április 3-i levélből kiderül. „Erös [János] nagyon jó Antalhoz [Antal István igazság-, vallás- és közoktatásügyi miniszter – B. Á.], sokszor volt vele együtt a pártban és sokra tartja Jánost” – adta ismét tanújelét a szerinte tartós nemzeti radikális párti kapcsolatoknak. Április 11-én Antal István mellett Bede István, Ambrózy Gyula, Kelemen Kornél és Babos József segítségével

György: Bajcsy-Zsilinszky Endre a szabadság és a haladás bajnoka. 1964. OSZK Kt 95. fond. 11. 98. A börtönlevelezésben Bajcsy-Zsilinszky panaszkodott is, hogy egyesek szóvá tették a szokatlan bánásmódot. (A svábhegyi szállodák hírhedt tanyái voltak a német biztonsági szolgálatoknak. Az alagsorokban kialakított börtönökben több száz embert őriztek és kínoztak, később Bajcsy-Zsilinszkyt is. Vö. Ungváry Krisztián: Eichmann és Svábhegye... https://hvg.hu/velemeney/20120531_eichmann_100_lenne. Legutóbbi megtekintés: 2019. március 6.)

⁴³ 1956-os Intézet Oral History Archívuma (= OHA) 81. sz. Barcs Sándor-interjú. Készítette: Kubinyi Ferenc. 1987. 110.

⁴⁴ A „Müsseller SS-parancsnok” titkárnőjeként dolgozó Kozmáné megítélése is alaposan megváltozott a börtönlevelekben olvashatókhoz képest: „Volt Müssellernek egy »magyar« titkárnője, Kozmáné, hazaáruló volt a javából. Egyszer, később, már a Szálasi-puccs után Kozmáné hívatott: »Az ura megint nagy disznóságot csinált, de maga jóvátetheti, ha három címet közöl velünk. « – »Én nem hazaárulónak vagyok a felesége!« – csak ennyit mondtam neki” – emlékezett Bende Mária. [György:] Az utolsó karácsony.

⁴⁵ Veszprémy László Bernát: Egy kikiszlott falukutató. Oláh György szélsőjobboldali újságíró eszméi és publicisztikája (1927–1944). *Médiakutató* 18 (2017) 3. sz. 82–83.

⁴⁶ 1944. április 18-án azon tűnődött: „Érdekes, hogy Milotay engem nem támadott. Oláh Gy[örgy]. sem piszkolódott.” Utóbbi az emigrációban maga is úgy emlékezett, az ellenzékbe került Bajcsy-Zsilinszkyt „a hatóságok és régi bajtársak sosem bántották. Sőt inkább bizonyos jóakaratók tiszteletet vette körül, ellenzéki magatartását is.” Oláh György: Egy koronatanú jelentkezik. *Chicago és Környéke* 1981. március 23.

bízott, két nappal később pedig Kiss János közbenjárását vetette fel Szombathelyi Ferenc vezérkari főnöknel (majd Kádár Gyulánál), megakadályozandó kiadatását a németeknek, amit politikailag is elhibázott döntésnek tartott volna.⁴⁷

Bajcsy-Zsilinszky már első leveleiben pengéért (illetve méregért vagy pisztolyért) „könyörgött”, mivel úgy gondolta: „abban az esetben, ha gyógyulásom után a kormány kiadna a németeknek: előbb valamiképpen meg kell ölnöm magam, hogy elkerüljem a biztos kínzatást és a gyalázatos halált.” 1944. április 3-án már határozottan aggódott, mivel sebei „veszedelmesen gyógyulnak”, ami veszélybe sodorja kórházi tartózkodását. Négy nappal később, saját esküvőjét tervezgetve visszatért életkedvéről értekezett, aggódva egyúttal, hogy halála esetén ki „helyettesítené” őt az ország újjáépítésekor. Nem lett volna ellenére, ha előbb-utóbb bekövetkező átszállításakor ezúttal nem saját lakását, hanem a török követséget látogatták volna meg, vagy egyszerűen szélnek eresztették volna a budai hegyekben. Jellemző módon azonban két nappal később már visszakozott, korholva „Mickót” és unokaöccsét, hogy félreértették, mivel nem saját életéért aggódott, csupán kiadatását és „meggyaláztatását” akarja elkerülni. Antonescu nem hivatalos svájci diplomáciai kiküldöttesteit, a marsall, valamint Gafencu és Maniu közti összjátékot példaként említve öntudatosan vetette papírra: „és ez a mai kormány nem tudná, hogyha mégis a másik fél találna győzni – egyedül én tudnám megmenteni Magyarországot.”

Április közepén még némi láz és gennyesedés okot adott a bizakodásra, ám Bajcsy-Zsilinszkynek végül nem sikerült elkerülni kiadatását. 1944. április 18-án áthelyezték a németek felügyelte Fő [ma: Gyorskocsi] utcai börtönbe. Barcs Sándor emlékei szerint először ugyanabban a cellában helyezték el, ahol korábban párbajvétség miatt már megfordult.⁴⁸ Aggodalmai is hamarosan igazolódtak. Az ugyanitt raboskodó ifjabb Tildy Zoltán szerint „az elsők között Bajcsy-Zsilinszky volt, akit felvittek a Svábhegyre kihallgatásra. (Ott akkoriban két kisebb, divatos szálloda, a Majestic és a Mirabelle volt a Gestapo budapesti parancsnokságának székhelye.) Kora reggel vitték el, késő délután hozták vissza. Komor volt, gondterhelt.”⁴⁹ A magyar hatóságoknak utóbb úgy vallott a dátumokkal rendre hadilábon álló Bajcsy-Zsilinszky, hogy 1944. május 20-án szállították át és új állomáshelyének „körülbelül a harmadik hetében” kezdték meg a kihallgatást, melyről immáron jegyzőkönyv is készült. „A kihallgatás több napig tartott, majd a kihallgatás megszakításával 1-2 heti időközben ismételtén kihallgattak” – emlékezett Bajcsy-Zsilinszky, aki arra is kitért, hogy elsősorban az 1943. július 31-i kisczardapárti memorandum és főként annak svájci publikálása érdekelte a németeket. Utóbbi vonatkozásában megismételte korábban Kállaynak is kifejtett állás-

⁴⁷ Antal később kísérletet tett a németek fogságában sínylődd képviselők és felsőházi tagok magyar hatóságoknak történő kiadatására, ám próbálkozását miniszter társai csírájában elfojtották. Az 1944. június 1-ei minisztertanács jegyzőkönyvét idézi *Megfigyelés alatt... Dokumentumok a horthysta titkosrendőrség működéséből (1920-1944)*. Szerk. Beránné Nemes Éva – Hollós Ervin – Tatár György. Bp., 1977. 432.

⁴⁸ Barcs: Bajcsy-Zsilinszky Endréről, 67.

⁴⁹ Idézi Bokor: Halálos karácsony. A levelek kicsempészésében közreműködő Ungvári Jenő információi szerint nem minden kihallgatás volt drámai. „Nap nap után vitték kihallgatásra a svábhegyi inkvizíciós főhadiszállásra, ahonnan a visszatérőket, összezerve, saját cellatársaik sem ismerték fel, őt láthatóan felüdtették a kihallgatások: megint volt egy alkalom az odamondogatásra.” Ungvári Jenő: Még egy Bajcsy-Zsilinszky-level. *Magyar Nemzet* 1978. március 26.

pontját, miszerint a közlés mikéntjére felvilágosítást nem tud adni.⁵⁰ Bár fizikai bántalmazásról sem itt, sem a börtönlevelekben nem esik szó, megeshet, ez csupán a férfiúi szeméremnek köszönhető. Élettársa szerint párja 18 kilót fogyott Müseler SS-parancsnok Melinda úti kihallgatásai idején,⁵¹ Kádár Gyula pedig látta „a börtönudvaron sántítva sétálni”⁵². Ifjabb Tildy szerint rabtársát elkeserítette fogvatartóinak jólinformáltsága, ráadásul makacs hallgatása miatt ismerőseinek, rokonainak elhurcolásával fenyegették. „Hajnalban, ébresztéskor, ő csak feküdt a pokrócába burkolózva... Nem akartam felébreszteni az előző, kimerítő nap után. De amikor úgy hét óra felé sem ébredt fel, hát megérintettem... Hideg volt a homloka. Felkapom a pokrócot: tiszta vér minden, mindkét csuklóján fel voltak vágva az erek. Neki az ajtnak! Dörömböltem, jelentettem... Még lélegzett...” – emlékezett a kisgazdavezér fia.⁵³ Bajcsy-Zsilinszky egyik börtönlevelében így vallott minderről: „nem találtam az ütőereimet, hiába vagdaltam magam jó mélyen. Miután a vérben elveszett a penge, hiába kerestem, a 30 altató meg semmit sem ért!” (1944. augusztus 13.) Végül életben maradt; sérüléseit ezúttal a szintén rab Pfeiffer Ernő sebészorvos látta el.⁵⁴

Az öngyilkossági kísérlet pontos datálását nehezíti, hogy az átszállítást követően több mint két hónapig nincsen nyoma a levelezésnek, mely csupán augusztustól nyerte vissza régi intenzitását. A köztes időről mindenekelőtt Barcs Sándor visszaemlékezései informálnak, akivel május elejétől július végéig volt egy cellában Bajcsy-Zsilinszky tizenhárom másik rab – magyarok mellett horvátok és nyolc lengyel – társaságában.⁵⁵ Öngyilkossági kísérletét Veessenmayer 1944. május 8-án jelentette Berlinnek,⁵⁶ így vélhetően felsőbb utasításra tartották a többi rabhoz képest szorosabb felügyelet alatt a bekötött csuklójú politikust, akit még sétára is csak egyedül engedtek ki. Ekkoriban került sor egy magas rangú német tiszt emlékezetesre sikeredett látogatására a börtönben. Amikor ugyanis az Obersturmbannführer felszólította a rabokat, hogy az „árjak” jelentkezzenek, egyedül „Bandi bácsi” keze nem lendült a magasba. Miután hasonlóképpen cselekedett a következő, zsidókat firtató kérdéskor is, az értetlen tisztnek ekképp magyarázta cselekedetét: „én ugyanis [...] turáni vagyok és nem árja.” Az előkelőségnek valamit súgtak a fülébe, majd a kompánia odébbállt.⁵⁷ Májustól a korábbi gyalázatos viszonyok konszolidálódtak,

⁵⁰ Domokos: *Két per*, 232–233. A vallatás célját megerősíti cellatársa is. Lásd Dr. ifj. Tildy Zoltán: „Bandi bácsi! Kihallgatás!” Bajcsy-Zsilinszky Endre legdrámaibb napja a Gestapo fogházában. *Demokrácia* 1945. április 15.

⁵¹ [György:] Az utolsó karácsony.

⁵² Kádár: *A Ludovikától*, 689.

⁵³ Idézi Bokor: Halálos karácsony. Sávoly Mária szerint ugyanakkor egy olasz fogolytárs riasztotta éjszaka az őrseget, miután megcsúszott a padlón keletkező vértócsában. *Így élt Bajcsy-Zsilinszky Endre*. Szerk. Sávoly Mária. Bp., 1986. 216. Barcs Sándor egy Negre nevű „francia konzervgyárosról” tudott. OHA 81. sz. Barcs Sándor-interjú, 102.

⁵⁴ Lévai: *A hősök hőse*, 25. Cellatársa „Bence professzort” nevesítette a két segítő raborvos egyikeként. Lásd *Demokrácia* 1945. április 15.

⁵⁵ OHA 81. sz. Barcs Sándor-interjú, 101–114.

⁵⁶ Közli Randolph Louis Braham: *The Destruction of Hungarian Jewry*. I–II. New York, 1963. II. 571.

⁵⁷ Barcs Sándor: A dráma sodrában. In: *Kortársak*, 309–402. Az 1945-ös változásokhoz jobban illeszkedő verzió szerint: „S ha megkérdezte tőle egy SS-poszt: »Ária vagy?«, gőgösen vágta rá: »Nem! Én magyar vagyok!«” Barcs Sándor: Bajcsy-Zsilinszky Endre. In: *Szép Szó Almanach*. Szerk. Remenyik Zsigmond. Bp., 1945. 22. A börtönben megőrzött tartás fontosságát (az őrzőkkel történő kapcsolattartásban) a szakirodalom is megerősíti. Szita: *A Gestapo tevékenysége*, 126.

„a bánásmód érezhetően javult” a Fő utcában.⁵⁸ A júliustól újra rendelkezésünkre álló, ám alig olvasható – természetesen alján kicsempészett – papírfecnik mindezt megerősítik, illetve némi fásultságról tesznek tanúbizonyságot. A politikai információk helyét akkurátusan vezetett „poloskanapló” veszi át (két és fél hónap alatt 1534 db), s a levelek egyik fő témájává a vérszívók elleni, változatos eszközökkel – és változó eredménnyel – folytatott küzdelem válik. A tisztaságra és küllemére rendkívül kényes politikus részletesen beszámolt napirendjéről, körülményeiről és étkezési szokásairól. Ám nem innen, hanem Szita Szabolcs kutatásaiból tudjuk, hogy „a legfőbb belső hatalmasság Werner Lemke SS-Haupt-scharführer” volt, míg szűkebb környezetében, a harmadik emeleten Hamp SS-Scharführer foglár volt az úr.⁵⁹ Bajcsy-Zsilinszky-n a küldött csomagok sokat segítettek: sonka, kolbász, pörkölt, különféle torták és gyümölcsök is gyakorta kerültek asztalára. Ezekből rendszeresen juttatott kevésbé szerencsés fogolytársainak, így a szobák tisztítására berendelt, „hozzátartozókként” emlegetett munkaszolgálatos „szegény zsidainknak” is. Augusztusban pedig „Antal Pistához” és – a saját „jó embereként” méltatott – Bonczos Miklóshoz menesztette menyasszonyát a foglyok étkezésének javítása érdekében. Őrzőinek sem állhatott érdekében a látványos mártírgyártás: „a bánásmód felől nem panaszkodhatom. A kihallgatóm jóindulatot tanúsít” – írta 1944. július 2-án.

Diákkorától kisértő bél- és gyomorproblémái miatt augusztustól engedélyezték számára a magánkosztot, ami még változatosabb étkezést eredményezett. „Jól élek, mint Marci Hevesen” – fogalmazott 1944. augusztus 17-én, noha helyzetjelentése felesége megnyugtatót is szolgálhatta.⁶⁰ Ezzel egyidejűleg a levelekbe visszatért a politika: augusztus 4-én ismételten hitet tett a kisgazdapárti–szociáldemokrata centrum mellett, s figyelemre méltó mondatokat vetett papírra a németkérdésről. Egy másfél évvel korábbi, Szekfűvel és Tildyvel folytatott megbeszélésre hivatkozva ugyanis arról vallott: „a bosszúszomjot is idejében kordában kell tartani: még a volksbundisták haja szálának sem szabad meggömbölnie.” Vagyis „nem szabad engedni, hogy egy eszeveszett németgyűlölet terjedjen el nálunk. Nekünk a jövőben a németekkel is békében és barátságban kell élnünk.” A földreformot 3,5-4 millió hold igénybevételével képzelte el, s Kerék „Miska” bevonását javasolta „Erdély, Bácska, Felvidék, Ruszinszkó” birtokviszonyaival kapcsolatban. A szociális reformok kapcsán Finnország, Hollandia, Dánia, Svájc, Svédország és Norvégia példájára hivatkozott. „Ideológiai fejlődése” továbbra sem érte el a Kállai Gyula és társai által később vizionáltat: „Nincs ok a kommunistákkal szemben való meghátrálásra. A Magyar Front, így ahogy a Békepárt szellemében és vezetésével jelentkezik, halálos veszedelem. Ez egy szintiszta szervilizmus, azonfelül a szabotázásra való biztatás az anarchia előkészítése.” Tildy Zoltánt is ellátta ez irányú instrukciókkal: „Zoltán még ne jöjjön elő, mert veszély fenyegeti. Zoltánnak: okosan, nem agresszívan, nem kapitalista, hanem ma-

⁵⁸ Szita: *A Gestapo tevékenysége*, 125.

⁵⁹ Uo. 126. A magyar politikussal szelíden viselkedő, egyébként rendkívül durva Lemkét „Sakálnak” hívták a rabok. OHA 81. sz. Barcs Sándor-interjú, 103. Az öngyilkossági kísérlet után Lemke és Bajcsy-Zsilinszky-konfliktusról lásd Pfeiffer Ernő visszaemlékezését. *Magyar Nemzet* 1945. május 8.

⁶⁰ Lévai is úgy tudta, a politikai foglyok („védőőrizetese”) bánásmódja jobb volt, mint a zsidónak minősített fogvatartottaké, Bajcsy-Zsilinszkyre pedig öngyilkossági kísérlete után külön figyeltek. Lévai: *A hősök hőse*, 25.

gyar individualista érveléssel erősíteni a kommunizmussal szemben.” Bajcsy-Zsilinszky úgy vélte, „szoros svájci kapcsolatok kellenek”. „Tisztán és elszántan demokratáknak kell lennünk.” „Az angolszászok nem fogják engedni Európát bolsevizálni” – okoskodott (1944. augusztus 4-i levél).

„A nappal csak eltelik: olvasok és megengedték, hogy egyet-mást írhassek, persze utólagos ellenőrzés mellett, németül vagy franciául. Így jól elfoglalom magam s nem unatkozom” – írta már idézett, 1944. július 2-án kelt levelében. Elfoglaltságának eredménye két hosszú dolgozat, egy töredékként fennmaradt tanulmányrészlet és egy politikai állásfoglalás. Az ekképp újra napjai részévé lett szellemi munka természetesen nem csupán unaloműzés vagy íráskényszer volt, hanem nézeteinek tisztázása is az utókor s fogvataratói előtt. Utóbbiakra vonatkozóan, ha nem is a meggyőzés, de a ráhatás szándéka jól érzékelhető a hosszas, saját olvasóközönsége számára gyakorta evidenciákat részletező fejtegetésekből és kérdésfeltevéseiből.

A kisebbségi kérdéstről és Magyarország föderalizációjáról írt tanulmányán erősen érezhető Kurt von Neergard svájci orvosprofesszor „társadalmi biologizmusának” hatása.⁶¹ A társadalom és állam biológiai modellezése utolsó időszakában különösen sokat foglalkoztatta Bajcsy-Zsilinszkyt, noha ez a szempontrendszer nem helyettesítette, hanem kiegészítette a szokásos történelmi, gazdasági és földrajzi érveket. Az organikus állam ellenpontjaként megfogalmazott „mechanikus állam” mintapéldája a „krokodilformájú” Csehszlovákia volt, amit nemes egyszerűséggel „Lügenreich”-nak [hazugságbirodalom] nevezett. Meglátása szerint még a „kisebbség” kifejezés is az ilyen jellegű, „természetellenes” alakulatok lényegéből eredeztethető, hiszen a „szerves sokszínűség és biológiai rend” alapján nyugvó berendezkedések – mint amilyennek ő a történelmi Magyarországot vagy Svájcot látta – szavatolják, hogy senkinek se kelljen magát kisebbségben éreznie. Jelentős különbség az ekkoriban Genfben megjelenő, elsősorban a nyugati hatalmak számára írt, propagandacélokat szolgáló könyvéhez képest,⁶² hogy Bajcsy-Zsilinszky ezúttal őszintén fogalmazhatta meg (lesújtó) véleményét a Nemzetek Szövetségéről, a házaló politikai ügynökként megjelenített Benešről és a svájci példát évtizedekkel korábban – merőben más történelmi kontextusban és tartalommal – felvető Jászi Oszkáról, akit korábbi heves véleményéhez képest immár jóval szelídebben „szerencsétlen teoretikusnak” nevezett. Az érem másik oldala, hogy helyzetéből adódóan nem szólhatott egyik fő témájáról, a Kelet-Közép-Európát veszélyeztető, s ekkorra már kézzelfogható valósággá lett német expanzióról. Bajcsy-Zsilinszky a szlovákok számára „fehér papírt” kívánt átnyújtani igényeik felsorolása végett, ám egy sajátos megfogalmazással ugyanó arra figyelmeztetett, hogy „Magyarország nem mondhat le egy új és szabad egyesülés igényéről” – legyen szó akár államszövetségről, akár perszónálunióról. Erdély, Kárpátalja és Délvidék esetében

⁶¹ Bajcsy-Zsilinszky Endre: Die Minderheitsfrage und die innere Föderalisierung Ungarns. OSZK Kt 28. fond. 12. (1944.) Bodor György magyar fordításában: OSZK Kt 28. fond. 15.

⁶² Vö. Andrew [Endre] Bajcsy-Zsilinszky: *Transylvania. Past and Future*. Geneva, 1944. Vö. Tilkovszky Loránt: Bajcsy-Zsilinszky könyve Erdélyről. *Világosság* 31 (1990) 267–269. Kim Jiyoung: Bajcsy-Zsilinszky Endre 1943-as koncepciója Erdélyről. In: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 1998. 193–203.

jóval konkrétabban fogalmazott, mivel ezeket a területeket szerinte föderalizálni kell a Szent Korona részeként. A tanulmány a történelmi „Dél-Magyarország” részletezésével ér véget, két részre bontva a régiót: Bánátra és Bácskára. Meglátása szerint a helyi szellemiség itt felülírja a lakosság változatos nemzeti identitását, ezért egyetlen „bánság” is elégséges lenne „Dél-Magyarországon”, hasonló felépítéssel, mint amelyet Erdély esetében is javasolt. A terület a bán és a főbb nemzetek közül kinevezett helyettesei („vicebánok”) felügyelete alá kerülne, ők alkotnák a Bánsági Tanácsot. Munkájukat a Bánsági Gyűlés segítené, a közigazgatás alapjai pedig a demokratizált megyék lennének. A bánság autonómiájának foka vagy az 1868-as horvát–magyar kiegyezéshez, vagy pedig a svájci kantonokéhoz lenne hasonló.⁶³ Bár Bajcsy-Zsilinszky elképzeléseinek 1944 nyarán már semmi realitása nem volt, meg kell jegyezni, hogy a polgári radikalizmus által évtizedekkel korábban felvetett „svájci minta” újragondolása a háború utolsó éveiben nem csak a „pozitív fajvédelem” nézőpontjából, hanem konzervatív-liberális körökben is vonzó volt, ahogyan azt a Bethlen István és társai által a brit diplomácia számára eljuttatott 1943-as emlékirat bizonyítja.⁶⁴

Bajcsy-Zsilinszky másik terjedelmes dolgozata a beszédes *Beitrag zur Characterologie des ungarischen Volkes* címet viseli. Ebben saját politikusi működését alapvetően meghatározó nemzetkarakterológiai nézeteit foglalta össze. Fő tétele szerint „a népek jelleme nehezen változik”, ekképp „a magyar ember jellemének főbb vonásai ma is ugyanazok, mint ezer évvel ezelőtt”. S hogy mi a nemzeti (népi) karakter definíciója? „Egy nép vagy nemzet egyénisége történelmi, szociológiai és népi életének biológiai megjelenése” – valotta a politikus, akinek e munkáján is erősen érezni Neergard professzor hatását (például a rákot a szervezet anarchiájaként leíró részeknél). Hívó emberként azonban nem abszolutizálta a biológiai tudást, inkább „Macartney angol író” Magyarország történetével foglalkozó – „szigorú” és „nem mindig igazságos” – kötetére hivatkozva érvelt a magyarság „népi személyiségének” állandósága mellett. Megállapítása szerint bár „józan ember nem tagadhatja, hogy a honfoglalás óta a magyarság is keveredett idegen népekkel”, a „népi személyiség” alapjait mégis az „évezredes szabad sztyeppe életforma” határozza meg. Bajcsy-Zsilinszky szerint a „harcos pásztornép lovas életét” a 20. században leginkább a

⁶³ Tilkovszky Loránt: Bajcsy-Zsilinszky Endre 1944. évi tanulmánya a kisebbségi kérdéstről és Magyarország belső föderalizálásáról. *Baranyai Levéltári Füzetek* 16 (1986) 660–671.

⁶⁴ Ennek szerzői Magyarország helyét egy közép-európai föderáció vagy konföderáció részeként keresték. Erdély 1940-es megosztottságát kétféleképp vélték felszámolhatónak: Magyarország számára történő határkorrekcióval vagy – „második megoldásként” – egy független erdélyi állammal, ahol „történelmi határai között, svájci mintára” élne együtt „három egyenrangú nép, a magyar, a román és a szász”. Ugyanebben az évben (és hasonló céllal) készült Szegedy-Maszák Aladár memoranduma, mely Magyarország szinte minden határszakaszán módosításokat tervezett. A Kállay-kormány külügyminisztériumának politikai osztálya által összeállított irat Erdély esetében a határ Maros vonaláig történő kitolását vagy – főképp – Erdély egészének visszacsatolását javasolta „a románoknak és szászoknak biztosítandó legszélesebb körű népi jogok mellett”, valamint felvetette egy, a történelmi határokon alapuló önálló erdélyi állam létrehozását is. A déli határ kiigazítását „barátságos tárgyalás” útján, kevés konkrétummal vizionálta a memorandum, mely a vegyes népesség miatt „korlátolt áttelepítések”-et sem tartott kizártnak. Tegyük hozzá: az Erdély-kérdésben nem volt olyan opciója a két iratnak, mely valamilyen mértékű – Magyarország számára előnyös – határmódosítást ne tartalmazott volna. Romsics Ignác: Magyar békeelképzelések a második világháború végén. *Korunk* 17 (2006) 2. sz. 11–17.

magyar parasztságban lehet felfedezni. Érvkészletének továbbra is része a magyar nyelv egyedülállónak gondolt állandósága, amit ezúttal Zsirai Miklós „szép könyvével” igyekezett nyomatékosítani.⁶⁵ A szavak „asszimilációja” után az utóbbi ötven év nemzetiségi disszimilációja került terítékre. Mindez „az egész fejlődés láncában csupán egyetlen gyenge szem”, ráadásul mindössze „a középosztály egy vékony rétegét” érinti, vagyis a helyzet „még nem tragikus” – vélekedett ezúttal optimistán. A szlovák felmenőkkel bírój Bajcsy-Zsilinszky történelmi (sztyeppe-i nomádok katonai erényei) és orvosi (pl. erősebbnek vélt idegrendszer) érveket egyaránt felsorakoztatott az „árja Európába” történő esetleges beolvadás ellen, mielőtt a magyar történelem, valamint a német–magyar kapcsolatok hosszas és ezúttal – érthető okokból – igen visszafogott hangvételű áttekintéséhez fogott volna. A rögtönzött történelemleckelet egyértelmű üzenet követi, miszerint a magyarságot „nem lehet európai sablonok szerint megítélni, értékelni és kezelni”, mivel a magyarság „háttal fordít” az idegen intézményeknek, érdekeknek, továbbá nem hajlamos a „felolvadásra” vagy a „passzivitásra”, szúrt oda ismét Frey Andrásnak.⁶⁶ Bajcsy-Zsilinszky szerint nemzete az önkormányzatiságban alakította ki az egyén és közösség ideális viszonyát. A tanulmányban ezek után a magyar tulajdonságok kész katalógusát olvashatjuk. „Kedvezők”: nagyvonalúság, nagylelkűség, „hajlam az általános érdekű megoldásokra” és erő kifejtés magasabb rendű célokért („nemzetért, hazáért, szabadságért és függetlenségért”). Idetartozik az „idegenkedés mindennemű opportunizmussal szemben, erős ellenszenv a kicsinyes gondolkodásmód” iránt, s a „törekvés a tárgyilagosságra”. A rossz tulajdonságok: „viszonylagos közömbösség”, „gyakran hanyagság a gazdasági ügyekben” s a „részletmunka” kerülése. A további tulajdonságok között olvashatjuk a befelé fordulást, valamint a „mechanikus” eszközök, megoldások és rendszerek elvetését. A szerző ebből eredeztette, hogy „az állam és társadalom felépítésének hierarchikus, totalitárius módszerei nálunk mindig idegenek és megvalósíthatatlanok maradnak”. Fogvatartói számára a „híres magyar passzív ellenállás” rémképét vetítette előre, majd rögzítette, mi a „magyar eszmény: emberek és gondolatok szabad mozgása az erős szervezet és szigorú szabályok keretében”. Vélekedése szerint a magyar zene, költészet, harcmodor, jog és népművészet egyaránt igazolják ezt az eszményt: „zárt formák, szilárd keretek, erős ritmus, tehát szabályosság, de a szabályok és keretek között mégis nagy szabadság, mozgalmasság és változatosság.” A dolgozat a magyar történelem függetlenségi és önvédelmi harcait nyomatékosítja (egy Nagy Frigyes-idézettel), az aktuális honi viszonyokat is kritizálva. Végezetül a magyarság néplélektani értékelését nyújtotta Bajcsy-Zsilinszky, az empirikus angol és a racionális francia gondolkodás között jelölve ki nemzete helyét.⁶⁷

Harmadik írása az *Álláspontom a „Magyar Front” felhívása ügyében* címet viseli. Bajcsy-Zsilinszky e helyütt a korábban idézett leveleiből is egyértelmű kritikai észrevételeit fog-

⁶⁵ Alighanem az alábbi munkáról van szó: Zsirai Miklós: *Finnugor örökségünk*. Bp., 1937.

⁶⁶ Vö. az alábbi sajtópolémiaival: Frey András: Magyarország messziről. *Magyar Nemzet* 1943. szeptember 19.; Bajcsy-Zsilinszky Endre: Magyar passzivitás? *Magyar Nemzet* 1943. szeptember 26.; Uő: Még egyszer „a magyar passzivitás”? *Magyar Nemzet* 1943. október 3.

⁶⁷ Bajcsy-Zsilinszky Endrének a német börtönben írt dolgozatai [magyar fordításban]. OSZK Kt 28. fond 15.

lalta össze a németellenes szerveződés felhívásának apropóján.⁶⁸ Mint a Békepárt, a „Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Agrárpárt”, a Kettős Kereszt Szövetség és a Szociáldemokrata Párt által – ebben a sorrendben – aláírt dokumentum kapcsán kifejtette: „a felhívás stílusa és szóhasználata elárulják, hogy azt csak egy kommunista fogalmazhatta.” Erre utal szerinte a szóhasználat, mindenekelőtt a fasizmus fogalmának általánosító kiterjesztése minden „nem kommunista totalitárius rendszerre”, s „a szovjet számára nem elég demokratikus körökre és pártokra is. Ez igény szempontjából így fasiszta lenne Kállay is, jóllehet ő valójában a parlamentarizmus meggyőződéses híve” – tette hozzá. Az egyébként rendeletileg feloszlatott Kisgazdapárt szerepeltetését jogtalanak tartotta,⁶⁹ mivel annak vezetői „bujdosnak”, illetve „visszavonultak”, vagyis a párt határozatképtelen. „A párt hamisan aláírt neve is mutatja, hogy a felhívást senki a párt vezetői vagy akár jelentősebb tagjai közül alá nem írhatta, hisz a párt címében [sic!] már évek óta nem használja az »agrár« szót.” „Az is elképzelhetetlen – folytatta –, hogy jelentősebb szerepű párttagok aláírtak volna egy olyan röplapot, melyet kommunisták tulajdonképpen kommunista célokért írtak.”⁷⁰ Leszögezte, hogy „nyílt ellenfele volt” Kállaynak, ugyanakkor jelen helyzetben reménytelennek és „felelőtlenségnek” gondolja a „biztos búvóhelyről” jövő, fegyveres hatalom elleni „izgatást” és „provokációt”. A német megszállást ugyanakkor még német szempontból is hibának tartotta, mivel „előrelátható volt, hogy oly sok ember bebörtönzése egy büszke történelmi nemzet, s egy ezeréves független állam alkotmánya, törvényei és önrendelkezési joga ellenére a szélsőségek földalatti mesterkedésének ad új tápot és a belső radikalizálódás folyamatát indítja el”.⁷¹

A negyedik tanulmány(töredék) címe: *Das historische Verhältnis zwischen Ungarn und Deutschland*, vagyis a munka a magyarság és a németiség történelmi viszonyát lett volna hivatott taglalni. Bajcsy-Zsilinszky az „elburjánzott propaganda” (német–magyar sorsközösség) tézise ellenében amellet érvelt, hogy „a magyarság és a németiség között nem volt különösebb rokonszenv, de nem volt különösebb ellenszenv sem”. A németiségben szerinte talán „enyhe történelmi bosszúság” lehet, mert a magyarság útját állja keleti törekvéseknek, míg a magyarságot az ilyen irányú német törekvések nyomaszthatják. Történeti dolgozatról lévén szó, Bajcsy-Zsilinszky bevezetésében kifejtette módszertani hitvallását: a történelem szerinte „tiszára tapasztalati tudomány”, ahol „spekulációknak” helye nincs, ellenben „mindig az eseményekből kell kiindulni, mégpedig minél több, tehát nem csupán pár tetszés szerint kiragadott eseményből” – hangoztatta a maga által sem követett rankei elveket (noha egyúttal fenntartásait hangoztatta a statisztika tudomá-

⁶⁸ A kiáltványt közli A *Magyar Front*. Szerk. Kállai Gyula – Pintér István – Sijos Attila. Bp., 1984. 190–195.

⁶⁹ A Kisgazdapártot – más alakulatok társaságában – már március végén feloszlatta Jaross belügyminiszter. Ránki György: 1944. március 19. *Magyarország német megszállása*. Bp., 1968. 118.

⁷⁰ A Kisgazdapárt Magyar Fronthoz történő csatlakozását Desseffy Gyula hagyta jóvá egy 1944. május közepén, 16–18 személy részvételével megtartott illegális „aktívaértekezleten”. Az országos vezetők közül rajta kívül Dobi István és Pfeiffer Zoltán vettek részt a tanácskozáson. Korom Mihály: A Magyar Frontban részt vett politikai erők és tevékenységük fő jellemzői. In: *Magyarország 1944*, 167. Ezután a magyar ellenállás történetének eddigi utolsó áttekintésében arról olvashatunk, hogy Bajcsy-Zsilinszky „egyetértett” a Magyar Front „megteremtésével”. Uo. 168.

⁷¹ OSZK Kt 28. fond 15.

nyával kapcsolatban). A történelmet a napi politika fő programadó értelmezési keretének gondolta, mivel „a történelem tapasztalat, mely egykor szintén politika volt”. A tanulmány első fejezete „a helyzetet”, azon belül is „a magyar településterületet” ismertette volna, ám a szerző csupán a hun-avar-magyar „fajrokonság” – Thierry Attiláról írt munkájával alátámasztott – „vitathatatlan tényéig” jutott.⁷²

A tanulmány torzóban maradása a felpörgő politikai eseményekkel, s végső soron Bajcsy-Zsilinszky kiszabadulásával magyarázható. A levelezésnek az 1944. augusztus 23-i román átállítás adott új impulzust, mivel Bajcsy-Zsilinszky továbbra sem tett le arról, hogy „terve” alapján próbáljanak közeledni a románsághoz (1944. augusztus 24.). Elképzeléseihez az Erdélyi Párt főtitkárában, Mikó Imrében vélte megtalálni a legmegfelelőbb partnert.⁷³ „Mondd meg Mikónak, hogy egyedül benne bízom az erdélyi képviselők közül. Ne hagyják haszontalanul múlni a heteket”, tegyék jóvá a korábbi mulasztásokat – üzent feleségével. „Attól tartok, hogy ezek a kommunisták dolgoznak, de [ne] engedjétek őket felülkerekedni. Ha kint volnék, tudnám, mit kell csinálni. Bele ne szédüljenek a Magyar Front című kommunista szervezkedésbe” – olvashatjuk ismét egyik augusztus végi levél-töredékében. Hogy politikai krédója érdemben nem változott, 1944. augusztus 25-i levele bizonyítja: „Úgy látom, Bonczos eléggé a kezében tartja a gyepelőt, és ha igaz, hogy Lázár testőrtábornok a főparancsnoka a csendőrségnek, ez garancia, hogy nem lesz anarchia. Csak az ne legyen, mindig attól féltettem legjobban az országot.” Immáron azonban attól is tartott, hogy „esetleg megindulnak Dél-Erdély ellen a siker reménye nélkül” a magyar seregek, ezért Horthy ítélőképességében bízott. „Nem szabad engedni, hogy a kommunisták felülkerekedjenek! [...] pozitív, okos terv kell” – erősítette meg álláspontját ebben az augusztus 27-én kelt levélben.⁷⁴

A Lakatos-kormány kinevezését finoman szólva sem fogadta kitörő lelkesedéssel: „hogyan lehetett egy ilyen gyöngé embert választani?” – tette fel a kérdést 1944. szeptember 2-án, később pedig még élesebben fogalmazott.⁷⁵ Más kormánytagok iránt megértőbb volt. „A külügyért régóta ismerem, tudtommal értelmes és jogászokodó ember Rakovszky is, Vladár is” – írta dátum nélkül. A német felügyelet alatt tartott politikai foglyok parlamentben bejelentett várható átadását és szabadon bocsátását kétkedéssel fogadta.⁷⁶ „Én már a mieink jóindulatában nem bízom, nekik jó lehet a mi helyzetünk,

⁷² OSZK Kt 28. fond 15.

⁷³ Vö. Bárdi Nándor: Az Erdélyi Párt és a regionális politika. *Magyar Kisebbség* 8 (2003) 2–3. sz. 134–137.

⁷⁴ Vö. „Reszketve olvasom napról-napra az erdélyi dolgokat. Úgy látom, csakugyan elvesztettük... Milyen borzasztó! Nekem a legborzasztóbb, mert én tudom a legjobban, mindenkinél jobban, hogy az egészet megkaphattuk volna.” Levelezés, 1944. szeptember 5.

⁷⁵ „Piszlicsáré szarjankó.” Levelezés, 1944. október 4.

⁷⁶ Lakatos Géza: „...a kormánynak máris sikerült elérnie azt, hogy úgy az országgyűlés felsőházának, mint képviselőházának idegen hatalom által letartóztatott tagjai jelentékeny számban egész rövidesen a magyar igazságszolgáltatásnak lesznek átadva, illetőleg szabadlábra helyeztetnek. [...] A továbbiak során számolhatunk azzal, hogy a törvényhozás további tagjait is átadják nekünk.” *Képviselőházi Napló*. I–XIX. [1939] Bp., 1939–1944. XIX. 261. (1944. szeptember 21.) A miniszterelnök szavait Csorba János nem találta „megnyugtatónak”. „A parlament nem parlament akkor, ha az egyes képviselők személyes szabadsága biztosítva nincsen” – utalt egyértelműen a kisgazdapárti honatya, aki később Bajcsy-Zsilinszky helyettese lett az ellenállásban. Uo. 262. A parlament összehívását Horthy-ellenes kontextusban kommentáló szovjet

mert ezzel igazolják majd a kényszert, ha ugyan elhiszi nekik valaki” – okoskodott öt nappal később. 1944. október 9-én pedig újra leszögezte: „Én hajthatatlan és erős ellenfele vagyok a bolsevista rendszernek, leszek is, míg élek”, noha másnap már az antibolsevista propaganda ellen érvelt – éppen annak szókészletét használva.⁷⁷ Figyelme szeptember elején a Délvidékre irányult. Saját politikai súlyát ismét alaposan túlértékelve Kern Aurélt küldte volna Horthyhoz, aki „megmondhatná, hogy a délvidéki helyzetet csak én tudnám egyensúlyba hozni [...] Ez az én egyensúly-politikámból következik. Nem magyar érdek, hogy német imperializmus helyett orosz imperializmust kapjunk a nyakunkba. Küzdöttem a német Drang ellen, most az orosz Drang ellen kellene küzdenem, ha engednék” (1944. szeptember 8.). Három nappal később hitet tett amellett, hogy Magyarországnak „az igazi demokrácia fellegvárának” kell lennie Közép-Európában, míg október eleji leveleiben hazája sorsa mellett már családjának helyzete is erősen foglalkoztatta. Míg Margit hűgának elmaradó vizitjét tavasszal még sérelmezte, öccse szeptemberben felvetett látogatási szándékát visszautasította. A front közeledtével hűgának felajánlotta pálkövei nyaralóját, noha Gábor csabrendeki rezidenciáját alkalmasabb búvóhelynek vélte. Mindezekelőtt azonban igyekezett lebeszélni őket a Vörös Hadsereg előli menekülésről, amit „poltronságnak” tartott (1944. október 9.).

A Lakatos-kormány egyeztetéseinek köszönhetően Bajcsy-Zsilinszky Endrét a németek – több társával egyetemben – 1944. október 10-én átadták a magyar hatóságoknak.⁷⁸ A német hivatalosságok akadékoskodása miatt rendkívül vontatottan haladó ügymenet főképpen Lupkovics György – az igazságügyi minisztérium nemzetközi jogügyi osztály-vezetője – kitartásának köszönhetően ért végül révbé.⁷⁹ A továbbra is őrizetben tartott foglyok a Maglódi úti gyűjtőfogházba kerültek, ahol kihallgatták őket.⁸⁰ Ezután néhány napos várakozás következett, ami annak volt köszönhető, hogy a magyar kormány – bízva a Németországba hurcolt magyar politikusok hazaszállításában – nem akarta provokálni a megszállókat.⁸¹ Mivel azonban a mauthauseniek ügye nem haladt előre, az idő viszont sürgetett, a budapesti ügyészség 1944. október 14-én Vladár Gábor rendelkezésére meghoz-

híradás másnap megemlékezett a képviselői immunitás ellenére letartóztatott Kéthly Anna, Peyer Károly és Bajcsy-Zsilinszky Endre sorsáról. MTI Házi Tájékoztató. 5965. szám. 1944. szeptember 22.

⁷⁷ „Az oroszok kegyetlenkedéseiről szóló hírek valószínűleg óriási módon felnagyítva kerülnek forgalomba, mi okuk volna titeket bántani? [...] ne hallgass a fecsegőkre és a rémhírterjesztőkre.” Levelezés, 1944. október 10.

⁷⁸ Az egyeztetésekhez lásd Lakatos Géza: *Ahogy én láttam*. Bp., 1992. 140–141. Lévai Jenő szerint ifj. Horthy Miklós járt el érdekükben Schell Péter belügyminiszternél. Lévai: *A hősök hőse*, 27. Lakatosnak a Szálasi-perben tett vallomása szerint Veessenmayer a politikai foglyok szabadon bocsátása „fejében a még megmaradt 220 000 főnyi pesti zsidó deportálását követelte”. *Magyar Nemzet* 1946. február 20.

⁷⁹ A részletekhez lásd Igazságügyminisztériumi feljegyzés a német biztonsági rendőrség által letartóztatott személyek átvétele tárgyában. 1944. október 9–11. Közli *Megfigyelés alatt*, 432–436. „A nevezett egyénnel együtt a német fogház vezetősége nyomozati iratokat nem adott át és nem is közölte az okot, amiért nevezettek letartóztatásban voltak”. Jegyzőkönyv a német biztonsági szolgálat által letartóztatottak átadása tárgyában. 1944. október. 10. Uo. 437.

⁸⁰ Haraszi Endre: Szarvastól – Sopronkőhidáig (Egy magyar vértanú útja). *Szabadság* 1986. augusztus. 1. [V.] A foglyok átadásának nagypolitikai kontextusához: Szita: *A Gestapo tevékenysége*, 188–191.

⁸¹ Interjú Bajcsy-Zsilinszky Endrénével. 1964. november. 16. Közli Karsai Elek: *Történelem – hangszalagon. Valóság* (1965) 4. sz. 1–2.

ta az „érdekeltek szabadlábra helyezésére vonatkozó végzését”. Így emlékezett minderre Bereczky Albert veje, ifjabb Tildy Zoltán: „Október 15-én hajnalban Vladár Gábor igazságszolgai miniszter telefonált édesapámnak. Sosem felejttem el – azt mondta: »Most én vagyok a miniszter, de hogy még délután is az leszek-e, azt nem tudom. Elrendeltem a foglyok szabadon bocsátását. Azonnal gondoskodjatok az elszállításukról, ameddig még megtehetitek!« így indult el az édesapám a Gyűjtőfogházba egy autóval.”⁸² Az akcióba szintén bevont Dessewffy szavaival: „Kora reggel, 7-kor mentünk ki, két kocsival és négy testőrrel. Ahogy kiértünk a Gyűjtőfogházba, ők hatan már ott álltak az ajtóban – minden elő volt készítve” – emlékezett Dessewffy, kitérve egyúttal a Bende Máriával már itt egyezettő Kovács Imrére.⁸³ A gyűjtőfogházban Dessewffy Gyula mellett Bereczky Albert is fogadta a társaságot: Nagy Ferencet, Baranyai Lipótot, Laky Dezsőt, ifj. Tildy Zoltánt, Makay Jánost és Bajcsy-Zsilinszky Endrét.⁸⁴ „Aztán széjjeloszoltunk: Bajcsy-Zsilinszky és – ha jól emlékszem – Nagy Ferenc ültek be az egyik kocsiba. Nagy Ferenc letört volt, fáradt, nem volt egészen rendben az egészsége. Alighogy elindultunk, egyszer csak Árpád-sávost, karszalagos nyilasokat láttam, katonai mozgást ott a kültelki részeken... Ez már az ifjú Horthy Miklós lefogatása utáni órákban volt... Szóval már kezdődött a nyilasforradalom.” Az autó Bereczkyékhez hajtott a Pozsonyi útra, ahol idősebb Tildy is tartózkodott. Együtt meghallgatták a kormányzói kiáltványt, ami „meglepetésszerűen érte apósomat is, Bajcsy-Zsilinszkyt is... Izgatottan várták, hogy jöjjön valami hír, vagy a rádióból vártak további intézkedést, vagy talán küldöncöt. Emlékszem: nagyon csodálkoztak, hogy semmi sem történik” – elevenítette fel 1944. október 15-i élményeit ifj. Tildy Zoltán.⁸⁵

Az ellenállás élén

A frissen szabadultakat Bereczkyéknél érte a nyilas hatalomátvétel híre. Egy perccig sem lehetett kétséges előttük: a régóta várt szabadság tisztavirág-életűnek bizonyult, s nem marad más hátra, csak a bujkálás, esetleg ezzel egyidejűleg az ellenállás szervezése. Egyik sem tűnt könnyű feladatnak, különösen nem a jellegzetes megjelenésű, konspirációban járatlan Bajcsy-Zsilinszky számára. A Pozsonyi úton „Bajcsy-Zsilinszky nagyon belement a dolgokba, mondja az élményeit, aztán annyira, hogy telt az idő és már kezdtem félni, hogy esetleg bajok lehetnek” – emlékezett a jelen levő Hőgye Mihály református lelkész, aki ezután Borsos Endre közigazgatási tanácselnök Hunyadi János úti lakásába vitte a házaspárt. Ott azonban már nyilas karszalagos őrök strázsáltak, s csupán Hőgye Himmler aláírásával dekorált horogkeresztes német igazolványával sikerült bejutni az épületbe.⁸⁶ A Vár tőszomszédsága 1944 októberének közepén mindazonáltal aligha volt a legmegfe-

⁸² Közli Bokor: Halálos karácsony.

⁸³ Uo.

⁸⁴ Bajcsy-Zsilinszky Endréné szavait közli Karsai: Történelem, 2.

⁸⁵ Népszabadság 1992. december 23. Az özvegy szerint ura „nagyon rossznak” és „elhamarkodottnak” tartotta a kormányzói proklamációt. Idézi Karsai: Történelem, 2.

⁸⁶ OHA 460. sz. Hőgye Mihály-interjú. Készítette: Csicsery Rónai István. 1982. 58. Hőgye huzamosabb ideig Németországban dolgozott, emellett a Magyar Testvéri Közösség tagja is volt, miként Bajcsy-Zsilinszky is. Szekér Nóra: *Titkos Társaság. A Magyar Testvéri Közösség története*. Bp., 2017. 138., 202., 228.

lelőbb búvóhely Bajcsy-Zsilinszkyéknek, akik három nap után Hamza Ákos filmrendező-nél leltek ideiglenes otthonra a Feszty Árpád utcában. Hamza később akkurátusan felsorolta a nála ezekben a napokban megfordulókat. Eszerint az alábbi személyekkel volt módja nála tárgyalni Bajcsy-Zsilinszkynek: Pfeiffer Zoltán, Kern Aurél, Kovács Imre, Csorba János, Bartha János, Kállai Gyula, Boldizsár Iván, Tombor Jenő, Juris Aladár, Hám Tibor, Zsoldos Ernő, Csikl József, Ortutay Gyula, Sándor Pál, Haraszti Sándor, Somogyi Miklós és Szalontai Elek.⁸⁷ A krisztinavárosi lakásban egy hétig laktak, noha ebből két napot Zsilinszky Istvánnál töltöttek Németvölgyben. Ha nem csalt a Vácról származó feleség emlékezete, 1944. október 25-én mentek ki a biztonságosabbnak tűnő Kláraházára [Vác mellett], Zsoldos Károly földbirtokoshoz.⁸⁸

Zsoldos Károly, bár nem tartozott a politikus állandó baráti köréhez, jól ismerte Bajcsy-Zsilinszky élettársának családját.⁸⁹ Kláraházán találkoztak a Naszály-hegyen németellenes ellenállást szervező Drozdy Győzővel, aki egy nagy csapatnyi – mint utóbb kiderült, megbízható – csendőrrel állított be hozzájuk. Drozdy visszaemlékezéseiben nagy kedvvel ecsetelte az illegális utóbb derűsnek láttatott oldalát, arra is kitérve, hogy a csendőrök láttán megdöbben Bajcsy-Zsilinszky az emeleti ablakból „egy vaddisznóra tartogatott Mannlicherrel célozta Verbó [János – B. Á.] ezredet”, s csak felesége esdekülésére tett le a ravasz meghúzásáról.⁹⁰ Távlatos tervekkel érkezett a sártenger védte Kláraházára Hőgye Mihály, aki arra akarta rábírní az idős politikust, hogy egy katonai repülővel menjen át a szovjetekhez, beindítandó a már felszabadított országrészek politikai életét. A terv háttérében két vezérkari tiszt – Tóth István és Simonffy Tóth Ernő⁹¹ – elgondolása állt. A beavatott Tildy Szakasitsot és Bajcsy-Zsilinszkyt javasolta, ám sem a szociáldemokrata politikus, sem kigazdapárti kollégája nem vállalta a küldetését. Bajcsy-Zsilinszky úgy vélekedett, „őneki nem szabad innen elmenekülnie ebből a helyzetből, őneki az a becsületbeli feladata, kötelessége, hogy itt helyben vegyen részt az ellenállásban”.⁹² Még komolyabb – nem túlzás, sorsdöntő – látogatásra került sor 1944. november 4-én, amikor Kovács Imre és Makay Miklós, a Nitrokémia Rt. igazgatója állított be Kláraházára „egy Árpád-sávós autóval”. A fegyveres fogadtatás ezúttal elmaradt, s a parasztpárti politikus este nyugodtan kifejtette jöveteleük okát. „Azért jöttem hozzád, hogy

⁸⁷ Hamza D. Ákos: *Harcunk a szabadságért. A „Nemzeti Ellenállás” egyik csoportjának részvétele a felszabadítási küzdelemben.* Bp., 1947. 12–13. Ugyanakkor „ez az érdeklődés Bajcsy-Zsilinszkyék iránt számukra lassan elviselhetetlenné vált. Most már a legjobb barátaik előtt is letagadták címüket” – olvashatjuk az özvegy környezetében keletkezett munkában. Baross: Bajcsy-Zsilinszky Endre, 100. A széles körű kapcsolatok előnyökkel is jártak. Hamza szerint Bajcsy-Zsilinszky az Állami Nyomdában ténykedő ellenállógtól hamarabb kapta kézhez Szálasi aktuális munkaprogramját még „nedves kefelenyomatban [Szalontai Eleken keresztül], „mint maga a »nemzetvezető«”. Hamza D.: *Harcunk*, 14.

⁸⁸ Bajcsy-Zsilinszky Endréné szavait közli Karsai: *Történelem*, 2–3. Az özvegyvel később jó kapcsolatot ápoló Vigh Károly 1944. október 27-re datálta a kiköltözést. Vigh Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre, 1886–1944. A küldetés ember.* Bp., 1992. 257.

⁸⁹ *Így élt Bajcsy-Zsilinszky*, 228.

⁹⁰ *Elvett illúziók*, 287.

⁹¹ A tervhez és megvalósulásához lásd Gazsi József: *A Felszabadító Bizottság.* In: *Magyarország 1944, 191–193.*, valamint Simonffy András: *Kompország katonái. Történelmi kollázsregény.* Bp., 1981. 230–255.

⁹² OHA 460. sz. Hőgye Mihály-interjú, 58., 62–64.

a nemzeti ellenállás vezetőjének felkérjelek” – emlékezett később. Bajcsy-Zsilinszky ezt a felkérést elvállalta, így Kovács estéje a másnap reggeli utazás feltételeinek megteremtésével, egészen pontosan okirat-hamisítással telt. Bajcsy-Zsilinszky Endre papíron Bíró Zsigmond Elemér menekült földbirtokossá változott, ekképp legalább a ruháiba akkurátusan belevarrt monogram nem árulkodhatott (feltétlenül) kilétéről. Kovács a visszaemlékezéseiben erősen hangsúlyozta, hogy az idős politikus előtt nem rejtette véka alá a rá leselkedő veszélyeket („nem kertelek, nyíltan kimondom: az út végén akasztófa áll”), s igyekezett a hiú férfit külsejének elváltoztatására is rávenni, ám e téren nem járt sikerrel.⁹³

Kovács, Makay és Bajcsy-Zsilinszky másnap, 1944. november 5-én elindultak Budapestre, ahol előbb ismét Hamza Ákosnál, majd Makay Miklós gellérthegy lakásában (Somlói út 27.) szállt meg az ellenállás felkért vezetője.⁹⁴ Hamzáéknál találkozott Kállai Gyulával,⁹⁵ aki immáron nyíltan felfedhette inkognitóját és felkérte Bajcsy-Zsilinszkyt, hogy elnöklete „alatt a Magyar Front és más ellenálló csoportok részvételével” alakítsák meg „a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságát [= MNFFB]. Dolgozzuk ki a szovjet hadsereg oldalára való átállásnak és Budapest megmentésének a tervét. Zsilinszky mint ha mindezt magától értetődőnek tekintette volna” – emlékezett Kállai,⁹⁶ noha valószínűtlen, hogy ekkor már konszenzus lett volna a csúciszerv elnevezésében.⁹⁷

Bajcsy-Zsilinszky mindenesetre egy kommunista politikus felkérésére elvállalta az általa egy hónappal korábban még élesen ostromozott Magyar Front „akcióbizottságának” elnöklését.⁹⁸ Okkal merül fel a kérdés: miért változtatta meg véleményét? Aligha „ideológiai fejlődése” eredményeképpen. Közelebb járunk az igazsághoz, ha egyrészt a megállíthatatlanul romló katonai helyzettel (vagyis a már az országban harcoló Vörös Hadsereggel), másrészt a Magyarországra nézve szerencsétlen külpolitikai fejleményekkel (főként a román kiugrással) próbáljuk magyarázni nyitását. Döntő lehetett az is, hogy Bajcsy-Zsilinszky láthatta: az általa kommunista fedőszervnek tartott Magyar Frontban egyrészt barátai is helyet kaptak, másrészt a szervezet utat talált előbb a kormányzó fiához, majd magához Horthyhoz

⁹³ Kovács Imre: A legbátrabb ember volt, akit ismertem. In: *Kortársak*, 418–424. Egy 1945-ös újságcikk szerint „fedett” kocsit nemcsak Makay használt, hanem Battha László is, aki „autóján a nyilasok közismert piros-fehér jelvényét viselte, ez a jelvény azonban csak arra való volt, hogy a kocsin az ellenállási mozgalom vezető tagjait, Bajcsy-Zsilinszky Endrét, Kovács Imrét, Makay Miklóst, Pfeiffer Zoltánt szállíthassa”. *Szabad Szó* 1945. április 20.

⁹⁴ Lévai: *A hősök hőse*, 28.

⁹⁵ Kállai Gyula: Legfőbb szövetségesünk: Zsilinszky. In: *Kortársak*, 366. Lévai szerint Makay lakásán volt a találkozó. Ennél fontosabb, hogy – mint Kállai is érzékelteti – „Zsilinszky még mindig nincs teljesen megnyugodva a Kommunista Párttal való szövetkezés miatt” 1944 novemberében. Lévai: *A hősök hőse*, 29.

⁹⁶ Kállai: Legfőbb szövetségesünk, 370.

⁹⁷ Pintér István: *A Magyar Front és az ellenállás*. (1944. március 19.–1945. április 4.). Bp., 1970. 198.

⁹⁸ Vö. „A nemzeti fölkelés és szabadságharc minél gyorsabb ütemű megszervezésére, elindítására és megvívásának minél teljesebb sikere érdekében a fölkelő nemzet politikai hatalmát jelentő Magyar Front pártjai és a komoly, eddig is nagy munkát végzett és érdemeket szerzett pártfőlötti harcos szervezetek kiküldötteiből közös akcióbizottság alakult, a Nemzeti Fölkelés Fölszabadító Bizottsága [= MNFFB].” A Nemzeti Fölkelés Fölszabadító Bizottságának iratai. A Magyar Nemzethez! című röpirat a Nemzeti Fölkelés Fölszabadító Bizottsága aláírásával. 1944. OSZK Kt 28. fond 38. A Horthy idealizáló, Kállayt kritizáló irat szerint „a Magyar Frontban képviselt fölkelő szabad Magyarország 1944. március 19-e óta hadiállapotban van a támadó, az országot megszállott nemzetiszocialista birodalommal”. Uo.

is, először memorandumok formájában, majd 1944. október 11-én kihallgatás útján. Tildy és Szakasits – kevés konkrét eredményt, ám annál több ellentmondásos visszaemlékezést eredményező – várbéli látogatása nyilvánvalóan nagy megkönnyebbülést jelentett Bajcsy-Zsilinszky számára, mint ahogyan az ellenállócsoportok megszorodásáról is örömmel hallgathatta a beszámolókat. A „kiugrási irodához” közel álló Magyar Függetlenségi Mozgalommal „akciószövetséget” kötött a Magyar Front, s a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetségével is jó kapcsolat alakult ki 1944 őszére. Adott volt az összeköttetés olyan kisebb csoportok felé is, mint a Márciusi Magyarország Szövetsége (Szent-Györgyi-Várnai-csoport), a Magyar Szabadság Mozgalom, a Magyar Ellenállási Mozgalom, a Szabadság, Emberség Magyarország Mozgalom vagy az Ellenállás-csoport. Különösen lelkesen fogadhatta a fiatalok közt is sokat forgoló politikus az addig igencsak fragmentált diákellenállás egységfrontba szerveződését (Magyar Diákok Szabadságfrontja). A Magyar Front – mely szeptember végére magában foglalta a Kovács Imre vezette „Nemzeti Radikális Parasztpártot”⁹⁹ is – szeptember elején Intéző Bizottságot hozott létre, ennek élére a Bajcsy-Zsilinszky által sokra tartott Szakasits Árpád került. Végezetül említsük meg, hogy a politikai foglyok kiszabadításáért a Magyar Front is fellépett.¹⁰⁰

Arra a kérdésre is választ kell adjunk, miért volt fontos a kommunisták számára Bajcsy-Zsilinszky, akit tisztelhetek bátor kiállásaiért s szociális érzékenységeért, de aki tudvalevőleg nem volt konspiratív alkat és aki ezer szállal kötődött a Horthy-rendszer politikai elitjéhez? Kállai visszaemlékezése erről is tudósít, jóllehet árulkodó mondata nem került be a tanulmányunkban is sokszor idézett Bajcsy-Zsilinszky-emlékkötetbe. Pedig Kállai szomorúan állapította meg, hogy a Horthy-hadsereg vezérkarával, a németellenes tisztekkel nem sikerült kapcsolatot kialakítaniuk. „Bajcsy-Zsilinszky viszont olyan személyiség volt, aki e közvetlen kapcsolat megteremtésére képes és alkalmas lett volna.”¹⁰¹ Egy másik kommunista, Domokos József ehhez hozzátette, hogy „a Magyar Frontba tömörülő pártok vezetői között egyetlenegy sem volt”, aki az ellenállás vezetésére „alkalmas lett volna”, vagy éppen „vállalni merte volna” azt.¹⁰² Hasonlóképpen vélekedhetett a többi politikai alakulat is, ráadásul Bajcsy-Zsilinszky személye Horthy környezetében és a németellenes tisztek között is képes volt bizalmat kelteni a szervezkedés iránt.¹⁰³ Dernői Kocsis László pedig a csalódott szélsőjobboldaliak megnyeréséhez is megfelelőnek gondolta a fajvédő politikus személyét,¹⁰⁴ akinek ellenforradalmi múltja, antibolsevizmusa, közismert bátorsága és szavahihetősége garancia lehetett – ha nem is a sikerre, de a látványos belharcok és egy szélsőbaloldali fordulat elkerülésére.

„A Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságban a következő pártok és szervezetek képviselői vettek részt: Független Kisgazdapárt, Nemzeti Parasztpárt, Szociáldemokrata Párt, Kommunista Párt, Demokrata Néppárt, a legitimista csoport, a református

⁹⁹ Az MNFFB iratai így emlegetik az ekkor még illegális alakulatot. OSZK Kt 28. fond 199.

¹⁰⁰ Lásd Korom: *A Magyar Frontban*, 163–181.

¹⁰¹ Kállai Gyula: *Életem törvénye*. I–II. Bp., 1980. (Tények és tanúk) II. 293.

¹⁰² Domokos: *Két per*, 245–246.

¹⁰³ Pintér: *A Magyar Front és az ellenállás*, 197.

¹⁰⁴ Dernői: *Bajcsy-Zsilinszky*, 287–288.

szervezetek, a szakszervezetek, a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége, a Szovjetunió Barátainak Magyarországi Egyesülete, Magyar Március Szövetség, a Magyar Ifjúság Szabadságfrontja, valamint néhány horthysta ellenállási góc” – fogalmazott Pintér István 1961-es tanulmányában.¹⁰⁵ Újabb kutatásokból azt is tudjuk, hogy az MNFFB vezetőségének java része a Magyar Testvéri Közösség tagja volt, s a később kivégzett négy vezetőségi tag közül csupán Nagy Jenő nem volt felavatva a szervezetben.¹⁰⁶ Bajcsy-Zsilinszky a Felszabadító Bizottság eleinte naponta, majd kétnaponta, végül még ritkábban tartott ülésein „személyesen ritkán vett részt [...] Karakterisztikus arcélét Budapesten rengeteg ember ismerte, ezért a Bizottság tanácskozásain az ő megbízása alapján” párttársa, Csorba János vett részt.¹⁰⁷

Makay Miklós és Nagy Jenő – kalandos életű és kétes hitelű¹⁰⁸ – nyomozati vallomása szerint Bajcsy-Zsilinszky gellérthegyi rejtkehelyén fogadta [Pfeiffer] „Zoltánt” és Nagy Jenőt, s közölte velük, hogy a Magyar Front és csatolt részei egy csúcspártot állítanak fel, mely Horthy jogkörét átvéve a katonai ellenálló csoportok felett is rendelkezik.¹⁰⁹ Hamarosan a hadiüzemes jelzésű Opeljével szabadon mozgó Makay átköltöztette Bajcsy-Zsilinszkyékét sógorához, Weissmahr Béla vegyész mérnök, szabadalmi ügyvivő¹¹⁰ Vígszínház közelében található irodájába. Az itt töltött idő alatt szövegezte Bajcsy-Zsilinszky a Felszabadító Bizottság 1944. november 9-én kelt alapító okiratát, a „hosszú tárgyalások és viták” eredményét.¹¹¹ A bizottság végül öt alapelv mentén képzelte el a kibontakozást: „1. A német és fasiszta bérencek kiűzése az országból és a dicsőséges Vörös Hadsereggel együttműködő nemzeti felkelés megszervezése. 2. Szabad, független, demokratikus Magyarország megteremtése. 3. Alapvető szociális változások előkészítése. 4. Szoros együttműködés az összes környező államokkal. 5. Legsorosabb baráti együttműködés hatalmas szomszédunkkal, a Szovjetunióval.” Az MNFFB végezetül minden politikai pártot, szervezetet, tár-

¹⁰⁵ „A Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságban a Magyar Front pártjait és a csatlakozott szervezeteket egy-egy küldött képviselte: a Független Kisgazdapártot dr. Csorba János, a Kommunista Pártot Kállai Gyula, a Szociáldemokrata Pártot és szakszervezeteket Szakasits Árpád, a Nemzeti Parasztpártot Kovács Imre, a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetségét Dudás József, [...] a Szovjetunió Barátainak Magyarországi Egyesületét Péntes Géza, az ifjúsági szervezeteket Gyenes Antal”. Pintér István: Adatok a Magyar Nemzeti Tanács Felszabadító Bizottságának történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények* 8 (1961) 436. Ezekben a napokban Bajcsy-Zsilinszky Kenessey Pongrácz lakásán „sűrűn tárgyalt” Szakasitscsal, valamint a kereszténydemokrata küldöttel, Pálffy-Daun Józseffel. A kereszténydemokratákon keresztül találtak összeköttetést az egyetemi ifjúsághoz és a megbízható KISKA csapatokhoz. Lévai: *A hősök hőse*, 30. Egy másik forrás a kommunista Varga Károlyt nevezte meg a XIV/2. KISKA-alakulat kapcsolatának „Bajcsy-Zsilinszky Endre mozgalmával”. *Magyar szabadságharcosok a fasiszmus ellen. Dokumentumok a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom történetéből 1941–1945.* Szerk. Harsányi János. Bp., 1969. 470.

¹⁰⁶ Szekér: *Titkos Társaság*, 183., 228.

¹⁰⁷ Vigh: *Bajcsy-Zsilinszky*, 257.; Gazsi: *A Felszabadító Bizottság*, 187.

¹⁰⁸ Az 1945 augusztusától legfőbb államügyészként ténykedő Domokos József saját bevallása szerint ezeket a jegyzőkönyveket Hartai Ernőtől kapta 1946 áprilisában. Az anyag nem tartalmazta Bajcsy-Zsilinszky nyomozási jegyzőkönyvét. A szerző nem adta meg a dokumentumok lelőhelyét, az anyagot pedig jól érzékelhetően a tisztai ellenállás degradálásának és diszkreditálásának céljából idézte. Domokos: *Két per*, 255–326., 259., 293.

¹⁰⁹ Domokos: *Két per*, 296., 316.; Lévai: *A hősök hőse*, 28–29.

¹¹⁰ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 77 (1943) 104.

¹¹¹ Csorba János: Bajcsy-Zsilinszky Endre a Felszabadítási Bizottság élén. In: *Kortársak*, 458.

sadalmi egyesületet csatlakozásra szólított fel.¹¹² Egy dátum nélküli, Bajcsy-Zsilinszky nézeteit tükröző, a „Nemzeti Fölkelés Főlszabadító Bizottsága” aláírásával megjelent röpirat az állam közjogi helyzetét is körvonalazta: 1. „Magyarország törvényes államfője ma is Horthy Miklós kormányzó, akit a nemzet fölkelésre szervezkedő óriási többsége elismer.” 2. „A nemzeti fölkelés széles és szilárdan megalkotott politikai alapja, a nemzet többségének képviselője, a nemzet politikai hatalmának letéteményese: a Magyar Front.” A „német–nyilas puccs” után annyi változás történt az ország közjogi helyzetében, hogy „a kormányzó akadályoztatása ideje alatt egyedül a nemzet többségét képviselő Magyar Front gyakorolja a fölkelő nemzet politikai hatalmát”. A felhívás szerzői hangsúlyozták, hogy a németellenes küzdelemben „minél döntőbb részt” kell a nemzetnek megvívnia „teljes politikai összhangban a szövetségesek háborús céljaival, de elsősorban az Atlanti Chartával, mindenekelőtt pedig a diadalmas szovjet orosz hadsereggel”. Ugyanis „akkora és olyan Magyarországot mondhatunk majd magunkénak, amekkorát és aminőt ez utolsó számunkra megnyílt alkalommal a magunk erőfeszítésével, a magunk véráldozata árán kiharcolunk”.¹¹³ November 10-én a MNFFB kiáltványt címzett „a magyar nemzethez”, melyben a „közveszélyes őrült” Szálasi uralma ellen szólítottak fel ellenállásra: „Halál a német megszállóra! Halál Szálásira! Éljen a független, szabad, demokratikus Magyarország!” – fogalmaztak.¹¹⁴

Bajcsy-Zsilinszky Weissmahréknál találkozott az illegális kommunista „vonal” egyik meghatározó alakjával, Rajk Lászlóval.¹¹⁵ Az 1944. november 14-re megszervezett találkozón – Kovács Imre emlékei szerint – Bajcsy-Zsilinszky és Nagy Jenő megállapodott „Kirgizzel” (vagyis Rajkkal), hogy „Moszkvában megvédik a magyarság érdekeit, külön nem játszanak össze a magyar hadsereggel”.¹¹⁶ Időközben a katonai vezérkar is felállt. Hamza szerint a hadi teendők irányítására Bajcsy-Zsilinszky eredetileg Tombor Jenőt kérte fel, ami hihető forgatókönyv, tekintve a két férfi régi – bár konfliktusoktól nem mentes – barátságát és munkakapcsolatát. Tombor azonban „a helyzetet katonailag teljesen reménytelennek ítélte”, s visszautasította az ajánlatot. Ezután Náday István vezérezredest szemelte ki katonai vezetőnek, akihez azonban nem sikerült kapcsolatot találni.¹¹⁷ Így került újra látókörébe Nagy Jenő mellett Kiss János nyugalmazott altábornagy, a régi barát, aki már a Tanácsköztársaság idején segítette a hatóságok elől nyugatra igyekvő Zsilinszkyt, s aki már a legalitásban is igyekezett katonailag alátámasztani barátja politikai terveit. Bajcsy-Zsilinszky Bartha Jánoson, a turáni vadászok főtitkárán keresztül Makayt küldte érte Kőszegre.¹¹⁸ Megható budapesti találkozásukat a jelen lévő Kovács Imre örökítette

¹¹² „Ellenállási röpiratok”. OSZK Kt 28. fond. 39.

¹¹³ „A Magyar Nemzethez!” A Nemzeti Fölkelés Főlszabadító Bizottságának iratai. 1944. OSZK Kt 28. fond. 38.

¹¹⁴ Kiáltvány a magyar nemzethez. Bp., 1944. november 10. OSZK Kt 28. fond. 38. Pintér István alighanem okkal tulajdonítja az MNFFB-ben „heves vitát” kiváltó iratot Bajcsy-Zsilinszky szerzeményének. Pintér: *A Magyar Front és az ellenállás*, 200–201.

¹¹⁵ Bajcsy-Zsilinszky Endréné szavait közli Karsai: *Történelem*, 3.

¹¹⁶ Kovács Imre: *Magyarország megszállása*. Toronto, 1979. 126.

¹¹⁷ Hamza D.: *Harcunk a szabadságért*, 15–16.

¹¹⁸ Karsai: *Történelem*, 3. A szintén turáni vadász Kiss Ferenc visszaemlékezése szerint Bartha őt kérte fel Kiss János Budapestre hozatalára. Kiss és Makay eszerint együtt mentek Kőszegre. Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár [= HIM HL] Ellenállási Gyűjtemény M/348.

meg.¹¹⁹ Kissnek a Kék Golyó utcában volt lakása, így kézenfekvő megoldásként ideköltöztek Bajcsy-Zsilinszkyék néhány napra.¹²⁰

A nyugalmazott altábornagy „okosan kifejtette, hogy sokat már nem lehet csinálni, az egyetlen teendő volna még rábírnai a csapatokat a fegyverletételre”, érvényt szerezve ezzel a kormányzói proklamációnak. Bajcsy-Zsilinszky „legalább egy partizánosztályt” szeretett volna összeállíttatni, ennek megkísérlésére Kiss ígéretet is tett.¹²¹ Sikerült továbbá tisztázni a katonai ellenállás személyi hierarchiáját. A Katonai Vezérkar parancsnoki posztját vitéz Kiss János nyugalmazott altábornagy töltötte be, helyettese és egyben a vezérkari főnök Nagy Jenő ezredes lett, míg a „személygyűjtésért” és a jelentkezők koordinálásáért Tartsay Vilmos százados felelt. Kovács emlékei szerint a katonai vonal beindításakor „megélnékül az illegális élet”,¹²² amit Almásy Pál is megerősít. Létrehozták a vezérkari törzset és a műszaki csoportot, Budapestet pedig négy körzetre osztották. Kiss a főváros megmentését tűzte ki célul, ehhez az Erzsébet híd elfoglalását és a munkásság felfegyverzését jelölte ki kezdőlépésnek.¹²³ Vagyis „amint a Vörös Hadsereg Budapest határához ér, a beszervezett csapatok tisztjeik irányítása mellett, a felfegyverzett munkásság és polgárság segítségével adott jelre megrohanják a német megszálló sereg irányító parancsnokságait, az Astoriát, a Royalt, a Ritzet, a Wien Szállót, a svábhegyi Gestapo-fészket, a német követséget, a nyilas minisztériumokat és a »Hűség házát«. Más rohamalakulatok megszállják a postát, a MÁV igazgatóságot, a pályaudvarokat és a vasúti csomópontokat. Ismét más alakulatok birtokukba veszik a Duna-hidakat, amelyek az ország jövője szempontjából elsőrendű fontosságúak, ártalmatlanná teszik az őrséget, leszerelik a robbantóanyagokat és így megakadályozzák a robbantásokat. A terv szerint ezekkel az akciókkal egyidejűleg harcoló csapatok Budapest déli részén megteremtik az összeköttetést az orosz csapatokkal és azt mindaddig tartják, amíg a Vörös Hadsereg alakulatai beérkeznek a fővárosba, és a magyar csapatokkal együttműködve megsemmisítik a német és nyilas egységeket.”¹²⁴

Itt kell megemlíteni, hogy a „moszkovitáktól” független Demény Pál kommunista csoportja is kapcsolatot talált a MNFFB katonai vezetőségéhez (Tartsay Vilmoshoz). Deményék támogatottsága a munkásság körében sokszorosa volt Rákosiékénak, ráadásul a tiszti szervezkedés terveiben kulcsszerep jutott volna a Csepel-szigetnek, vagyis Deményék legfőbb hátországának. Egy esetlegesen kiterjedő nemzeti felkelésre azonban sem Varsóban, sem Budapesten nem tartottak igényt az oroszok, akik dolgvégezetlenül visszaküldték az antifasiszta közös harcra felajánlkozó, fronton átjutott csepeli munkás-

¹¹⁹ „Bajcsy-Zsilinszky a szalon közepén állott olyan feszes tartással, mint egy huszár hadnagy; az ajtón belépett a sánta tábornok, a két barát egymás felé sietett, ekkor már könnyes volt a szemük, szóltanul megölelték egymást.” Kovács: *Magyarország megszállása*, 123. (Vigh Károly forráshasználatára jellemző, hogy a bizonyára bántónak érzett „sánta tábornok” szókapcsolatot egyszerűen átírta „vitéz tábornokra”. Vö. *Kortársak*, 424.)

¹²⁰ Domokos: *Két per*, 250–251.

¹²¹ Kovács: *Magyarország megszállása*, 123–126.

¹²² Uo. 124.

¹²³ Almásy Pál: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a katonai ellenállási mozgalom. In: *Kortársak*, 430–435.

¹²⁴ Pintér: *Adatok*, 444.

küldöttséget.¹²⁵ Ennél a kísérletnél sokkal jobban dokumentált Kiss János egyeztetése Pálffy Györggyel és Sólyom Lászlóval, vagyis a kommunista „vonallal”. A két csoport együttműködése feszültségektől volt terhes. A Gobbi Hilda színésznő lakásán tartott megbeszélésen Kiss türelemre intett és a szabotázsakciók mérséklését kérte a kommunista sejtektől az erőik egyesítése és a katonai cselekmények pontos időzítése érdekében. Kivárára azonban a „gombnyomásra” történő átállás tervét elvető Pálffyék nem mutatkoztak hajlandónak.¹²⁶ Az időzítés valóban kardinális kérdés volt, s e téren mindkét fél a vérbe fojtott varsói felkelés szomorú példájára hivatkozott. A katonai vezetők többször okoztak gondokat konspirációs tudatlanságukkal, így az MNFFB Rajk László „konspirációs szakértő” kirendelésével próbált rendet tenni e téren.¹²⁷ Nem született konszenzus a munkásmilíciák katonai fennhatóságának kényes ügyében sem, a kapcsolatok ráadásul a tisztí csoporttal érintkezést találó, partizánseregeket ígérő kétes alakok (pl. Topa János, Stolte István) feltűnése mérgezte tovább.¹²⁸ A felek közt gyakorta Bajcsy-Zsilinszky igyekezett közvetíteni,¹²⁹ noha ő maga a jelek szerint továbbra sem tett le az angolszász orientációról.¹³⁰

Miután a Kék Golyó utcába megérkezett Kőszegről Kiss János felesége is, a Bajcsy-Zsilinszky házaspár ismét költözésre kényszerült. 1944. november 19-ig Szücs Sándoréknál húzták meg magukat a Zsil utca 7.-ben. A konspirációs szabályok betartásáról így emlékezett meg a házigazda gyermeke: „anyám meg volt sértve, amikor a tárgyalások alkalmával a konyhában kellett maradnia; micsoda dolog, méltatlankodott még időskorában is, a ház asszonyával így bánni... A csengetésre Mickó nyitott ajtót, de amikor például a kommunista Kállai Gyula járt ott, még ő [mármint Bende Mária – B. Á.] is konyharabságra ítéltetett.”¹³¹

¹²⁵ Demény Pál: „A párt foglya voltam”. Bp. 1988. 107–151.; Uő: Ellenállók, antifasiszták. 1944. *História* 5 (1983) 2. sz. 7–9.

¹²⁶ Almásy: Bajcsy-Zsilinszky Endre, 430–435. A Magyar Front egyik röpirata a tiszteket és csapataikat a „dialmas Vörös Hadsereghez” történő átállásra, szabotázsakciókra és „partizáncsapatok alakítására” bízta. Honvédtisztek!... 1944. október 26. HIM HL Ellenállási Gyűjtemény M/181. A katonatisztek perének ítéletindoklása szerint a kommunista kiadású röpiratok kiadását Bajcsy-Zsilinszky „letiltotta azzal, hogy majd ő fogja megszövegezni a szerinte helyes tartalmú röpiratot. Ennek folyományaként írta meg három [...] alakban a nemzethez címzett kiáltványát.” A m. kir. honvéd vezérkar főnökének bírósága III. tárgyalási jegyzőkönyve és ítélete Bajcsy-Zsilinszky Endre és társai elleni terrorperben. (= III. tárgyalási jegyzőkönyv) Ítélet. 1944. december 8. HIM HL Ellenállási Gyűjtemény M/290. 8.

¹²⁷ Csorba: Bajcsy-Zsilinszky Endre, 459.

¹²⁸ A Stoltzéval szoros kapcsolatban lévő Topával Nagy Jenő tárgyalta. III. tárgyalási jegyzőkönyv. Tárgyalási jegyzőkönyv. Nagy Jenő vallomása. 1944. december 6–7. HIM HL Ellenállási Gyűjtemény M/290. 11., 14.; Uo. Ítélet. 1944. december 8. 11.

¹²⁹ Pintér: Adatok, 445–446.; Almásy: Bajcsy-Zsilinszky Endre, 435.; Simonffy: *Kompország katonái*, 219.

¹³⁰ Hamza emléke szerint Bajcsy-Zsilinszkynek a megbízható emberekkel körülvett Pajor-szanatóriumba kellett volna bevonulnia, hogy – az ott szintén álbetegként tartózkodó – angol vezérkari tisztekkel tárgyalhasson. Az ötlet lekerült a napirendről. Hamza D.: *Harcunk a szabadságért*, 22. A Pajor-szanatórium ellenállásban betöltött szerepéhez lásd Szelke László: *A Gresham a nációk ellen. Az ellenzék, az embermentés és az ellenállás hálózatai*. Bp., 2016. 83–84. Egy másik terv szerint a „Bajcsy-Zsilinszky vezette ellenállás” Szügyi Zoltán közreműködésével megkísérelte a Szent László hadosztályt nyugatra juttatni, hogy ott brit alakulatok előtt kapitulálhassanak. Szekér: *Titkos Társaság*, 18.

¹³¹ Szücs: Mit kezdjünk Bajcsy emlékével, 166.

1944. november 19-én, vasárnap került sor a Felszabadító Bizottság képviselte pártok és szervezetek nagyszabású tanácskozására a Nitrokémia Rt. Nádor utcai épületében.¹³² A Bajcsy-Zsilinszky elnökletével megtartott ülésen részt vettek a Magyar Front küldöttei, a katonai ellenállók és az illegális sajtó képviselői is. Az MNFFB elnöke behatóan foglalkozott a moszkvai delegáció régóta mérlegelt ügyével, amit a tanácskozás előtt Kiss János lakásán szűkebb körben már egyszer átbeszéltek.¹³³ Bajcsy-Zsilinszky ismertette a Molotov külügyi népbiztoshoz tervezett memorandum és a csapataival Budapest felé közelítő Malinovszkij marsallnak címzett levél tervezett tartalmát. A résztvevők megvitatták a tervezetet, majd végső formába öntötték a fogalmazványt.¹³⁴ A Molotovnak címzett memorandum kifejtette, hogy „mielőbb szoros kapcsolatot” és „együttműködést” szeretnének „a Szovjetunióval és a szovjetország hadseregével”, hogy együtt szabadítsák fel Magyarországot. Az MNFFB elnöke ezért a népbiztos jóakarataiba ajánlja a delegációt, melyet „dr. Csűrös Zoltán műegyetemi tanár, Péntes [...] és Angyal [...] vezérkari őrnagy” alkotott volna – olvashatjuk az OSZK Kézirattárában őrzött tervezeten, noha a szakirodalom a tolmácsként bevont Péntes Géza mellett Szent-Györgyi Albert és Radványi Imre hadmérnök őrnagy tervezett részvételéről tudósít.¹³⁵ A MNFFB az alábbi öt „kéréssel” fordult a II. Ukrán Front parancsnokához: 1. „Azok a magyar csapatok, melyek megnyitják a frontot” a szovjetek előtt, ne legyenek hadifoglyok, „hanem külön magyar seregsteként, magyar vezetés alatt vehessenek részt” a harcokban. 2. Az 1941 óta szovjet fogságba került magyar katonákból is ide verbuváljanak. 3. A magyar „seregstest” egészüljön ki a még fel nem szabadított részeken hadakozó „partizánokkal”, „munkáscsapatokkal”, megalkotva a „magyar főlzabadió hadsereget”, mely „láttassék el sürgősen, a szükség szerint megfelelő modern felszereléssel és fegyverzettel”. 4. „A főlzabadió Magyarországon maradjon meg a magyar polgári közigazgatás, beleértve a rendfenntartás szerveit is.” 5. „Gyakorlati összhang és együttműködés” épüljön ki a felek között. A Malinovszkijnek címzett levél ehhez még hozzátette, hogy a Magyar Front és az MNFFB megbízásából küldik Csűröst Moszkvába „a Szovjetunióval való politikai és katonai összeköttetés és együttműködés előkészítésére”.¹³⁶ A két dokumentum tehát kísérletnek tekinthető a bizottság államhatalmi szervként való legitímálására és a magyar ellenállásnak az antifasiszta koalícióhoz csatolására.¹³⁷

Másnap Szőnyey Tamás ügyvéd Bertalan utcai lakásán gyűlt össze az MNFFB több vezetőségi tagja, aligha sejtve, hogy ez lesz utolsó sikeres összejövetelük. Boldizsár Iván

¹³² Lévai közlése szerint ez idő tájt Bajcsy-Zsilinszkyék itt (is) laktak. Lévai: *A hősök hőse*, 31.

¹³³ Almásy: Bajcsy-Zsilinszky Endre, 435.

¹³⁴ Csorba: Bajcsy-Zsilinszky Endre, 461–462.

¹³⁵ A memorandumot idézi Pintér: Adatok, 449. Pintér István részletezte a küldöttség körüli személyi vitákat, de „Angyalról” ő sem tudósít. Pintér: *A Magyar Front és az ellenállás*, 222–223.; Uő: *Magyar antifaszizmus és ellenállás*. Bp., 1975. 438–439.

¹³⁶ Mindkét dokumentumtervezet megtalálható: OSZK Kt 28. fond 38. A Nemzeti Főlkelés Főlzabadió Bizottságának iratai. 1944. OSZK Kt 28. fond. [Ugyanezek a nevek szerepelnek egy másik piszkozaton is.] 199.

¹³⁷ Gazi: A Felszabadió Bizottság, 190. A súlyos konspirációs hibákat érzékelteti, hogy a többek által gyanús-nak tartott Topa János részt vehetett az MNFFB teljes ülésén. Sőt, Péntes Géza visszaemlékezése szerint eredetileg ő lett kiszemelve a moszkvai delegáció egyik tagjának. Végül a magas rangú szovjet kapcsolatát előszeretettel hangoztató, állítólagos partizánvezérnek meg kellett elégednie az okmányok egyik példányával, amit „kézbesítés végett” átadtak neki. Uo. 202–203.

a szöveg francia, míg Péntes Géza az orosz fordítását adta át Bajcsy-Zsilinszkynek, aki mindhárom verziót (magyar, francia, orosz) szignózta, ellátta a Bizottság bélyegzőjével, majd Péntes Gézának átnyújtotta a küldöttség iratanyagát.¹³⁸ A repülőnek 1944. november 23-án kellett volna felszállni a székesfehérvári repülőtérre.¹³⁹ Mindeközben a Szovjetunióban november végén tárgyalásokat folytató Szent-Iványi Domokos emlékiratai szerint Bajcsy-Zsilinszkyt kint a leendő magyar kormány (külügy)minisztereként tartották számon,¹⁴⁰ Fenyő Miksa pedig a háború utáni Magyarország kormányfőjeként számolt vele ugyanekkor.¹⁴¹

Még a november 19-i megbeszélés történetéhez tartozik, hogy a kérdésbe bevont egybegyűltek Bajcsy-Zsilinszky kérésére új rejtkehely után néztek az MNFFB elnöke számára. Ezúttal a diákellenállásban tevékenykedő Szabó György, a néhány hónappal korábban elhunyt Szabó Zoltán egyetemi tanár fia sietett segítségére, aki a Fűvészkertet ajánlotta számára szállás gyanánt. Makay még aznap átszállította a házaspárt az itt található épületbe, mely valóban ideális búvóhelynek ígérkezett.¹⁴² Bajcsy-Zsilinszky új rejtkehelyén találkozott Csorba Jánossal és Kiss Jánossal, akikkel katonai és politikai kérdésekben egyeztetett.¹⁴³ Boldizsár Iván emlékei szerint Bajcsy-Zsilinszky ebben a néhány napban ismerhette meg az „auschwitzji jegyzőkönyvek hártypapírra írt fordítását” is, amit egy, a klinikai negyedben kerengő gépkocsiban lapozhatott át, nagy felháborodással véve tudomást tartalmáról.¹⁴⁴ Szintén Boldizsár tudósít róla, hogy a fűvészkerti időszakban új iratokat kapott Bauer Miklós grafikusnak köszönhetően, aki Bíró Bertalan névre készített számára „hamis igazolványokat, valódi fényképével”.¹⁴⁵ A Fűvészkertből november 22-én kellett volna továbbállniuk a megbeszéltek szerint. Szerda este azonban hiába vártak a mindig pontosan érkező Makayra.

Ennek oka Mikulich Tibor páncélos százados árulása volt, aki Nagy Jenőn keresztül talált kapcsolatot az ellenállás vezérkarához. A meglehetősen labilis idegzetű Mikulich informálta a hatóságokat az 1944. november 22-i összejövetelről,¹⁴⁶ illetve a belépéshez szükséges jelszóról („mozijegy”).¹⁴⁷ Ennek következtében a Nemzeti Számonkérő Külö-

¹³⁸ Gazsi: A Felszabadító Bizottság, 190.

¹³⁹ Uo. 191., 194.

¹⁴⁰ Szent-Iványi Domokos: *Visszatekintés. 1941–1972*. Bp., 2016. 330., 335.

¹⁴¹ Fenyő Miksa: *Az elsodort ország. Naplójegyzetek 1944–1945-ből*. Bp., 2014. 393. (1944. november 11.)

¹⁴² Karsai: *Történelem*, 3.

¹⁴³ Gazsi: A Felszabadító Bizottság, 207.

¹⁴⁴ Boldizsár Iván: „Bíró Bertalan”. *Napló és emlékezése Bajcsy-Zsilinszkyről. Népszabadság* 1975. január 19. [Vasárnapi melléklet.]

¹⁴⁵ Uo.

¹⁴⁶ Mikulich a Honvédelmi Minisztérium nemzetvédelmi osztálya vezetőjénél, Andreánszky Jenő alezredesnél jelentkezett. Hollós Ervin: *Kivégzés Kőhidán. Népszava* 1969. december 24. Andreánszky mutatta be Orendy Norbert csendőr alezredesnek, a Nemzeti Számonkérő Különítmény vezetőjének 1944. november 20-án. Mikulichot „Orendy azonnal átvitette a Naphegy térre, ahol további részleteket tárt fel az ellenálló csoport katonai és polgári céljairól”, majd az ügyet átadta Radóéknak. Kovács Zoltán András: *A nemzeti számonkérés szervezete. A magyar állambiztonság történetének ismeretlen fejezete. Századok* 136 (2002) 1138.

¹⁴⁷ Az 1945-ben Erdélybe menekülő Mikulich 1944-es szerepe a Radó-per idején már közismert volt. *Szabad Nép* 1946. április 18. A román hatóságok 1956 után „[Mikulich] azonosítására és elfogására egy sor informatív-operatív módszert” bevetettek, majd a sikeres akció után 1959-ben át is adták Magyarországnak.

nítmény Radó Endre vezette katonai nyomozó alosztályának csendőrnnyomozói is tisztelüket tették Tartsay Vilmos Andrassy út 29. szám alatti lakásán, egyenként tartóztatva le ez ideérkezőket. A házigazdán kívül erre a sorsra jutott – többek között – Nagy Jenő, Almásy Pál, Révay Kálmán,¹⁴⁸ Makay Miklós, Balássy Pál, valamint Garay László postaigazgató, Szalai Sándor nyomdász és Boldizsár Iván is.¹⁴⁹ Az ágy alá tuskolt Boldizsár kései emlékei szerint sajátos módon tüntette el (szétrágta) a Malinovszkijnak címzett levelet.¹⁵⁰ Még aznap lebukott Kiss János is illegális tartózkodási helyén, a Várban (Tárnok utca),¹⁵¹ és másnap hajnalban fűvészkeri rejtékhelyén nejével együtt elfogták Bajcsy-Zsilinszkyt is.¹⁵² A politikusnak annyi ideje sem volt, hogy az ágya mellé kikészített pisztolyához nyúljon. „Az egyik nyomozó, aki őt Tarpáról ismerte, közölte vele, hogy a ház körül van véve, kár minden ellenállásért” – olvashatjuk egy későbbi, a népbírósi perről készült tudósításban.¹⁵³ A nyomozók iratokat is lefoglaltak a Fűvészkerben.¹⁵⁴

Túlzás nélkül mondhatjuk, az MNFFB-t lefejezték, mielőtt az előmunkálatokon túl komolyabb fegyveres ellenállást fejthetett volna ki. Pedig Révay Kálmán visszaemlékezése szerint „a nagy mű közvetlen befejezés előtt állott, a felkelés kirobbantásához, melyet Tartsay három változatban dolgozott ki, Nagy Jenő megszerkesztette a jelszót és annak továbbítási módját. Ezekben a napokban Zsilinszky Endre, Kiss János és a többiek a lázas alkotás mámorában tárgyaltak, helyüket úgyszólván óránként váltogatva. Az idő rövid volt és az illegális munkának íratlan törvényeit bizony nem egyszer meg kellett szegnünk. Nehéz munka volt, mert mi katonák egyáltalán nem rendelkezünk olyan illegális, sőt konspirációs tapasztalattal és gyakorlattal, hogy ebbe az igen nehéz helyzetbe minden szempontból helyesen tudtunk volna beleilleszkedni. Egy párt, amelyik negyedszázadon keresztül mint illegális párt működött, rendelkezett gyakorlattal és konspirációs tapasztalattal, viszont velük nem lehetett meg az a szoros kapcsolatunk, ami a tömegek mozgósításához feltétlenül szükséges lett volna, mert a huszonöt éves nevelés olyan tudatalatti, sőt tudatos gyűlöletet igyekezett egy katona lelkében kiépíteni, hogy ennek eloszlásához vezetőinknek nagy tudása és haladó szellemű politikai éleslátása volt szük-

Gyorsírástól feljegyzés a [román] Belügyminisztérium 1958. szeptember 16–18. közötti operatív gyűléséről (részlet). In: *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság (1956–1959)*. Főszerk. Stefano Bottoni. Csíkszereda, 2006. 358. Mikulich bűjtatóit és támogatóit Romániában letartóztatták és elítélték, a „csoport” vezetőjét pedig zárt tárgyalás után, 1960. október 6-án, Budapesten kivégezték. 1956–1965 között romániai politikai perekben meghurcoltak és elítélték. 244. (http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf2163.pdf. A lefoglalás ideje: 2017. november 17.)

¹⁴⁸ Késve érkezett a helyszínre Messik János hadnagy és sofőrje, Széchenyi Pál tartalékos zászlós, akik tűzharcot kezdeményeztek a helyszínt már ekkor ellepő nyomozókkal. A kórházba szállítást követően mindketten életüket veszítették. Kovács: A nemzeti számonkérés, 1139.

¹⁴⁹ Boldizsár Iván: *A másik Magyarország. A Magyar ellenállás története*. Bp., 1946. 40–41.

¹⁵⁰ Részletesen lásd Boldizsár Iván: *Halálaim*. Bp., 1975. 45–56.

¹⁵¹ Kiss Sándor: Kiss János altábornagy. *Budapest* 22 (1984) 12. sz. 25.; Gazsi: A Felszabadító Bizottság, 206.

¹⁵² Egy fűvészkeri fűtő visszaemlékezése szerint hajnali négy körül történt mindez. *Mai Nap* 1989. március 2.

¹⁵³ *Világ* 1946. április 18.

¹⁵⁴ Erre utalnak a „Bajcsy-Zsilinszky Endre lakásán előtalált [...] mozgalmi iratok, röpiratok”. III. tárgyalási jegyzőkönyv. Ítélet. 1944. december 8. HIM HL Ellenállási Gyűjtemény M/290. 13.

seges” – fogalmazott a tragikus sorsú katonatiszt az 1945 utáni idők nyelvén, de mindenki által érthetően.¹⁵⁵

Mindazonáltal Révay arra vonatkozó utalását, hogy a szervezkedést közvetlenül a felkelés kirobbantása előtt leplezték le, kétkedéssel kell fogadnunk. Ezt egyrészt cáfolja, hogy Kiss János december közepére időzítette a Vörös Hadsereggel együttműködve kirobbantani tervezett általános felkelést,¹⁵⁶ másrészt a nyomozati anyagok sem utalnak „a nagy mű közvetlen befejezésére”. „A mozgalom meglehetősen kezdeti állapotban volt és a tervek kidolgozásához és a szélesebb alapokra való kiterjeszkedéséhez a felgöngyölítés napján akartak hozzáfogni” – fogalmazott a vallatásokat vezető Radó,¹⁵⁷ s Boldizsár Iván is lassan haladó fegyverkezésről értekezett (noha ugyanott „tízezer főnyi illegális hadsereget” vizionált).¹⁵⁸ A szervezkedést mégsem tekinthetjük „gittegyeletnek”,¹⁵⁹ s korántsem csupán kegyeleti okok miatt. Kiss János tervének volt tétje. A német csapattek, „súlyos létszámhiánnyal küzdöttek, s aligha lettek volna képesek egy külső és egy belső frontot tartani” – fogalmazott Gazsi József.¹⁶⁰ A varsói felkelés sorsa ugyanakkor arra kell figyelmeztessen, hogy egyáltalán nem volt biztosra vehető az orosz csapatok további előrenyomulása – vagyis a „külső” front – egy kirobbantott „belső” felkelés esetén. Ez pedig könnyen vezethetett volna a lengyelországihoz hasonló vérfürdőhöz.

Az alapos magyar csendőrnnyomozóknak és a lebukás utáni szétszéledésnek köszönhetően mindenesetre a német tisztekben – akik keményebb fogadtatáshoz voltak szokva az általuk megszállt országokban – nem hagyott mély nyomot az MNFFB története és bukása. Gosztonyi Péter kutatásai szerint legalábbis „a háború utáni német történeti és hadtörténeti (beleértve a memoárirodalmat is) leírásokban semmi szó nem esik” róla,¹⁶¹ jóllehet korabeli német iratok tanúsága szerint 1944 novemberében még tartottak a megszállók egy esetleges felkeléstől.¹⁶²

Út a mártíriumba

A lebukással megkezdődött Bajcsy-Zsilinszky életének utolsó, igencsak megalázó szakasza. Ha az első fogság idején még nem is találtunk biztos nyomokat a fizikai kínzásra vonatkozóan, mindez a nyilas rendészeti szervek esetében cseppet sem kétséges. Az első

¹⁵⁵ Révay Kálmán: *A szabadság négy vértanúja*. Bp., 1947. 10.

¹⁵⁶ Gazsi: *A Felszabadító Bizottság*, 195.

¹⁵⁷ Az 1944. december 2-án kelt jelentését idézi Hollós Ervin: *Csendőrség, rendőrség, VKF 2*. Bp., 1971. 409. Vö. „A számba jöhető erők koordinálásánál tovább” az MNFFB „nem jutott”. Kovács: *Magyarország megszállása*, 123–126. Kovács már emigrációja előtt is úgy gondolta, „az ellenállással, függetlenségi harcunkkal nem nagyon dicsekedhetünk.” Kállai Gyula: *A Magyar Függetlenségi Mozgalom*. Bp., 1946. 31. (Kovács hozzászólása Kállai előadásához.)

¹⁵⁸ Boldizsár: *A másik Magyarország*, 35–36. Fehér Lajos szerint az összegyűltek épp a konspiráció szigorításáról szerettek volna megegyezni Tartsay lakásán. Fehér Lajos: *Így történt*. Bp., 1979. 495.

¹⁵⁹ Vö. Domokos: *Két per*, 343.

¹⁶⁰ Gazsi: *A Felszabadító Bizottság*, 197.

¹⁶¹ Gosztonyi: *A magyar ellenállási mozgalom*, 25.

¹⁶² Tóth Sándor: *Budapest ostroma. Hadtörténelmi Közlemények 22* (1975) 268.

pofonokat már letartóztatásakor elszenvedte az önérzetes politikus,¹⁶³ akit később – társaihoz hasonlóan – válogatott kínzásoknak vetettek alá a Nemzeti Számonkérő Szervezet naphegyi központjában,¹⁶⁴ illetve a Margit körúti fogházban.¹⁶⁵ A csendőrnnyomozók tapasztalt, „nagy kihallgatási rutinnal rendelkező, ugyanakkor hihetetlen kegyetlen vallatók voltak. A verés, a talpalás, a villanyozás” mindennapi bevett gyakorlatuk volt, több más rafinált kínzási mód mellett.¹⁶⁶ Radó 1946-os pere során először tagadta a bántalmazásokat, majd így emlékezett: „embereim gúzsba kötötték Bajcsy-Zsilinszky Endrét és jobb bokájánál fogva a mennyezethez erősítették.”¹⁶⁷ Az özvegy ugyanitt arról adott számot, hogy férje „ágyban feküdt és kék volt a szája széle. Össze-vissza verték, villanyozták, soha nem felejttem el azt a látványt, mikor megláttam. Kijelentette szegény, »még a németek sem bántak így velem.«”¹⁶⁸ Bajcsy-Zsilinszky Kiss-sel, Tartsayval és Naggyal együtt került át a Margit körúti fogház ügyészi részlegére, ahol futólag találkoztak Boldizsár Ivánnal is. „Az ágyukon ültek mind a négyen, s ami a legjobban megmaradt emlékezetemben, az egyenes derekuk volt. Egyikük sem támaszkodott, nem is könyökölt, kihúzott testtel, merev nyakkal néztek maguk elé. Biccentettek nekünk, nem szóltak”¹⁶⁹ – emlékezett később Boldizsár.

Az elfogottak ellen Vargyassy Gyula altábornagy elnökletével folytatott le statáriális eljárást a Vezérkari Főnökség III. számú, Margit körúton székelő bírósága. A legfontosabb hivatalos szereplő azonban nem Vargyassy, hanem Dominich Vilmos hadbíró őrnagy volt, aki stalluma szerint „bíróságvezetőként”,¹⁷⁰ illetve „tárgyalásvezetőként”¹⁷¹ irányította a procedúrát, melyben „a nemzet totális mozgósításával és harcba állításával megbízott m. kir. tárcanélküli miniszter [Kovarcz Emil – B. Á.] mellé beosztott tábornok, mint illetékes parancsnok bírósága” is részt vett.¹⁷² Hajnácskóy csendőr ezredes, a haditörvényszék legfiatalabb tagja 1945-ben a politikai nyomásgyakorlást hangoztatta, mivel a zártnak hirdetett tárgyaláson „mindvégig jelen volt a Nemzeti Számonkérő Szék számos altisztje és legénységi állománybeli beosztottja”, ráadásul Orendy Norbert helyettese (Könczey őrnagy), sőt Radó is tiszteletét tette az ülésteremben.¹⁷³ Az eljárást egyébként is minduntalan súlyos formai szabálytalanságok jellemezték, nem függetlenül az egymással is riva-

¹⁶³ Bajcsy-Zsilinszkyt átvitték egy „másik szobába és amíg én öltöztem, hallottam ordításukat: »Hol a deklaráció?« Pofonok csattantak” – emlékezett később az özvegy. *Világ* 1946. május 3.

¹⁶⁴ Horváth József et al: Hóhérok kezén. *Népszabadság* 1958. június 3.; *Forradalmárok, katonák*. Szerk. Hetés Tibor. Bp., 1968. 57.

¹⁶⁵ Bende Mária-t szintén bevitték a Margit körútra. Vonatkozó visszaemlékezéséhez lásd *A felszabadulás krónikája. 1944 ősze-1945 tavasza*. Szerk. Karsai Elek – M. Somlyai Magda. Bp., 1970. 138–139.

¹⁶⁶ Kovács Tamás: A Nemzeti Számonkérő Különítmény. *Múltunk* 51 (2006) 3. sz. 81., 76.

¹⁶⁷ *Világ* 1946. február 27.

¹⁶⁸ *Világ* 1946. május 3.

¹⁶⁹ Boldizsár: „Bíró Bertalan”, 7.

¹⁷⁰ Jelentés a VKF bíróság III. felállításáról és működéséről. 1944. november. 4. In: *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. Szerk. Szabó Győző et al. Bp., 1992. 55.

¹⁷¹ III. tárgyalási jegyzőkönyv. Tárgyalási jegyzőkönyv. 1944. december 6–7. HIM HL Ellenállási Gyűjtemény M/290.

¹⁷² III. tárgyalási jegyzőkönyv. Ítélet. 1944. december 8. HIM HL Ellenállási Gyűjtemény M/290. 17.

¹⁷³ Hajnácskóy László csendőr ezredes, volt haditörvényszéki tag, gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztályán. 1945. december 7. In: *Iratok*, 63.

lizáló hatóságoktól.¹⁷⁴ Különösen élénken figyelhette az eseményeket az 1944. december 7-i kegyelmi tanácskozás eredményeinek egyik megerősítője, a Bajcsy-Zsilinszky által az 1942-es újvidéki vérengzés miatt számon kérni tervezett Feketehalmy-Czeydner Ferenc vezérezredes, akit a nyilasok Beregfy Károly hadügyminiszter helyettesévé neveztek ki. Egy 1945 után igen elterjedt értesülés szerint az eredeti terv elrettentő megtorlás, vagyis a Vérmezőn végrehajtott nyilvános kivégzés lett volna.¹⁷⁵

Bajcsy-Zsilinszkyt és társait „hűtlenséggel” vádolták. Eszerint „arra szövetkeztek, hogy közvetlenül a hadműveleti terület mögött fekvő Budapesten a szövetséges német haderő hadászati mozdulásainak és a magyar kormány intézkedéseinek fegyveresen ellenálljanak, a német haderőt esetleges visszavonulás alkalmával a szükségessé váló robantásban megakadályozzák és az orosz hadsereggel való egyesülés után együtt harcoljanak a németek ellen”.¹⁷⁶ Az első tárgyalási napon, 1944. december 6-án csupán az MNFFB elnökének kihallgatására került sor, aki igyekezett kisebbíteni úgy saját szerepét („katonai dolgokkal nem foglalkozott”), mint a szervezkedés súlyát és államellenes élet. Személyes küldetésébe vetett rendületlen hite, s a felesége sorsáért való aggodás ekkor még erősen tartotta benne a lelket, sőt jóhiszeműségének és becsületességének tudatában „optimista” volt.¹⁷⁷ Elismerte, „hogy a mozgalom, melynek szervezését átvette, a mai rendszer és a harcoló nemzet ellen irányult, de ő úgy érezte, hogy a háborúból s a németek oldaláról az országot el kell szakítani, ha kell, erőszakkal is” – olvashatjuk a hivatalos tárgyalási jegyzőkönyvben. A viszonyokra jellemző módon utólag, Sopronkőhidán rögzített dokumentum szerint Bajcsy-Zsilinszky kifejtette, hogy mindent meggyőződésből tett. „Céljük az is volt – vallotta –, hogy esetleges interregnum vagy exlex idején a közrendet és a közbiztonságot fenntartsák”, s a nemzeti vagyont megmentse (a többi vádlott szintén ekképp igyekezett érvelni). „Legnehezebb feladatuk volt a különböző beállítottságú, főleg baloldali csoportok összhangra hozása”, olvashatjuk a vallomásban. Hosszabb beszédre azonban nem volt mód, mert védője, Kelemen Kornél felhívta a bíróság figyelmét védence parlamenti képviselőiségére, melynek folyományaként „csak akkor vonható eljárás alá, ha a mentelmi bizottság őt kiadja”.¹⁷⁸ A kései időzítés nem volt véletlen. Az ügyvéd két jóindulatú hivatali beosztottal, Vargha Gábor hadbíró főhadnaggyal és Somóczy Lóránd bírósági írnokkal egyeztetett, megakadályozandó, hogy a kiadást a rögtönítélő bíróság ülése alatt el lehessen intézni.¹⁷⁹ A magánzárkába áthelyezett idős politikus „mosolyogva, jókedvűen búcsúzott” cellatársaitól.¹⁸⁰

¹⁷⁴ A legsúlyosabb törvénytelenégeket felsorolja Domokos: *Két per*, 407–411. Vö. Lévai: *A hősök hőse*, 58.

¹⁷⁵ A fő forrás itt is Lévai. Lásd Lévai: *A hősök hőse*, 49.

¹⁷⁶ Idézi Laczkó Mihály: Nagy Jenő, a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom mártírja. *Honismeret* 16 (1988) 6. sz. 49.

¹⁷⁷ Lévai: *A hősök hőse*, 45–60.

¹⁷⁸ III. tárgyalási jegyzőkönyv. Tárgyalási jegyzőkönyv. 1944. december 6–7. HIM HL Ellenállási Gyűjtemény M/290.

¹⁷⁹ Gazsi: *A Felszabadító Bizottság*, 208.

¹⁸⁰ Markos György: *Vándorló fegyház*. Bp., 1977. 170.

Másnap a többi tíz vádlott,¹⁸¹ valamint a tanúk kihallgatásával folytatódott a tárgyalás. Ezalatt megszületett a végzés Bajcsy-Zsilinszky eljárásának „leállításáról” „a mentelmi bizottság döntéséig”. Az MNFFB elnöke már nem hallgathatta meg az állítólagos partizánvezér, Topa János önmentő (vagy önleplező) vallomását, se bajtársai halálos ítéletének kihirdetését.¹⁸² A bíróság hat halálos ítéletet hozott, melyekből Révay Kálmán, Almásy Pál és Makay Miklós büntetését fogházbüntetésre módosították a délután megtartott kegyelmi tanácskozáson.¹⁸³ Kiss Jánost, Tartsay Vilmost és Nagy Jenőt azonban 1944. december 8-án, a Margit körüti fogház udvarán felakasztották. Bajcsy-Zsilinszky mélyen megrázta az általa felkért katonai vezetők kivégzése, amire nem számított. Bende Mária emlékei szerint utolsó személyes találkozásukkor – december 11-én – azt a konklúziót vonta le sorsukból, hogy „nekem most már nem is illik élni”.¹⁸⁴ A politikus érdekében Honti Ferenc svájci, vatikáni, londoni, moszkvai és amerikai kapcsolatait mozgatta meg, míg Szilágyi József az amerikai rádiónál próbálta meg megakadályozni a kiadatást.¹⁸⁵ A nyilas pótparlament, a Törvényhozók Nemzeti Szövetsége azonban nem sokat tétlenkedett, s bár Bajcsy-Zsilinszky bízott a házelnök, Tasnádi-Nagy András intervenciójában,¹⁸⁶ Váczy György előterjesztése nyomán már december 9-én kiadták a hadbírósnak.¹⁸⁷ A várható ítélet nem lehetett kétséges. Esetleges végrehajtásának megakadályozása érdekében az immáron a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front lapjaként működő *Délmagyarország* a Szegeden rekedt szélsőjobbaldaliak kivégzésével fenyegetett.¹⁸⁸

Ekkor már nemcsak a várható súlyos ítéletek, de a Vörös Hadsereg gyakori belövései is rendszeresen borzolták a fogház lakóinak idegeit. Még jobban aggódhattak emiatt a nyilas tisztviselők, akik jobbnak látták december 11-én átköltöztetni a börtönt a „gyepűre”. Késő este volt, mire a kirendelt autóbuszok utasaikkal elindulhattak az új állomáshely, Sopronkőhida felé. A megbilincselte Bajcsy-Zsilinszkyt külön őrk kísérték fel a járműre, ahol – miután levették bilincset – ismerősök között foglalhatott helyet. Többek között Révay Kálmánnal, Almásy Pállal, Makay Miklóssal és Koczka Gyulával utazott együtt.

¹⁸¹ Kiss János nyugalmazott altábornagy, Nagy Jenő ezredes, Tartsay Vilmos ny. á. vk. százados, Makay Miklós, Révay Kálmán ny. á. százados, Almásy Pál alezredes, Balássy Miklós vk. őrnagy, Tóth István vk. százados, Kővágó József százados, Schreiber Róbert őrnagy. Balássy a tárgyaláson előadta, hogy „az első ezer között volt, aki a Nyilaskeresztes Pártba belépett”, s 1938-ban tárgyalta Szálasival, akinek kiszabadításán egy évvel később dolgozott, míg Tóth saját bevallása szerint „1935 óta szimpatizál és támogatta a Nyilaskeresztes Pártot”. III. tárgyalási jegyzőkönyv. Tárgyalási Jegyzőkönyv. 1944. december 6–7. HIM HL Ellenállási Gyűjtemény M/290. 13–14. (Esetükben a bíróság az előzetes letartóztatás megszüntetését rendelte el, majd Schreiber Róberttel egyetemben szabadlábra helyezte őket. Uo. Ítélet. 1944. december 8. 16–18.)

¹⁸² Topáról lásd III. tárgyalási jegyzőkönyv. Ítélet. 1944. december 8. 16–18.

¹⁸³ Erről lásd Hajnácskóy idézett vallomását, illetve magát a jegyzőkönyvet. A M. kir. honvéd vezérkar főnökének bírósága III. kegyelmi tanácskozási jegyzőkönyve. 1944. december 7. In: *Iratok*, 58–59.

¹⁸⁴ [György:] Az utolsó karácsony.

¹⁸⁵ *Jelentés Honti Ferenc, a Független Kisgazda Párt külföldi megbízottja 1943. szeptember elseje és 1946. november vége között Svájcban és Franciaországban folytatott tevékenységéről*. N. n. Genf, 1946. 56–62.

¹⁸⁶ Még ügyének elkülönítésekor kérte ügyvédjét a vele való kapcsolatfelvétellel. Lévai: *A hősök hőse*, 59.

¹⁸⁷ A. I. Puskás: Adatok a magyar haladó erők szerepéhez az ország felszabadításában, 1944. október–1945. április. *Századok* 100 (1966) 771. Váczy előterjesztésének első oldalát faksimileként közli *Így élt Bajcsy-Zsilinszky*, 250. (Váczynak az 1945-ös földreform során felosztott ezerholdas Szolnok megyei birtokát az ügyből kifolyólag „Bajcsy-Zsilinszky falvának” kívánták átnevezni. Lévai: *A hősök hőse*, 104.)

¹⁸⁸ *Délmagyarország* 1944. december 13.

„Járása, tartása töretlen volt, szomorú mosollyal üdvözölt minket” – emlékezett később Almásy.¹⁸⁹ A Budakeszi–Zsámbék útvonalon induló buszkaraván több mint egy napig volt úton, így az utasok – már csak időtöltés gyanánt is – folytatták a már a Margit körúti hetek alatt megkezdett „szakszemináriumokat”. A rabok érthető okokból eleinte kerültek a politikai kérdéseket és helyette olyan elvont problémákat boncolgattak, mint a természettudományos világkép, a magyarság nevelésének kérdései, vagy Werbőczy István és Dózsa György megítélése.¹⁹⁰ Bajcsy-Zsilinszky ismertette egyik új kedvencének, Neergard professzornak *A 20. század feladata. A modern fizikai világkép jelentősége korunk szellemi helyzetében és hatása a kultúra jövődjé fejlődésére* című művét, majd a földkérdést ecsetelte, végül szomorú kurucnóták éneklésével múltatta az időt (miközben társai sem maradtak némák).¹⁹¹ A busz utasai igyekeztek szökésre bírni az elcsigázott, majd’ hatvanéves politikust, s erre egy műszaki probléma alkalmával Hárshegy-nél, illetve Győr mellett – egy jóindulatú, tarpai származású őrnök köszönhetően – állítólag lett is volna némi remény. Koczás, Révay és Almásy idézett visszaemlékezéseiben ez a Lévai Jenő által is népszerűsített forgatókönyv valós opcióként rögzült,¹⁹² ám Markos György alighanem okkal kételkedett egy efféle manőver kivitelezhetőségében.¹⁹³ Az is valószínűsíthető, hogy a megrendült Bajcsy-Zsilinszky már nem lett volna kapható a méltatlannak érzett szökésre.

December 12-én éjjel érkeztek meg a buszok célállomásukra, a sopronkőhidai fegyház „H” alakú épületegyütteséhez. Bajcsy-Zsilinszkyt a harmadik emeleten helyezték el, egy egyszemélyes zárkában.¹⁹⁴ Németh Gyula országos fegyintézeti őrpáncsnok 1945. május 4-én jegyzőkönyvbe vett vallomása szerint a jövevényeket külön erre a célra kiürített szárnyban helyezték el, őrzésükről pedig nem a fegyintézet személyzete, hanem katonai őrség gondoskodott. „Hain Péter detektív csoportvezető aláírása szerepelt a beutaló aktán” – derül ki Németh vallomásából.¹⁹⁵ A Bajcsy-Zsilinszkyvel éppen egyidős, 1886-ban alapított fogházban december 17-én fűtöttek be először, ennek megfelelően a fogadtatás – minden tekintetben – fagyos volt. Idővel aztán nemcsak az ímmel-ámmal működtetett fűtés, de a sorsukkal alighanem számot vető örök viselkedése is okot adhatott némi bizakodásra. Erre azonban nem mindenkinek volt oka. „Egyik nap megláttam Bandi bácsit, amint az előírásos három lépést betartva, velünk együtt sétált a sorban. [...] Ugyanaz a lódenkabát volt rajta, mint az autóbuszban [...]. A rövidnadrág és a félcipő között feltűnően vékonynak tűnt a lába. [...] Még aznap becsomagoltam egy trikógatyát és amikor legközelebb a házimelós beadta a csajkát, odaadtam neki, hogy vigye el Bandi bácsinak. Az ő jóindulatú volt: engedte. A küldemény egy óra múlva visszajött. [...] Legközelebbi sé-

¹⁸⁹ Almásy Pál: *Sopronkőhidai napló*. Bp., 1984. 40.

¹⁹⁰ Lásd Koczás Gyula: *Bajcsy-Zsilinszky Endre kultúrpolitikája*. Bp., 1946.; Markos: *Vándorló fegyház*, 194–195.

¹⁹¹ Kurt von Neergard: *A 20. század feladata. A modern fizikai világkép jelentősége korunk szellemi helyzetében és hatása a kultúra jövődjé fejlődésére*. Bp., 1943. Vö. Koczás: *Bajcsy-Zsilinszky*, 9–11.

¹⁹² Lévai: *A hősök hőse*, 69–71. Lévai még azt is kifejtette a megvalósuló földosztás idején írt kötetében, hogy Bajcsy-Zsilinszky a buszon leszögezte: „a földreformmal kell kezdeni” az ország újjáépítését. Uo. 70.

¹⁹³ Markos: *Vándorló fegyház*, 190–191.

¹⁹⁴ Almásy: *Sopronkőhidai*, 44.

¹⁹⁵ Idézi Papp István: *Bajcsy-Zsilinszky Endre 12 napja Sopronkőhidán*. In: *Tanulmányok Csatai Endre emlékére*. Szerk. Környei Attila – G. Szende Katalin. Sopron, 1996. 352.

tánkon újra mögéje szegődtem. [...] »Ugyan édes fiam, ne komédiázzunk. Hát nem mindegy, hogy az ember náthás-e, amikor akasztják? Neked erre a trikógatyára még nagy szükséged lehet... Te még megúszhatod.«” – idézte a megrendítő választ Markos.¹⁹⁶ A szintén itt raboskodó Jávor Pál – kevésbé ismert – visszaemlékezése szerint Bajcsy-Zsilinszky, „bár tartása görnyedt volt, fejét mindig magasra tartotta, mintha elnézne az örök feje fölött s elnézne a magas, sűrű falak fölött is. Úgy éreztük, lélekben már nincs közöttünk.”¹⁹⁷ A politikus feleségének írt utolsó levelei is arról tanúskodnak: az MNFFB elnöke tudta, mi vár rá.

A vádlottakat Sopronkőhidára is követő Dominich 1944. december 23-ra tűzte ki az új tárgyalást. A fegyház melletti iskolaépületben megtartott ülés jegyzőkönyvei nem maradtak fent, így a történéseket későbbi – egymásnak olykor ellentmondó – visszaemlékezésekből kell megkísérelnünk rekonstruálni. Az események után elsőként Bajcsy-Zsilinszky hivatalból kirendelt védője, Pinezich István felsőházi tag szólalt meg 1945 tavaszán. Nyilatkozatában igyekezett cáfolni az ellene felmerült, alighanem igaztalan vádak, miszerint nem tett meg mindent reménytelen helyzetben lévő védencéért.¹⁹⁸ Innen tudjuk, hogy a halállal büntetendő hűtlenségre hivatkozó ügyészi vádindítványt követően Bajcsy-Zsilinszky „kimerítően, talán másfél órán át adta elő a védekezését”. „A háború folytatását teljesen céltalannak látta, a teljes elbukást elkerülhetetlennek tartotta, a további hasztalan pusztulás és vérontás elkerülése szerinte csak így volt lehetséges, ha a német szövetségtől elfordulunk, a lehetőség szerint a németektől kikapcsolódunk és keressük az érintkezést az oroszokkal, hogy fegyverszünetet és ennek alapján békét kaphassunk. Előadta Zsilinszky azt is, hogy egyik fő cselekvésük volt Budapest megkímélése, Budapest középületeinek és hídjainak felrobbantását valamiképpen megakadályozni [tervezték].” Az ügyvéd ezután bizonyításkiegészítési indítványt terjesztett elő, mely „Zsilinszky különböző, főleg idegen nyelvekre is lefordított vagy azokon megjelenő műveinek beszerzésére irányult”. Pinezich nyilvánvalóan tudta, hogy a védelem egyetlen szövetségese az idő (vagyis a közelítő Vörös Hadsereg). A bírák is felmérték azonban a helyzetet, s feleslegesnek ítélték kérését. A vád előterjesztése után hangzott el a védőbeszéd. „Felmentést kértem, bűnösség megállapítása esetén Zsilinszky kifogástalan múltjára, jóhiszeműségére és végeredményben hazafias aggodalom diktálta cselekményére való tekintettel a lehető legenyhébb büntetésnek a kiszabását” – emlékezett a védő. Ennek ellenére a reggel kilenc órakor megkezdett tárgyalás délután kettőkor halálos ítélettel zárult. Pinezich jegyzőkönyvbe vétette panaszait és bízott az elhúzódozó jóváhagyási procedúrában. Dominich azonban lehűtötte reménykedését és egyértelműen tudtára adta: „őt is sűrgetik.”¹⁹⁹

¹⁹⁶ Markos: *Vándorló fegyház*, 215. Révay Kálmán kísérőszövegekkel ellátott sopronkőhidai rajzaihoz a „sitiről” és foglyairól lásd Révay Kálmán: *Sopronkőhida 1944–45*. Bp., 1946. Lévai szerint a Rajk melletti cellában elhelyezett Bajcsy-Zsilinszky Sopronkőhidán már „azt vallotta, hogy a kommunisták pártja az ország vezetésére érett és hivatott párt”. Lévai: *A hősök hőse*, 73.

¹⁹⁷ Idézi Baróti Géza: A második soproni fenyező. *Magyar Nemzet* 1964. december 25.

¹⁹⁸ „A védőügyvéd szerepét később a helyi sajtó teljesen megalapozatlanul negatívan értékelte.” Papp: Bajcsy-Zsilinszky Endre 12 napja, 354.

¹⁹⁹ A jegyzőkönyvet közli Balogh Margit: A sopronkőhidai „hűtlenek”. *Hadtörténelmi Közlemények* 102 (1989) 431–434. Bajcsy-Zsilinszky a tárgyalásra készülve könyveinek és „egyéb munkáinak” megküldését kérte

Az Aranyi Sándor rabtárssal 1981–1982-ben – vagyis közvetlenül 1982-ben bekövetkezett halála előtt – készített interjú szerint Bajcsy-Zsilinszky felszólalt az utolsó szó jogán, leszögezve, hogy „ha módjában volna, ismét vállalkozna hasonló tettekre. Mivel pedig bajtársait kivégezték, magának sem kíván más sorsot.” Felszólalását Aranyi szerint a *Himnusz*ból vett idézettel fejezte be. Aranyi arra is emlékezni vélt, hogy a politikus viszszaütötte javaslatát arra vonatkozóan, hogy nyilvánítsák „zavart idegállapotúnak”, s kegyelmet sem kért.²⁰⁰ Egy másik kőhidai rab, Csűrös Lajos visszaemlékezése szerint „Zsilinszky az utolsó szó jogán két óra hosszat tartó politikai beszédével bámulatba ejti a véstörvénytörvények tagjait”.²⁰¹ A jogban vélhetően kevésbé járatos Aranyi és Csűrös alighanem Bajcsy-Zsilinszky Pinezich által említett kimerítő „védekezését” nevezte „utolsó szó jogán” mondott beszédnek.

A kegyelmi kérvény be nem nyújtásának tézisének két olyan hivatalos személy vallomása is cáfolja, akik egészen bizonyosan bent ültek a tárgyalóteremben, s akik vallomásukat közvetlenül az események utáni években mondták jegyzőkönyvbe. A már említett Pinezich Istvánról és az általa feljelentett Érsek Albertről van szó, akik mindketten megerősítették, hogy az elcsigázott Bajcsy-Zsilinszkyben az utolsó pillanatban megmozdult az életöztön. Érsek nyugalmazott katonatiszt volt, akit 1944 decemberének közepén reaktíváltak, s aki Bajcsy-Zsilinszky december 23-i tárgyalásán – rangidős tisztként – a bíróság elnökeként ténykedett. Érsek vallomásában igyekezett a felelősséget Dominichra és a szerinte bátortalan Pinezichre hárítani, ám maga is úgy emlékezett, hogy Bajcsy-Zsilinszkyvel a tárgyaláson durván bántak, s a vádlott az utolsó szó jogán nem szólalt fel. Az ítélet után azonban „kegyelmet kért, amelyre magunk között Dominich kijelentette, hogy ez ügyis csak formalitás, mert az ítéletet végre kell hajtani”.²⁰²

Pinezich jegyzőkönyvbe diktálta 1945-ben, hogy az ítélethirdetés után „Zsilinszky kívánságainak megfelelően” igyekezett kapcsolatot teremteni Bende Máriaival, Zsilinszky Gáborral és Kelemen Kornéllal.²⁰³ Bajcsy-Zsilinszky terve az volt, hogy rajtuk keresztül mozgósítja Angelo Rotta nunciust és Serédi Jusztinián hercegprímást, akik az illetékeseknél, mindenekelőtt a német birodalmi megbízottnál közben tudnának járni. Úgy vélte: „a német hadsereg részére felajánlandó nagyobb pénzösszeg ellenében Veessenmayer hajlandó lesz ügyét protegálni.” Védője azonban – állítása szerint – a kaotikus viszonyok közepette nem tudott autót indíttatni Budapestre vagy Ajkára (Zsilinszky Gáborhoz), sőt telefon-összeköttetést sem kapott, ráadásul sürgönyküldési kísérletei is zátonyra futot-

utolsó, Bende Máriaéhoz eljutatott levelében, 1944. december 21-én. Faksimileként közli *Így élt Bajcsy-Zsilinszky*, 251.

²⁰⁰ OHA 95. sz. Dr. Aranyi Sándor-interjú. Készítette: Kubinyi Ferenc. 1981–1982. 23. Lévai szerint sem kért kegyelmet a halálra ítélt politikus. Lévai: *A hősök hőse*, 79.

²⁰¹ Csűrös Lajos: Bajcsy-Zsilinszky utolsó órái. HIM HL Ellenállási Gyűjtemény M/382.

²⁰² Érsek Albert gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve. 1946. április 9. Budapest Főváros Levéltára XXV. 1.a 1670–1946.

²⁰³ Kelemen később igazolta, hogy Pinezich táviratilag kérte őt közbenjárásra. Idézi Baross: Bajcsy-Zsilinszky Endre, 111.

tak.²⁰⁴ Ha hihetünk egy kései visszaemlékezésnek, védencének a telefonálást sikerült saját magának megoldania, jóllehet nem öccsével beszélt. Ruskiczay Rüdiger Imre akaratlanul is fültanúja volt a Bajcsy-Zsilinszky házaspár alighanem utolsó telefonbeszélgetésének. „Egy nagyon karakán ember jött be, kifogástalan tartással, elegánsan és amit sohasem felejték el, ez a bizonyos hírhedett Dominich odaszólt: »Képviselő úr, a méltóságos asszony kíván önnel beszélni.«”²⁰⁵ A tárgyalásvezető készségessége azonban a halálos ítélet jóváhagyásának ügyében sem lankadt, s már december 23-án a koraesti órákban Kőszegre utazott a megerősítésért. Az ítéletet itt is Feketehalmy-Czeydner – a Bajcsy-Zsilinszky által évekig üldözött újvidéki főbűnös – szignálta.²⁰⁶

Minden visszaemlékezés kiemeli, hogy a vádolt, majd halálra ítélt képviselő nyugodtan, kimérten viselkedett utolsó napjaiban, óráiban. A főfoglár engedélyével Makay, Révay, Almásy és Koczkás személyesen is elbúcsúzatott a „hűtlenségi” per fővádlottjától, aki arra figyelmeztette bajtársait: soha ne legyenek „hűtlenek a nemzeti függetlenség és szabadság eszméjéhez [...]. Nyugalma egyszerre volt döbbenetes és felemelő” – emlékezett Almásy.²⁰⁷ Koczkás Gyula arról vallott, a kisgazdapárti politikus egy órán keresztül részletezte kultúrpolitikáját, lelkére kötve, hogy szabadulása után jelentesse meg koncepcióját.²⁰⁸ Milassin István őrnagytól és környezetétől jóval közvetlenebb módon búcsúzott el („Szervuszatok gyerekek, kérlek, ne felejtsetek el!”).²⁰⁹ Bajcsy-Zsilinszky utolsó óráit a ki-

²⁰⁴ A jegyzőkönyvet közli Balogh: A sopronkőhidai „hűtlenek”, 431–434. A politikus egyik Sopronkőhidán raboskodó földijének, Gyarmathy Andrásnak a visszaemlékezése szerint: „úgy tudtuk: Bajcsy-Zsilinszky Endrét nyilassá lett testvére meg akarta menteni a kötéltől, de ő nem alkudott, mert tudta, hogy jobb meghalni emelt fővel, mint tört gerinccel élni.” Kőváry E. Péter: Egy szemtanú Bajcsy-Zsilinszky utolsó napjairól. *Népszabadság* 1986. december 24. Lévai szerint Bajcsy-Zsilinszky valóban buzdította a nuncius megkeresésére feleségét és fivérét, de elutasította az esetleges német intervenciót. Lévai: *A hősök hőse*, 76.

²⁰⁵ OHA 92. sz. Ruskiczay Rüdiger Imre-interjú. Készítette: Kubinyi Ferenc. 1987. 48.

²⁰⁶ Papp: Bajcsy-Zsilinszky Endre 12 napja, 354. Egy kőhidai rab „Sipos Árpád”, a „nemzet totális mozgósításával és totális harcbaállítással megbízott miniszter mellé beosztott tábornok” jóváhagyásáról tudósít. Csűrös Lajos: Bajcsy-Zsilinszky utolsó órái. HIM HL Ellenállási Gyűjtemény M/382. Alighanem itt is vitéz Syposs Jánosról van szó, aki Kiss János ítéletét – Feketehalmy-Czeydnerével párban – jóváhagyta. Vö. III. tárgyalási jegyzőkönyv. Ítélet. 1944. december 8. HIM HL Ellenállási Gyűjtemény M/290. 17.

²⁰⁷ Almásy: *Sopronkőhidai*, 46.

²⁰⁸ A fizikus 1946-ban tett eleget a kérésnek. Úgy emlékezett, Bajcsy-Zsilinszky mindenki számára azonos (!) műveltséget szeretett volna biztosítani. Az alapképzésben eszerint négy elemi követően mehettek volna a gyerekek általános iskolába, míg a gazdátlanok kastélyokat internátusokká kell alakítani. Az új magyar értelmiség számára népfőiskolákat kell létrehozni. A tantervben a természettudományokra kell a hangsúlyt helyezni, kritikus szellemet plántálva a nebulókba – így szólt a „Bajcsy-Zsilinszky-terv” Koczkás-féle interpretációja. Vö. Koczkás: *Bajcsy-Zsilinszky*. Nézeteit közvetlenül kivégzése előtt lelkészének is kifejtette. „Az volt a véleménye, hogy a káros iskolarendszer, a rossz népoktatás sokban felelős azért, hogy háborúba ráncíghatták a félrevezetett, történelmi ügyekben tragikusan félretájékozott magyarságot.” Hajnali úrvacsora. Bajcsy-Zsilinszky Endre utolsó óráiról beszél sopronkőhidai gyóntatója. *Népszabadság* 1981. december 24. Lévai szerint ugyanakkor Bajcsy-Zsilinszky kivégzése előtt lelkészének felolvasott, feleségéhez címzett levele volt (fentiekkel nagy vonalakban egyező) politikai „végrendelete”. Lévai: *A hősök hőse*, 79–80.; Joó Kálmán: Bajcsy-Zsilinszky Endre végrendelete. *Demokrácia* 1945. április. 29. Itt hangzott el a halála után sokat idézett felszólítás, miszerint „legyen a magyar faj bátor és gerinces a jövőben!” Lévai: *A hősök hőse*, 81. (Az említett levelet Bajcsy-Zsilinszky Bárdosi lelkészre bízta, aki ellenőrizte is annak feladását. A címzett azonban sohasem kapta meg a küldeményt. Bárdosi Jenő: Bajcsy-Zsilinszky Endre utolsó órái. In: *Kortársak*, 481.)

²⁰⁹ Újabb részletek Bajcsy-Zsilinszky Endre utolsó perceiről. *Magyar Nemzet* 1945. június 27.

rendelt evangélikus lelkésszel, Bárdosi Jenővel töltötte, aki december 24-én, hajnali öt után jelent meg nála. Mint a lelkész visszaemlékezéseiből tudjuk, a politikus éppen levelet írt hitvesének, melyben iskolapolitikai terveit részletezte, egyben kérve „feleségét, hogy hátralévő életét iratainak rendezésével és kiadásával töltsd el”. Hat óraker a hadbírórság hívatta, ahol közölték vele, hogy a halálos ítéletet két órán belül végre fogják hajtani. Mire visszaért, a harmadik emeleten kialakították a rögtönzött siralomházat. A halálraítélte „összekulcsolt kézzel állt meg a feszület előtt, és hosszan, csendesen imádkozott”. Ezután úrvacsorát vett és vallási kérdésekre terelte a szót, majd „elmondta, hogy minden törekvése mindig az volt, hogy a magyarságot szolgálja, és hisz abban, hogy magyar népe meg fogja őt érteni, törekvéseit, céljait valóra váltja”. Feleségéről is szólt és lelkére kötötte a lelkésznek, hogy gondoskodjon a levél elküldéséről, majd rendelkezett arról is, hogy a tarpai református temetőben legyen végső nyughelye. Italt kért, majd hamarosan megérkeztek az örök, akik „nagyon tisztelettudóan” figyelmeztették, hogy elérkezett az idő. „Amikor kiléptünk a zárkából, a kívül álló két ór tiszteletget. Az egyikkel kezét fogott. Lelkére kötötte, hogy legyen jó magyar. Amikor a másikkhoz ért [...], azzal is kezét fogott, amikor ez a katona egyszer csak összecsuklott, ráhajolt a kezére, és megcsókolta Bajcsy-Zsilinszky kezét. Lelket rendítő pillanat volt” – tette hozzá a lelkész, aki sem a kivégzésen, sem a temetésen nem lehetett jelen.²¹⁰

Orvosszakértőre ezzel szemben az illetékes hatóságoknak szükségük volt az ítélet-végrehajtásnál. Aznap reggel már három ifjú kommunisztát, Pataki István, Kreutz Róbert és Pesti Barnabás – golyó által – kivégeztek. Bajcsy-Zsilinszky a vesztőhelyen is „nagyon bátran és frissen lépkedett, mintha ő tartana szemlét” – emlékezett Aranyi, a kirendelt raborvos.²¹¹ Mivel a fogházban nem volt hivatásos ítélet-végrehajtó, a feladatokat pénzért és italért jelentkező önkéntesek látták el.²¹² A halálos ítélet újbóli kihirdetése után Bajcsy-

²¹⁰ Bárdosi Jenő jegyzőkönyvbe vett emlékezését közli Domokos: *Két per*, 430–435. Bárdosi évtizedekkel az események után egy rejtélyes hölgyről is megemlékezett, akivel többször találkozott, s akinek kérésére újra és újra megpróbált a politikus érdekében közbenjárni. *Népszabadság* 1981. december 24. Itt érdemes megemlíteni azt az értesülést, miszerint a politikusba már az 1920-as évek végén beleszeretett „Sopronhorpács arisztokrata birtokosánya”, Széchenyi Alexandra, aki oly kitartó volt, hogy noha Bajcsy-Zsilinszky nem viszonzta érzéseit, mégis nyaralót építtetett idolya közvetlen közelében. Talpassy Tibor – Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre a pálkői törpebérlő. A pálkői Bajcsy Zsilinszky-bérlő története. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 8 (1970) 228. Annyi bizonyos, hogy Széchenyi Alexandra grófnőnek valóban volt villája Kővágóörsön. *Zalai Magyar Élet* 1941. szeptember 11. A pletykára éhes utókor – Dobi István szerint – még egy törvénytelen gyermekről is tudni vélt. Ortutay: *Napló*, I. 407. (1966. március 6-i bejegyzés.)

²¹¹ OHA 95. sz. Dr. Aranyi Sándor-interjú, 25. A börtön jóindulatú orvosa Varvasovszky János volt. Csűrös Lajos: Bajcsy-Zsilinszky utolsó órái. HIM HL Ellenállási Gyűjtemény M/382.; Újabb részletek Bajcsy-Zsilinszky Endre utolsó perceiről. *Magyar Nemzet* 1945. június 27. Varvasovszky még a tárgyalás előtt javasolta Bajcsy-Zsilinszkynek, hogy húzza az időt, jelentsen beteget. A politikus visszautasította az ajánlatot. Lévai: *A hősök hőse*, 74.

²¹² A hóhér feladatát ellátó „Németh Mihály tizedes a fegyintézet kiűritésének másnapján, 1945. március 30-án öngyilkos lett, Ebenfurt közelében földelték el. Sztasák Mátyást 1946-ban tartóztatták le [...] A győri Népbírórságon 1948 őszén felelt brutális tetteiért.” Papp: Bajcsy-Zsilinszky Endre 12 napja, 355. Egy újságcikk szerint az önként jelentkező Sztasák „kötözte össze kivégzése előtt Bajcsy-Zsilinszky Endre lábát és tevőlegesen közreműködött a további kivégzési aktusnál is”, noha a népbürokrácia előtt tagadta mindezt. *Délmagyarország* 1946. szeptember 3. Állítólagos szadizmusát részletezik: *Délmagyarország* 1946. szeptember 30. Alighanem szabaddalbra is került, mígnem az ÁVO „hosszas hajsza után” Győr mellett elfogta, így ismét a

Zsilinszky felkiáltott: „Édes hazám, kedves feleségem, Isten veled!” Az előkészületek után az elítélt még egyszer megszólalt: „Az Isten szeme mindent lát!” – figyelmeztetett. „A pribékek kirántották a zsámolyt és a lábára kötött kötelet húzták. A hóhér pedig elfordította a fejét. Bajcsy-Zsilinszky többé nem mozdult.”²¹³ Tetemét fegyencek szállították át késő délután a fegyintézeti temetőbe.²¹⁴ A korabeli viszonyokra jellemző, hogy a szomszédos Zala megye nyilas lapja Bajcsy-Zsilinszky Endre kivégzéséről majd két hónappal az esemény után adott hírt.²¹⁵ A politikus sorsáról sokáig álhírek keringtek, maga az özvegy is csupán 1945. március elején bizonyosodott meg férje sorsáról.²¹⁶ A sopronkőhidai „siti-drót” gyorsabb információáramlást biztosított, így a karácsonyi misére 1944. december 24-én kiengedett rabok és védőőrizetese megilletődve hallgatták az orgonán rögtönzött Mária-himnuszt (miközben Budapestet éppen körbezárták a szovjet csapatok):

Boldogasszony anyánk, régi nagy patrónánk,
nagy ínségben lévén, így szólít meg hazánk:
Magyarországról, romlott hazánkról,
ne feledkezzél meg szegény magyarokról.

Kállay Miklós „a karzaton tenyerébe temette arcát, és látszott, hogy egész testét rázta a zokogás” – emlékezett 1944 szomorú karácsonyára a néhai miniszterelnök iránt aligha pozitív irányban elfogult egykori kommunista fogoly, Markos György.²¹⁷

Röviden összefoglalva a tanulmány főbb megállapításait mindenekelőtt leszögezhetjük, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre – minden időzítési és habituális különbség dacára – elsősorban Kállay Miklós és nem Kállai Gyula szövetségese volt 1942 és 1944 között, s ezt tekinthetjük kiindulópontnak az 1944-es börtönidőszak megértéséhez is. Az ekkor kelt börtönlevelek egyértelművé teszik a kisgazdapárti politikus markáns elhatárolódását a kommunista párttól, kötődését saját pártjához (és híveihez), valamint kapcsolatait nemcsak a mérsékelt angolbarát körökhöz, de még a Sztójay-kormány egyes minisztereirez (név szerint Jaross Andorhoz, Bonczos Miklóshoz és Antal Istvánhoz) is. Ezekből a forrásokból az is világosan látszik, hogy Bajcsy-Zsilinszky igencsak túlértékelt saját szerepét és lehetőségeit. Merőben új helyzet állt elő szabadulásával, mivel a közelgő Vörös Hadsereg szorításában nem maradt más választás, mint a kommunistákkal történő együtt-

népügyészségen kötött ki. *Friss Ujság* 1948. június 15. Sztasák a rendszerváltozás idején még élt. Tagadta, hogy szerepe lett volna a kivégzésben, s arra hivatkozott, hogy összetévesztették egyik őrtársával. Együttal azonban elismerte, hogy őrként részt vett az ítélet-végrehajtáson. Rövid életútinterjúját közli Halasi Mária: „Isten mindent lát és mindent hall”. Szemtanú Bajcsy-Zsilinszky Endre kivégzéséről. *Békes Megyei Népiújság* 1989. december 9.

²¹³ OHA 95. sz. Dr. Aranyi Sándor-interjú, 25.

²¹⁴ Németh Gyula sopronkőhidai fegyintézeti őrparancsnok 1945. május 4-én tett vallomásáról készült jegyzőkönyv. Idézi Papp: Bajcsy-Zsilinszky Endre 12 napja, 355.

²¹⁵ Kivégezték Bajcsy-Zsilinszky Endrét. *Zalai Összetartás* 1945. február 20.

²¹⁶ Lévai: *A hősök hőse*, 85.; *Valóság* (1965) 4. sz. 5.

²¹⁷ Markos: *Vándorló fegyház*, 224.

működés, vagyis egyfajta – 1945 után jócskán túlértékelt – kényszerszövetség. Bajcsy-Zsilinszky e tekintetben reálpolitikusként viselkedett, hiszen az egymással is rivalizáló munkáspártok nélkül nemcsak a fegyveres ellenállás tömegbázisa, de a Vörös Hadsereg – egyébként is igen kétséges – jóindulata sem lett volna szavatolható. A lebukás után Bajcsy-Zsilinszky Endre sorsa nem lehetett kérdéses, s a halálával is nemzetét szolgálni kívánó politikus alighanem maga sem várt mást társainak kivégzése után, jóllehet megmentésére történtek kísérletek.

MŰHELY

SVÁJC MAGYARORSZÁGI DIPLOMÁCIAI KÉPVISELETÉNEK TÖRTÉNETE 1870-TŐL 1990-IG

KOVÁTS ANTAL ANDRÁS

THE HISTORY OF SWISS DIPLOMATIC REPRESENTATION IN HUNGARY
FROM 1870 TO 1990

In the second half of the nineteenth century the number of Swiss emigrants increased. This raised the need for a permanent Swiss diplomatic agency in the Hungarian capital as well. In the time of Austro–Hungarian Monarchy and for some time thereafter, this was provided for by a honorary consul and then a consulate general, while the Swiss legation was located at Vienna. Between 1936 and 1938 a Swiss diplomatic office functioned at Budapest, then, after the annexion of Austria to the Third Reich, an independent Swiss legation was established in the Hungarian capital. It played an extraordinary role during World War II, when it represented several other countries then officially in war against Hungary, while deputy consul Carl Lutz saved the lives of thousands of Hungarian Jews by issuing letters of protection for them. Closed by the invading Soviet army, the legation was allowed to continue its mission one and a half years later, engaging mostly in issues connected to repatriation and aid. From 1963 the mission became embassy.

Keywords: diplomacy, Hungary, Switzerland, citizenship, World War II, rescue of Jews

A 19. század utolsó harmadában egyre több svájci hagyta el hazáját, részben egyes szakmák túltelítettsége következtében, részben pedig annak reményében, hogy szaktudását az otthoninál vonzóbb anyagi feltételek mellett tudja majd kamatoztatni külföldön. Az ezzel párhuzamosan – szerte a világban – létesülő nagy svájci kolóniák az 1870-es években az alpesi ország konzuli hálózatának jelentős bővülését hozták magukkal.¹

Tiszteletbeli konzul

A Magyarországra bevándorolt svájciak létszámnövekedése – és az a berni törekvés, hogy a világ Svájc számára fontos valamennyi pontján létesítsen hivatalos külképviseletet –

Kováts Antal András, PhD, történész.

¹ *Schweizer im Ausland. Von ihrem Leben und Wirken in aller Welt.* Red. Arnold Lätt. Hrsg. Neuen Helvetischen Gesellschaft – Auslandschweizer-Kommission. Genf, 1931. 25.

1871-ben Pesten tiszteletbeli konzulátus létrehozását eredményezte. (A tisztviselők névsorát lásd 1. táblázat.) A berni kormány és a magyarországi svájciak közötti hivatalos kapcsolattartóként a konzul feladatai között szerepelt a kolónia gondjainak figyelemmel kísérése, ezeknek közvetítése a svájci kormányzat felé, és szükség esetén közbenjárás a problémák megoldása érdekében. Az első svájci konzul Pesten Ulrich Keller, a Ganz és Társa vállalat egyik vezető munkatársa volt.

A hivatalt 1875-ben Heinrich Haggenmacher budapesti gőzmalom- és sörgyártulajdonos vette át. A svájci kolóniának a hazával való hivatalos kapcsolatot Svájc mindenkori magyarországi képviselője jelentette. Jegyzékbe vette a kolónia tagjait, és intézte svájci állampolgárságukkal (lásd Függelék) összefüggő hivatalos ügyeiket.

Az érdekképviselő mellett a konzul feladataihoz tartozott, hogy részletesen beszámoljon a svájci hatóságoknak és gazdasági szereplőknek a befogadó ország gazdasági és társadalmi helyzetéről, az iparban tevékenykedő társaságokról, azok tőkeerejéről, az ipari és mezőgazdasági termelés eredményeiről, valamint az általános politikai helyzetről. A berni Szövetségi Levéltárban [Bundesarchiv Bern] nagyrészt fennmaradtak az éves jelentések; ezeknek állandó fejezete volt a svájci kolónia állapotának és a Magyarországra bevándorló svájciak kilátásainak bemutatása, valamint a migráció konzulátus által rögzített adatai.

A Budapesten működő svájci konzulátus Bernben őrzött jegyzőkönyvmásolatai szerint az első világháború előtt Magyarországon tartózkodó svájci polgárok a következő hivatalos ügyekkel fordultak a képviselőhöz.

Konzuli és igazgatási ügyek: Útlevelek meghosszabbítása és kiállítása, hitelesítések, honossági igazolások kiállítása, visszatepedések, árvasági ügyek, halálesetek, halotti anyakönyvi kivonat, házassági anyakönyvi kivonat, katonaadó-ügyek, támogatási kérelmek.

Tájékoztató és információs szolgálat a svájci gazdaság és magánszemélyek számára: Propagandaanyagok közvetítése, statisztikák továbbítása, hirdetések, információközvetítés, üzleti partner keresése, személyek felkutatása.

Jogi és igazságszolgáltatási ügyek: Ügyvédek közvetítése, örökségi ügyek, őrizetbe vételre vonatkozó megkeresések, svájciakkal szembeni apasági keresetek, panaszok.²

Főkonzulátus és követség

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után a Svájci Államszövetség a diplomáciai képviselő kérdését takarékosági okokból úgy oldotta meg, hogy továbbra is a bécsi követsége maradt illetékes Magyarország ügyében. A magyar kormány minden további nélkül egyetértett ezzel a megoldással, így Kienast Ferenc [Franz Kienast], a már Magyarországon született svájci kereskedő változatlan formában folytatta 1912 óta betöltött főkonzuli hivatalának ellátását.³ Kienast, a nem hivatásos diplomata személyében a kolóniát olyan főkonzul

² Protokoll-Kopien des Schweizer Consulates in Budapest 1902., 1905. Bundesarchiv Bern (= BAR) E10512.

³ A magyarországi svájciak támogató egyesületének közgyűlési jegyzőkönyve. [Protokoll der Generalversammlung des Schweizerischen Unterstützungsvereins in Ungarn vom 24. März 1923.] Az egyesület régi iratai a budapesti Németajkú Református Gyülekezet irattárában találhatóak.

képviselte, aki belülről ismerte a magyarországi életet, így képes volt a bécsi követségen keresztül a svájci hatóságok felé hitelesen megfogalmazni a Magyarországon letelepedett svájciak igényeit. A szokásos konzuli tevékenység mellett a főkonzulátus feladataihoz tartozott a szövetségi kormányzat és a kantonok részéről a rászoruló svájci polgárok számára juttatott rendszeres segélyek továbbítása. A bécsi svájci követséghez fűződő kapcsolatokat az ottani követ rendszeres magyarországi látogatásai erősítették.

Kienast Ferenc 1931 júniusától orvosi kezelés alatt állt, és feladatait nem tudta ellátni, ezért 1933 januárjáig Paul Frossard hivatásos konzul, majd Frédéric Werner Zuber konzul-helyettes vette át a budapesti konzulátus vezetését. Kienast 1933 októberétől újra folytatta hivatali tevékenységét, Frossard azonban a budapesti főkonzulátuson maradt. A budapesti svájci képviselő 1936-tól diplomáciai hivatalként (kancelláriaként) működött, amelyet 1938-ig Eugène Broye ügyvivő irányított.⁴ Kienast Ferenc főkonzul egészen a követség 1945-ös bezárásáig gazdasági tanácsadó minőségben a képviselő kötelékében maradt.

1938 tavaszán a svájci misszió főnökének székhelyét Bécsből Budapestre helyezték át, miután a követ (Maximilian Jaeger) akkreditációja Ausztria annektálása következtében immár csak Magyarországra szól. A követség ekkor költözött máig változatlan székhelyére, a Stefánia út 107. alá.⁵ A budapesti követség külső részlegeként működött Kolozsváron Pierre-Alfred Chappuis, konzuli teendőket látva el Észak-Erdélynek a második bécsi döntést követő visszacsatolása után. A professzor már 1937 óta – kezdetben még a román állam keretei közt – ellátta ezt a tevékenységet.⁶

A második világháború: idegen érdekek képviselője és Carl Lutz alkonzul a zsidókért

Azt követően, hogy a Magyar Királyság 1941. december 13-án hadat üzent az Egyesült Államoknak, megszakította vele a diplomáciai kapcsolatokat. Svájc vállalta az USA és több más, Magyarországgal diplomáciai viszonyban nem álló ország budapesti képviselőjét. Az utóbbiak közt volt Nagy-Britannia, gyarmataival és domíniumaival – köztük Palesztinával – együtt, Belgium, Jugoszlávia, Egyiptom, Uruguay, Paraguay, Haiti, Venezuela, Honduras, és később hozzájuk jött még San Salvador, valamint Románia. Az idegen érdekek képviselőjére létrehozott követségi részleg vezetésére Carl Lutz alkonzul kapott megbízást, aki 1942. január 2-án foglalta el állomáshelyét az amerikai nagykövetség Szabadság téri épületében, 18 svájci diplomáciai alkalmazott munkáját irányítva.⁷

Az idegen érdekek képviselőjéből nőtt ki a kivándorlási osztály. A zsidók szervezett kivándorlásának elősegítésén munkálkodó Palesztina Hivatal, miután arról értesült, hogy

⁴ Diplomatic Documents of Switzerland 1848–1975. (<http://dodis.ch/R90>. A letöltés ideje: 2018. július 18.)

⁵ David Tréfás: *Die Illusion, dass man sich kennt. Schweizerisch-ungarische Beziehungen zwischen 1945 und 1956*. Zürich, 2008. 44.

⁶ Jahresberichte der Schweizerischen Gesandtschaft für 1940 bis 1943. BAR E2400/1000/717; Diplomatische Dokumente der Schweiz. (dodis.ch/P31602. Letöltés ideje: 2011. október 26.)

⁷ Alexander Grossmann: *Nur das Gewissen. Carl Lutz und seine Budapester Aktion. Geschichte und Porträt*. Wald, 1986. 15.

7800 beutazási engedély áll rendelkezésére Palesztinába kivándorolni szándékozó zsidók részére, 1944 márciusában megkereste Lutzot mint a brit mandátum ügyeiben illetékes diplomatát, hogy segítse elő a kontingens kiutazását. Az alkonzul a jelentkezők részére svájci csoportos útlevél-nyomtatványokon hivatalos igazoló iratokat állított ki, amelyek azt a látszatot keltették, hogy a rajtuk feltüntetett személyek svájci állampolgárok. Eme okmányok iránt, amelyeket a magyar és a megszálló német hatóságok is elismertek, és így jelentős védeltséget biztosítottak, az üldözöttek részéről óriási volt az érdeklődés, ezrek rohamozták meg a képviselőt. Ez tette szükségessé külön kivándorlási részleg felállítását, amely 1944 júliusában a belvárosi Vadász utca 29. alatt jött létre. Az épület diplomáciai védeltséget – területenkívüliséget – élvezett, zsidó munkatársai pedig svájci követségi dolgozóknak számítottak, mentesülve a zsidókat sújtó megszorítások alól, mint például a sárga csillag viselése. A Lutz közreműködésével létrejött védett házak és a kiadott védlevelek segítségével több tízezer zsidó élte túl a második világháborút.⁸

A berni kormány – a semleges országok közt egyetlenként – nem volt hajlandó elismerni az 1944. október közepén puccsal hatalomra került nyilaskeresztes kormányt. Hazája konzultációra és jelentéstételre hazahívta Max Jaeger követet, akit aztán többé nem is engedett vissza állomáshelyére. Ez a lépés a nyilas kormány Svájjal, illetve annak budapesti képviselőjével szembeni ellenszenvét váltotta ki.⁹

Szovjetek: Budapesten nem kívánatosak a svájci diplomaták

A szovjet megszálló hatalom 1945 márciusában elrendelte, hogy a svájci követség teljes személyzetének távoznia kell Budapestről. Ez Magyarország gyors elhagyására készítette az itt élő svájciak jelentős részét. A diplomaták kiutasításának az volt az oka, hogy Svájc nem tartott fenn diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval. A szovjet megszálló szervek már ezt a lépést megelőzően, 1945 februárjában őrizetbe vették Harald Feller és Max Meier svájci diplomatákat, és ismeretlen helyre szállították őket.¹⁰ A hazautazókat szállító vonat 1945. március 31-én indult útnak Isztambulba. Svájci utasai között volt a berni külügyminisztérium 15 diplomatája és 6 magánszemély. A török városból hajóval utaztak tovább Nyugat-Európába, ahonnan kerülő úton juthattak vissza hazájukba. Ezt az útvonalat kellett igénybe vennie a követség valamennyi svájci nemzetiségű dolgozójának, amennyiben tartózkodási helyük ismert volt.

Franz Bischof konzul, az elutazó csoport legmagasabb rangú diplomatája távozása előtt megbízást adott Dr. Víg Pálnak, a követség korábbi tolmács-fordítójának, hogy törődjön a Magyarországon maradt svájciak ügyeivel, azaz vegye át a hazatelepülések lebonyolítását és a svájci kolónia támogatási ügyeinek intézését. Neki mint magyar állampol-

⁸ Carl Lutz, a zsidómentő. (https://mult-kor.hu/20120413_carl_lutz_a_svajci_diplomata?print=1. Legutóbbi megtekintés: 2018. augusztus 25.); Grossmann: *Nur das Gewissen*, 54-55.

⁹ A budapesti svájci követség 1944. december 11-i távirata a berni külügynek. BAR E2001D/1000/1553.

¹⁰ A svájci külügy 1945. május 22-i levele a szövetségi ügyészség rendőri szolgálatának. BAR E2001D#1000/1553#7253.

gárnak a szovjet megszálló hatóságok megengedték, hogy magánemberként ellásson ilyen megbízatást.¹¹

Amikor 1945. április 6-án Carl Lutznak, a svájci követség idegen érdekeket képviselő részlege vezetőjének is el kellett hagynia Magyarországot, Dr. Peter Zürcher textilgyár-igazgató kapott ideiglenes megbízást a Lutz által hátrahagyott ügyek intézésére. Őt mind a szovjetek, angolok és amerikaiak, mind pedig a magyar hivatalos szervek elismerték ebben a minőségében, és a diplomáciai testület tagjának számított.¹²

1945 októberében Dr. Zürchernek is fel kellett hagynia diplomáciai tevékenységével, így aztán Dr. Víg Pál maradt az egyetlen összekötő kapocs a svájci hatóságok és a Magyarországon maradt svájci állampolgárok között. A svájci kormánynak – ideiglenes megoldásként – szüksége volt szolgálataira a svájci kolónia miatt, azt azonban el akarta kerülni, hogy Víg tevékenysége diplomáciai jelleget öltjön, továbbá hogy a magyar illetőségű megbízott a Svájci Államszövetség hivatalos képviselőjének tűnjön. Ezért ragaszkodtak Bernben ahhoz, hogy Víg a svájci kolóniát képviselő bizottság küldöttként működjön.¹³

Víg a svájci szövetségi hatóságoktól fizetésben részesült. A Pozsonyban működő Svájci Főkonzulátus közvetítésével tartotta a kapcsolatot a svájci hatóságokkal. Ehhez a képviselőnek kellett fordulnia a svájci állampolgárok útlevélkérelmi és útlevél-hosszabbítási, valamint nem svájci vízumkérelmi ügyeiben. Feladataihoz tartozott továbbá – a külföldi svájci ügyeivel foglalkozó szövetségi központtal való egyeztetés után – a Magyarországon szülséget szenvedő svájciak támogatása, valamint a svájciak hazatelepülésének segítése.¹⁴

A kvázi konzuli tevékenység tehát döntés-előkészítésből, illetve a Budapest és Pozsony közötti közvetítésből állt. Funkciója azonban lehetőséget biztosított Vígnek, hogy a kérelmezők között prioritási sorrendet állítson fel, ami egyre inkább tekintéllyel rendelkező, „fontos emberre” tette a magyar hatóságok szemében is, ezáltal egyre nagyobb hatalomra téve szert. Ez a megerősödött pozíció abban is megmutatkozott, hogy a svájci kolónia bizottsága, amelynek Víg elvileg alá volt rendelve, már nem Víg felettesének, csupán tanácsadó testületének tekintette magát.¹⁵ Ezeket a fejleményeket Bernből kritikus szemmel figyelték, annál is inkább, mert megnövekedett tekintély és presztízis birtokában Víg már alig látta el eredeti feladatait. Az élelmiszer-elosztás feladatát például

¹¹ Dr. Víg Pál.; Kienast Ferenc és Fridrich Trösch 1945. május 22-i feljegyzése. BAR E2001E#1970/217#2396* (Schweizer und schweiz. Interessen in Ungarn).

¹² Dr. Peter Zürcher 1945. július 31-i beszámolója a svájci külügy idegen érdekek képviselői osztályának. BAR E2001D#1000/1553#7253.

¹³ Dr. Alfred Zehnder berni követségi tanácsos 1946. január 21-i levele Carl Lutz konzulnak. BAR E2001D#1000/1553#7253* (Schutz der Schweizer u. ihres Eigentums in den von den Russen besetzten Gebieten Ungarns, 1944–1945).

¹⁴ A berni külügy vezetőjének 1945. december 29-i levele a pozsonyi svájci képviselő konzulhelyettesének. BAR E2001D#1000/1553#7253* (Schutz der Schweizer u. ihres Eigentums in den von den Russen besetzten Gebieten Ungarns, 1944–1945).

¹⁵ A magyarországi svájci kolónia bizottsága 1945. december 31-i ülésének jegyzőkönyve. Jelen voltak: Kienast Ferenc, Ernst Vonrufs, Dr. Peter Zürcher és Dr. Víg Pál. BAR E2001E#1967/113#3463*.

három svájci ruházták, akik ezért a forgalom 1 százalékát kapták.¹⁶ Bernből ugyan újra és újra hangsúlyozták, hogy a megbízott a kolónia bizottságának alárendeltjeként működik, neki felelős, de a kialakult anomáliát csak a budapesti Svájci Követség újranyitásával lehetett csökkenteni.

A magyar fővárosban működő svájci képviseletet gyakorlatilag nulláról kellett felépíteni. Miután 1945 tavaszán a követség egész személyzetének el kellett hagynia Magyarországot, az államszövetségnek nem maradt hivatalos képvisellete az országban. Az újra megnyitás után első svájci diplomataként 1946 augusztusában Otto Seifert követségi titkár érkezett Magyarországra, gazdasági megbízott minőségben. Őt követte 1946. október 19-én Ernst Feisst követ (kinevezésének dátuma: 1946. augusztus 19.) 1947. január 1-től Dr. Víghe már csak a kolónia bizottságának képviselője címet viselte, ezzel diplomáciai jellegű küldetése végleg lezárult.¹⁷ A svájci érdekek magyarországi képvisellete újra hivatalos keretek közé került.

A háború utáni idők – egy darabka kézzel fogható svájci haza

A háború utáni elszigeteltségben, amikor éveken át semmi kilátás nem volt a Svájcba való hazalátogatásra, különösen fontos szerep jutott a svájci diplomáciai képviseletnek, amely „megfogható hazaként” szolgált a Magyarországon élő svájciak számára. A svájci állampolgárként való nyilvántartás biztonságot nyújtott. Ez nemcsak azt az anyagi védelmet jelentette, amit a svájci nyugdíj (AHV), valamint kantonális és szövetségi forrásokból származó más támogatások nyújthattak, hanem egyfajta erkölcsi tartást is. Az 1950-es évek első felében, amikor a magyar lakosság az állami önkény kiszolgáltatottságában élt, a kolónia tagjai diplomáciai védelemre számíthattak, még ha korlátozott eredményekkel is. Svájci polgárok letartóztatása esetén a svájci képviselet azonnal lépett, és a magyar hatóságoknál érdeklődött az illetők sorsa iránt. Bár ezek az intézkedések legtöbbször nem jártak azonnali eredménnyel, meggyorsíthatták a szabadon bocsátást. A svájci kolónia 1945 és 1990 közötti csekély létszáma miatt a követnek, később nagykövetnek lehetősége volt arra, hogy az egyes polgárok ügyeit személyesen vegye kézbe. Ez ugyancsak erősítette a védettség érzését.

A magyar–svájci diplomáciai kapcsolatok 1963-ben magasabb fokra léptek, amikor a két ország egymás fővárosaiban fenntartott követségét nagykövetségi rangra emelte.

A Magyarországon élő svájci állampolgárok számára jelentős változást jelentett, amikor az itteni svájci konzulátust takarékosági okokból 2011 őszén Budapestről Bécsbe helyezték át. Így a svájci polgároknak konzuli ügyekben vagy Bécsbe kell utazniuk, vagy meg kell várniuk a bizonyos időközönként megtartott budapesti konzuli fogadóórák valamelyikét.

¹⁶ Otto Seifert 1946. szeptember 3-i feljegyzése a berni külügy politikai részlege számára. BAR 2001E#1967/113#3463*.

¹⁷ Ernst Feisst svájci követ 1947. január 10-i beszámolója. BAR E2300,1000/716, BD: 91.

1. táblázat. Svájci képviseltek Magyarországon 1871-től 1990-ig¹⁸

Hivatali idő	A képviselő jellege	A misszióvezető neve és funkciója
1871 – 1875	konzulátus	Ulrich Keller; tiszteletbeli konzul
1877 – 1912	konzulátus	Heinrich Haggemacher; tiszteletbeli konzul
1912 – 1936 1931. június – 1933. január 1933. január – 1933. október	főkonzulátus	Franz Kienast; főkonzul Paul Frossard; konzul-helyettes Frédéric Werner Zuber; konzulhelyettes
1920 – 1938 1915. december 1. – 1924. december 1. 1925. április 4. – 1938. március 8.	bécsi követség	A bécsi misszió vezetője Magyarországon is akkreditált Charles Daniel Bourcart; követ Maximilian Jaeger; követ
1936. február 11. – 1938.	diplomáciai hivatal (kancellária)	Eugène Broye; ügyvivő
1938. május 30. – 1945.	követség	Maximilian Jaeger; követ
(1937-től) 1940 – 1945 (1948-ig)	kolozsvári konzuli képviselő (Kolozsvár)	Pierre-Alfred Chappuis; konzuli képviselő
1946. augusztus 14. – 1946. október 29.	követség	Otto Seifert; gazdasági ügyekben illetékes küldött
1946. augusztus 19. – 1948. július 31.	követség	Ernst Feisst; követ
1948 – 1949.	követség	Otto Seifert; ügyvivő
1949. október 24. – 1952.	követség	Max Grässli; követ
1952. július 18. – 1953. január 1.	követség	Fred Bieri; ügyvivő
1953 – 1957. május 13.	követség	Jean Decroux; követ
1957. május 23. – 1961.	követség	Hegg, Fritz; követ
1961. május 1. – 1963.	követség	Hans Müller; ügyvivő
1963. szeptember 28. – 1965. május 15.	nagykövetség	Adalbert Koch; nagykövet
1965. augusztus 17. – 1968. december 31.	nagykövetség	Werner Fuchss; nagykövet
1969. január 31. – 1973. június 5.	nagykövetség	Richard Aman; nagykövet
1973. február 7. – 1978. június 30.	nagykövetség	René Stoudmann; nagykövet
1978. március 15. – 1981. május 31.	nagykövetség	Auguste Geiser; nagykövet
1981. szeptember 1. – 1985. május 31.	nagykövetség	Robert Beaujon; nagykövet
1985. augusztus 3. – 1990. július 17.	nagykövetség	Paul Wipfli; nagykövet
1990. augusztus 2. – 1994. december 29.	nagykövetség	Max Dahinden; nagykövet

¹⁸ Vö. Historisches Verzeichnis der diplomatischen und konsularischen Vertretungen der Schweiz seit 1798. Autoren Eidgenössisches Departement für auswärtige Angelegenheiten – Département fédéral des affaires étrangères. Bern, 1997. 71; Diplomatische Dokumente der Schweiz [Svájci diplomáciai dokumentumai]. (<https://dodis.ch/R90>. A letöltés ideje: 2018. augusztus 25.)

Függelék

A svájci állampolgárság szabályozása

Svájcban, mint Magyarországon is, a »ius sanguinis« elv érvényesül, azaz a gyerekek a szülők állampolgárságát öröklik. A szabályozásban a kiindulópontot 1848., a szövetségi állam alapítása jelentette. Ezzel egybeesett a háromfokozatú svájci polgárjog létrejötte (község, kanton, szövetség). Az 1848-as szövetségi alkotmány azt, hogy egy személy a szövetségi állam polgára, a kantonális jogon keresztül határozta meg: aki egy kanton polgárjogával rendelkezett, svájci polgárnak is számított.¹⁹ „Minden kantoni polgár svájci polgár”,²⁰ áll az 1848-as szövetségi alkotmány 42. cikkében. Míg az állampolgári jogokat egységesen határozták meg, a fiatal szövetségi állam a föderális rendszerű polgárjog mellett döntött. A szövetségi alkotmány 43. cikke kimondta: egyetlen kanton sem foszthatja meg polgárát polgárjogától.²¹ Svájci állampolgárságukat a külföldön élő kettős állampolgárok sem veszíthették el. (Ez a szabályozás a második világháború idején és az azt követő időszakban előnyös volt a már több nemzedék óta Magyarországon élő svájci származású családok számára.) Azokra a svájci nőkre azonban, akik külföldi állampolgárságú férfihoz mentek feleségül, ez a szabály nem vonatkozott: az ő polgárjuk a házasságkötés következtében egészen 1952-ig automatikusan elveszett.²² (Azok a külföldi állampolgárságú nők viszont, akik svájci férfihoz mentek feleségül, a házassággal svájci állampolgárokká váltak.) A háborús körülményekre tekintettel a svájci kormány 1941. november 11-én hozott határozata 5. cikkének 5. pontja ugyanakkor vészhelyzetben lehetőséget biztosított svájci polgárjuk helyreállítására a külföldi férfival házasságban élő nők számára is. Az egyenlőtlen szabályozást az 1952. szeptember 29-i szövetségi törvény 58. paragrafusa szüntette meg, amely lehetőséget biztosított polgárjuk helyreállítására mindazon egykori svájci nőknek, akik állampolgárságukat házasság révén veszítették el.

¹⁹ Regula Argast: *Staatsbürgerschaft und Nation. Ausschließung und Integration in der Schweiz 1848–1933*. Göttingen, 2011.

²⁰ „Jeder Kantonsbürger ist Schweizerbürger.” Bundesverfassung der Schweizerischen Eidgenossenschaft, vom 12. Herbstmonat [September] 1848, Art. 42. [Az 1848-as Svájci Szövetségi Alkotmány 42-es cikkelye.]

²¹ „Kein Kanton darf einen Bürger des Bürgerrechtes verlustig erklären.” Argast: *Staatsbürgerschaft und Nation*, 111.

²² Uo. 111–112.

KÉT VILÁGRENDSZEREN ÁTÍVELŐ VASÚTI VÁLLALAT, A GYSEV

HORVÁTH CSABA SÁNDOR

A RAILWAY COMPANY OVERARCHING TWO WORLD ORDERS, THE GYSEV

The Railway Company of Győr–Sopron–Ebenfurt [GYSEV], which was established in 1876 – and also ran the Local Railway of Fertővidék – was the only private enterprise to survive both Trianon and the great wave of collectivisation that followed World War II. After the closing of the iron curtain, the company, which formally operated as a joint stock enterprise, continued to function despite the cutting of its lines. Jointly possessed by Austria and Hungary, it was a unique phenomenon, belonging to two opposing world orders and bridging them. It constituted a gap in an otherwise hermetically closed frontier, and became as such a hotbed of smuggling and defection. After the abolition of the Iron Curtain, the lines of GYSEV, originally established in accordance with the natural space structure of the Carpathian Basin, could resume functioning as originally planned – although the Local Railway of Fertővidék only between Fertőszentmiklós and Nezsider, for its operation on the Hungarian side had been suppressed in 1979.

Keywords: GYSEV, Local Railway of Fertővidék, Iron Curtain, smuggling, defection

A Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút (= GYSEV) 1876-tól az Osztrák–Magyar Monarchia, azon belül Magyarország egyik magánvasúti vállalataként kezdte meg működését. Az első világháború után a Monarchia felbomlása és a trianoni békediktátum átrajzolta Magyarország térképét. Az ország területének közel kétharmadát elcsatolták, és ez az addig kiépített, a természetes térszerkezethez illeszkedő Kárpát-medencei vasúthálózat hovatartozását is átalakította. A GYSEV is áldozata lett ennek a kényszerű határelmozdításnak, amely 1897-től a Fertővidéki HÉV-et (Pándorfalu–Eszterháza–Fertőszentmiklós–Kiscell) is üzemeltette már. 1920. június 4-étől a vállalat és mindkét vonala immár két országhoz tartozott: Ausztriához és Magyarországhoz. Ezek üzemeltetése az 1920-as évek első felére államközi szerződésen keresztül kialakult, és fennakadások nélkül folyt tovább.

A második világháború után azonban újabb folyamat vette kezdetét. Az 1949-től leereszkedő vasfüggöny és Magyarország szovjetizálása egyre inkább megnehezítette a GYSEV üzemeltetését, amely továbbra is két országhoz és most már két világrendszerhez is tartozott. Működését szigorú szabályokhoz kötötték, (személy)forgalmában korlátozásokat is bevezettek. Az 1956-os események további szigorításokhoz vezettek, amely miatt

Dr. Horváth Csaba Sándor, adjunktus, Széchenyi István Egyetem, Apáczai Csere János Kar, Bölcsészettudományi és Humánerőforrás-fejlesztési Tanszék.

Ausztria és Magyarország között a kapcsolattartás szinte lehetetlenné, a határőrizet pedig egyre szigorúbbá vált. Az egyetlen rést a vasfüggönyön a vasút jelentette, amelynek működése – a korlátozások ellenére – ebben az időszakban sem állt le, és a legális mellett illegális (csempészet, disszidálások) forgalom is volt a két érintett vonalon. Enyhülés csak az 1960-as évek második felétől következett be, majd az 1980-as évektől ez egyre jelentősebbé vált. Végül a keleti blokk és a Szovjetunió megszűnése, illetve a közép-európai rendszerváltások újra lehetővé tették a korábbi kapcsolatok regenerálását Magyarország és Ausztria között. Jelen tanulmányban először a 20. században kialakult nyugati határ jelentőségét, majd a GYSEV történeti és működési előzményeit kívánom bemutatni. Ezt követően a vállalat – és a hozzá tartozó két vonal – 1945 és 1990 közötti időszakát vizsgálom mélyrehatóan, kifejezetten a működésére és a nemzetközi forgalomra koncentrálva, gazdasági és társadalmi jelentőségüket is érzékeltetve.

A nyugati határ szerepének változása

A történelmi – vagy Nagy- – Magyarország az 1867-ben létrejött dualista Osztrák–Magyar Monarchia államtetének egyik része volt. Az első világháború végéig ebben a rendszerben nem történt változás, így a nyugati – osztrák–magyar – határ sem változott ez idő alatt. Az első világhétség után azonban gyökeres fordulat következett be a vizsgált térségben. A Monarchia katonai veresége elősegítette a dualista állam felbomlását és az új nemzetállamok létrehozását célzó elképzelések előtérbe kerülését. Woodrow Wilson békepontjai is a nemzetiségi autonómia megteremtését és a Monarchia föderatív átszervezését irányozták elő. Közép-Európa legnagyobb államszervezetét így már nem lehetett megmenteni a széteséstől. 1918. október 21-én megalakult az önálló német–osztrák állam ideiglenes nemzetgyűlése, majd november 12-én kikiáltották a Német–Ausztriai Köztársaságot [Republik Deutschösterreich]. Ez egyúttal a gazdasági nehézségekkel küzdő Ausztria Németországhoz való csatlakozási szándékát is kifejezte. Az 1919. január 18-án megnyíló párizsi békekonferencia azonban kimondta az Anschluss tilalmát, de egyúttal a válságba került Ausztria körülményeinek javításával is foglalkozott. Erre kiválóan megfelelt a nyugat-magyarországi térség, amelynek hovatartozását már korábban is vitatták. A német ajkú terület magyar fennhatóság alatt volt, de az osztrák politika lépéseket tett annak mielőbbi megszerzésére. Nem sokkal később, január 29-én az osztrák kormány után a magyar is kimondta Nyugat-Magyarország autonómiáját, tehát önrendelkezési jogot adtak a terület német lakosságának. Ezt követően került a kérdés nemzetközi szinten is középpontba, majd 1919 májusától a párizsi békekonferencián is téma volt. A Legfelsőbb Tanács végül még ebben a hónapban elfogadta a nyugat-magyarországi terület Ausztriához csatolását, tényleges átvételére azonban csak a békeszerződés aláírása után kerülhetett sor, mivel Bécs nem rendelkezett az ehhez szükségei katonai erővel. Magyarország nem volt hajlandó békés úton átadni a területet, alkudozásba kezdett. Nemzetközi közbenjárásra sikerült Velencében megegyeznie a két félnek egymással, amely Sopron és környékének népszavazását írta elő a hovatartozást illetően. A decemberi referendumon

végül a soproni és a Sopron környéki németiség többsége a Magyarország mellett való maradásra szavazott. Ausztria tiltakozása ellenére az eredeti békeszerződést módosították, amely ekkortól Sopron, a „Hűség városa”, illetve az érintett nyolc falu nélkül ismer- te el Nyugat-Magyarország Ausztriához való csatolását.¹

Ausztria addig nem létező új tartománya Burgenland néven, 1922. január 1-én jött létre a volt magyar területekből. A trianoni határ sok esetben régi járás- vagy település- határokat követett, mégis ritkán fordultak elő természetes határvonalak. Ez felülírta a létező kultúrtáj mintázatát, ami sok problémához vezetett. A legfőbb feladat az volt, hogy mind Burgenland, mind a Magyarországon maradt terület megtalálja saját helyét országa rendszerében. Ezzel valamelyest nyugvópontra került a nyugat-magyarországi kérdés. 1922 szeptemberére a magyar hatóságok felszámolták a magyar szabadcsapatokat, az irredenta erők Burgenlandba való betöréseit, mivel az ország saját helyzetét nem akarta nemzetközileg is súlyosbítani.² Az „ezeréves” határ megváltozásával Ausztria és Magyarország között ezt követően nem alakult ki feszültség. Mindkét fél törekedett a megegye- zéses politikára a két világháború között. Ráadásul az új osztrák tartomány felé irányuló magyar revíziós aktivitás meg sem közelítette a többi elszakított terület iránt megnyil- vánuló érdeklődést. 1938-ban, az Anschluss követően Burgenlandot az új, német vezeté- se évezredes német területnek tekintette. Azonban az 1938. október 15-én hatályba lépett új törvény értelmében Burgenlandot feldarabolták és a szomszédos tartományokba in- tegrálták részeit, így 1938 és 1945 között megszűnt önállóan létezni.³ A térségben tapasztalt második világháború alatti nyugtalanságok ellenére az osztrák–magyar határt illetően változások nem következtek be, Hitler is kezeskedett érte.⁴

A második világháború végén a vizsgált térség – Burgenland és Magyarország észak- nyugati része is – hadszíntérré változott, és egyúttal súlyos veszteségeket is szenvedett minden téren. 1944-től egész Magyarországot hadművelati területté nyilvánították. A Wehrmacht és az OT [Organisation Todt] a Pozsonytól a Dráváig nyúló határszakaszon megkezdte a keleti német birodalmi határ erődítési munkálatait. A szovjet előrenyomu- lást azonban ez sem tudta megállítani. Miután a Vörös Hadsereg a nyugat-magyarországi városokat is megszállta, 1945. április 13-án véget értek a harcok az országban. E terület – Ausztria keleti részével együtt – szovjet katonai megszállás alá került.⁵

A következő években egyre feszültebbé váltak a kapcsolatok a győztes hatalmak kö- zött. Mindkét fél meghirdette a saját hidegháborús doktrínáját: amerikai részről ez a Truman-elv és a Marshall-terv volt, míg a szovjeteknél a Zsdanov–Sztálin-féle „két tábor” teória. Ráadásul a háborút sem zárta le a győztes hatalmak egyetértésével hozott általá- nos békerendezés. 1947-ben, Párizsban ugyanis a legfontosabb kérdésben nem sikerült

1 Tóth Imre: *A nyugat-magyarországi kérdés 1922–1939. Diplomácia és helyi politika a két háború között*. Sopron, 2006. 37–48.

2 Zsiga Tibor: *Burgenland, vagy Nyugat-Magyarország? Burgenland, oder Westungarn?* Oberwart, 1991. 100–114.

3 Jankó Ferenc – Tóth Imre: *Változó erővonalak Nyugat-Pannóniában. Történelmi és földrajzi esszé*. Szombathely–Sopron, 2008. 107–125.

4 Tóth: *A nyugat-magyarországi kérdés*, 207.

5 Jankó – Tóth: *Változó erővonalak*, 160–161.

megegyezni: a németkérdésben, így továbbra is érdekellentét állt fent a két, eltérő világ-
nézetet képviselő rendszer között. Ez vezetett el Európa kettészakadásához. Sztálin úgy
vélte, hogy az európai újjáépítéshez szükséges, az USA vezette multilaterális együttmű-
ködés és a kelet-közép-európai térség feletti szovjet kontroll összeegyeztethetetlen. Euró-
pának ez a fele elutasította a Marshall-segélyt is, így pár hónap alatt a sztálini birodalom-
építés jegyében Európa nyugati felétől – és ezen keresztül az USA-tól – mesterségesen
leválasztott, vasfüggönnyel izolált, homogén „szovjet blokká” változott. Elkezdődött a
„rubelblokk” gazdasági kiépítése, amelynek a legfőbb eleme a KGST [Kölcsönös Gazdasági
Segítség Tanácsa] lett. Magyarországnak mint a Szovjetunió fontos nyugati előterének
helyzete is eldőlt ezzel. A szovjetizálás jegyében sztálini típusú proletárdiktatúrát terem-
tettek az országban, melynek nyugati határán megkezdődött a vasfüggöny kiépítése, ez-
zel együtt a két, gazdaságilag, ideológiailag, katonailag és politikailag is különböző világ-
rend fizikai elhatárolása is.⁶ Az Európát kettészelő vasfüggöny része lett Magyarország
nyugati határszakasza, a dél határon pedig aknazárat telepítettek (1956-ig). Hossza az
Ausztriával közös határon 356 km.⁷ A vasfüggönnyel a mindennapokban a Nyugat-Európát
a keleti tömbtől elválasztó határvonal őrzésének módjával és a határon található műszaki
berendezésekkel azonosították. Eleinte katonai hadszíntér mintájára kialakított drót-
akadályból, aknamezből, nyomásból és az ország belső területein létesített ellenőrzési
övezetekből állt. A magyarországi műszaki határzárhoz szigorú fegyverhasználat és bünt-
etőjogi következmények is kapcsolódtak. Mindenkire lőttek, aki engedély nélkül megkö-
zelítette a határt. Így annak, aki a „zöld határon” keresztül akart távozni az országból,
számolnia kellett a halállal, a megnyomorodással vagy a börtönnel.⁸

Magyarország nyugati határán 1949-re épült ki a vasfüggöny, majd 1952-re az akna-
mező is. A határvonaltól számított 50–500 méteres terület lett az úgynevezett „határsáv”,
míg a 15 km-es terület a „határövezet”. Ezek megközelítését szigorúan engedélyhez kö-
tötték, amelyeket a rendőrség adott ki.⁹ Emellett a katonaság és 1949-től az Államvédelmi
Hatóság [ÁVH] kötelékébe lépett határőrség¹⁰ is védte a határt. Ennek következtében a
két oldal között a kapcsolattartás gyakorlatilag lehetlenné vált, Ausztria és Magyaror-
szág viszonya elhidegült. 1950-től a lakosság közötti személyes érintkezés és a turistafor-
galom is teljesen megszűnt, fegyveres incidensekre is sor került a határon.¹¹ Már 1949-ben
külön kormányrendelet szabályozta a határvonalhoz közel eső területek állami haszná-
latba vételét, ezzel is csökkentve a nagy számú disszidálásokat és a csempészetet. 1953-ban,
Sztálin halála után a Szovjetunió vezetői szakítottak a dogmatikus parancsuralmi rend-

⁶ Fischer Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet-Nyugat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1945–1989)*. Bp., 1992. 113–127.

⁷ Hardi Tamás: *A határ és az ember – az osztrák–magyar határ mentén élők képe a határról és a „másik oldalról”*. In: *Elvált és összeköt – a határ*. Szerk. Nárai Márta – Rechnitzer János. Pécs–Győr, 1999. 159.

⁸ Zsiga Tibor: *„A vasfüggöny” és kora/Der Eiserne Vorhang und seine Zeit*. Bp., 1999. 9–10.

⁹ Uo. 26.

¹⁰ Gáspár László: *A második világháború utáni magyar határőrizet változásai. Rendvédelem-történeti Füzetek 22 (2012) 25. sz. 39.*

¹¹ Jankó – Tóth: *Változó erővonalak*, 162–163.

szerrel. Magyarországon így lehetővé vált egy új, demokratikusabb kormány alakítása Nagy Imre vezetésével, belpolitikai enyhülés vette kezdetét az országban. Ezzel párhuzamosan a határőrség létszámát csökkentették, Magyarország 1955-ben aláírta a Varsó Szerződést, felvették az ENSZ-be és ugyanebben az évben megszűnt Ausztria megszállása is, semleges állammá vált. Ebben a légkörben a két ország viszonya is enyhült, és elkerülhetetlenné vált a vasfüggöny felszámolása. 1956 májusában a Honvédelmi Tanács elrendelte a műszaki határzár felszedését a nyugati és a déli határon. Az aknamestesítés 1956 októberére megtörtént, azonban ennek nem adtak nagy publicitást, így is háromszorosára emelkedett a „zöld határon” emigráltak száma. A szigorú határőrizet viszont megmaradt. A tiltott határátlépés kísérlete politikai bűncselekménynek számított, súlyos börtönbüntetés járt érte.¹²

Az 1956. október 23-án kezdődő rövid életű forradalom és szabadságharc a határkérdésben új fejezetet jelentett Magyarországon. A november 4-én induló szovjet katonai támadás sok magyart menekülésre kényszerített. Az első számú útvonal Ausztria felé vezetett, amely be is fogadta az emigráló magyarokat. Sopron és a Fertő térsége a következő hetekben a magyar nép modern kori exodusának fő helyszínévé vált. Az ország tömeges elhagyása 1957 januárjáig többé-kevésbé akadálytalanul folytatódott. A magyar kormány azonban a stabilizáció érdekében szigorú határőrizetet rendelt el 1957. január 8-án, 24-én pedig döntöttek a műszaki határzár visszaállításáról: ismét lerakták az aknazárat. A semleges Ausztria ekkor vált igazán a nyugati és a keleti világ határává.¹³ A fizikai akadály újbóli kiépítése és a szigorú határőrizet miatt egyre nehezebb volt átjutni a – többnyire – hermetikusan lezárt határon, amely holt mezsgyévé változott.

Később a szocialista Magyarország mindent elkövetett nemzetközi elszigeteltségének megszüntetéséért. Erre a legjobb partnerként Ausztria kínálkozott. A szomszédos országgal 1964-ig csak vízügyi, vasúti és kereskedelmi szerződések kötöttek. Ekkor azonban több előkészítő diplomáciai lépés után a két fél aláírta a határszerződést, amely a határesemények kivizsgálása, illetve a közös határjelek felújítása és láthatósága céljából jött létre. 1965-ben már az enyhülés előszeleként az MSZMP Politikai Bizottsága javaslata után a kormány elfogadta a jugoszláv és az osztrák határon az aknamező felszámolását, egyúttal elrendelte, hogy új műszaki megoldást vezessenek be a határ biztonságos őrzésére. 1970-ig eltartott az aknazár helyett rendszeresített elektromos jelzőrendszer telepítése, amelyet innentől „szelíd-vasfüggönyként” aposztrofáltak.¹⁴ Az aknazár felszámolásával egy időben megszűnt a határővezet is, és csupán a 7 km-es határsávba történő belépéshez kellett engedély.¹⁵ Az osztrák–magyar határ legális átlépése az 1960-as évektől egyre könnyebbé vált azzal, hogy először korlátozott kiutazási lehetőséget biztosítottak a magyar állampolgároknak, majd a vízumkényszert eltörölték, új határátkelők nyitottak és a nyugati turisták akadálymentesen utazhattak az országba. Ugyanakkor a határ még mindig

¹² Zsiga: A „vasfüggöny” és kora, 30–33.

¹³ Jankó – Tóth: *Változó erővonalak*, 166–167.

¹⁴ Zsiga: A „vasfüggöny” és kora, 43–54.

¹⁵ Hardi: A határ és az ember, 163.

éles választóvonalat jelentett a két ország között.¹⁶ Bár a határon átívelő baráti és rokoni kapcsolatok tovább éltek vagy legalábbis számon tartották őket, a magyar lakosság utazási korlátozásainak bevezetése miatt ezek nagy része elhalt. A kölcsönös kapcsolatfelvételre az 1980-as évektől került sor általában közszégi szinten, majd ennek adott nagy lökést a világútlevel bevezetése.¹⁷ Ettől függetlenül nem tűntek el a határsértők, sőt a rendszer egyre jobb kiismerése és leleményességük miatt elfogásuk hatékonysága csökkent.¹⁸

Erre az időszakra a szocialista világrendszer válsága egyre láthatóbbá vált. A Szovjetunióknak növekedtek a kül- és belpolitikai gondjai. Az új főtitkár, a realista Gorbacsov felismerte, hogy sem a keleti blokk, sem a Szovjetunió nem tartható már fenn. A kelet-európai országok esetében a fennálló viszonyok demokratikus alapokra való helyezését vizionálta, nem állt az átalakulások útjába. Ez elvezetett a Szovjetunió és a bipoláris világrend széteséséhez, egyúttal a magyar rendszerváltáshoz is.¹⁹ Már ezt megelőzően voltak könnyítések a határátlépésben. 1987-ben bevezették a már említett világútlevelet, majd 1988-ban történt meg az első határnyitás – ez egykori, lezárt határátkelők alkalmankénti használatba vételét jelentette. Végül 1989 után eltűntek a jelzőberendezések, a szögesdrótok és a szigorú határőrizet, megnyíltak a határátkelők nyugati irányba. 1994-től Ausztria keleti határa már az Európai Unió határa is volt egyúttal,²⁰ amely Magyarországnak 2004-ben az EU-ba való belépésével ezt a jelentőségét is elveszítette, hiszen a határok elválasztó szerepének csökkenésével megindult a természetes, funkcionális kapcsolatokkal rendelkező határon átnyúló (integrált) régiók kialakulása.²¹ Majdnem egy évszázadnyi idő kellett ahhoz, hogy a történelmi Nyugat-Magyarország természetes térszerkezetében létrejött gazdasági, társadalmi és kulturális kapcsolatok ismételten a határok akadályozó szerepe nélkül újjászerveződjenek.

A GYSEV és a Fertővidéki HÉV történeti előzménye

Északnyugat-Magyarország két jelentős városa, Sopron és Győr között jó ideig nem volt kötöttpályás közlekedés. A térség rendelkezett ugyanakkor több vasúttal is, például már 1847-ben átadták a Sopron–Bécsújhely vonalat a forgalomnak. A két település összekötését illetően 1838-ban felmerült egy lóvasút kiépítése, de ez nem valósult meg.²² Több elképzelést követően aztán a frankfurti báró Viktor Erlanger tervezete valósulhatott meg.²³ A közmunka- és közlekedésügyi miniszter az Erlanger által vizionált vonalvezetés – Győr-

¹⁶ Rechnitzer János: Az osztrák–magyar határ menti együttműködés a kilencvenes években. In: *Elválaszt és összeköt*, 84.

¹⁷ Hardi: *A határ és az ember*, 165.

¹⁸ Zsiga: *A „vasfüggöny” és kora*, 72.

¹⁹ Fischer: *A megosztott világ*, 337–344.

²⁰ Hardi: *A határ és az ember*, 164.

²¹ Hardi Tamás – Hajdú Zoltán – Mezei István: *Határok és városok a Kárpát-medencében*. Győr–Pécs, 2009. 313.

²² Tóth Sándor: *A Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút Rt. létrejötte. Adalékok a Győr és Sopron, illetve Sopron és az ország-határ közötti vonalak építéstörténetéhez*. Sopron, 2010. (Soproni Szemle kiadványai. Új sorozat 19) 10.

²³ Szigeti József: A 100 éves Győr–Sopron–Ebenfurti Vasútról. *Közlekedési Közöny* 36 (1980) 310.

től Csornán, Nagycenken és Sopronon át egészen Ebenfurtig –, és az országhatárig kiadott előmunkálati engedélye törvényi erőre is emelkedett az 1872. évi XXVII. cikkelyben.²⁴ Hiába került sor hamar a leendő vonalat illetően az első kapavágásra, a Monarchiában kirobbant 1873-as gazdasági válság késleltette kiépítését. 1875-ben sikerült Viktor Erlangernek Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút [GYSEV] néven egy részvénytársaságot alapítania, amely aztán az építkezés befejezését is lehetővé tette.²⁵ 1876. január 3-án, az ünnepélyes megnyitást követően indult meg a rendes forgalom Győr és Sopron között. A teljes viszonylat utolsó szakasza 1879. október 28-án, Ebenfurt és Sopron között is megnyílt.²⁶ Innentől kezdve a GYSEV 1922-ig magyar magánvállalként üzemelt, vállalati struktúrája az új, trianoni határok meghúzása után változott meg.

A Fertővidéki HÉV (Pándorfalu–Eszterháza–Fertőszentmiklós–Kiscell) végleges vonalvezetését illetően az 1880-as években születtek meg az első elképzelések. A végső, megvalósult irány a GYSEV elnöke, Radó Kálmán répcelaki földbirtokos nevéhez fűződik. A Fertővidéki HÉV engedélyezése 1896. november 15-én, az 1896. évi XXIX. törvénycikkkel emelkedett jogerőre, egyúttal az engedélyokirat kibocsátására is sor került.²⁷ 1896. november 28-án megtették „a kis-cell–fertő–szent–miklós–parndorfi vasut” első kapavágását is.²⁸ A vonal kivitelezője és „felvigyázója”, majd üzemeltetője a GYSEV lett, amelyet végül 1897. december 18-án ünnepélyes átadtak a forgalomnak.²⁹

Az 1920. június 4-én aláírt trianoni békediktátum nemcsak Magyarország területének, hanem vasúthálózatának 2/3 részét is a szomszédos államoknak ítélte. Legalább ekkora volt a veszteség a gördülőállományt tekintve, amelyeket a román csapatok a bevonulásukkor megrongáltak és kisajátítottak, ugyanis azok a szerződés alapján a győztes felek hadizsákmányaként szolgáltak.³⁰ A történelmi Magyarország nyugati határának eltolása e régióban is sok vasútvonalat kettészelt. A GYSEV magyarországi hálózatát Sopronnál vágták el az új határral,³¹ a Fertővidéki HÉV-ét pedig Mekszikópuszta és Pomogy között. Egyik vonalon sem állt le a közlekedés az első világháború befejeződése után, csak útlevélvizsgálatot vezettek be az új határokon. 1921-ben voltak kisebb fennakadások, mivel mind-

²⁴ 1872. évi XXVII. törvény a Győrtől Sopronon át Ebenfurt irányában az ország határáig vezetendő elsőrendű gőzmozdonyvasut kiépítéséről. (<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5561>, legutóbbi megtekintés: 2017. november 18.)

²⁵ Hans Hanhnenkamp: *Die Eisenbahnen im Burgenland zur Zeit der Habsburgmonarchie. Großpetersdorf.* 1994. 46–47.

²⁶ Szenicey Rezső: 80 éves a Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút. *Közlekedési Közlöny* 12 (1956) 122.

²⁷ 1896. évi XXIX. törvény a fertővidéki helyi érdekű vasuti engedélyezése tárgyában. (<http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6646>, legutóbbi megtekintés: 2017. november 8.); A kereskedelemügyi m. kir. miniszter jelentése az országgyűléshez a fertővidéki helyi érdekű vasut megtörtént engedélyezése tárgyában. *Vasúti és Közlekedési Közlöny* 27 (1896) IV. [A kereskedelemügyi m. kir. miniszter jelentései] 1387.

²⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (= MNL GYL) Mosonmagyaróvári Fiókleveletár. IV.B/906. 366. doboz, Alispáni iratok, Pozsony–Sopron közötti (fertővidéki) vasút. Másolat. 1896. december 17.

²⁹ Gerhard H. Gürtlich – Székely Csaba: *Zugkraft im Nordburgenland. Die Neusiedler Seebahn. Verlag Holzhausen GmbH.* Wien, 2015. 36.; A fertővidéki vasut megnyitása. *Soproni Újság* 1897. december 19.

³⁰ Eperjesi László: Magyarország közlekedése a trianoni békeszerződés után. A nemzetközi kapcsolatok alakulása 1920–1938 között. In: *A Közlekedési Múzeum évkönyve.* IX. Szerk. Hüttl Pál. Bp., 1994. 159–160.

³¹ Majdán János: A vasút szerepe a határok kialakulásában. *Rubicon* 2001. 8–9. sz. 66.

két vonal osztrák részén a BBÖ [Bundesbahnen Österreich] vette át a forgalom lebonyolítását, míg a magyar felkelőcsapatok támadásai miatt el nem hagyták a területet. A velencei szerződést követően Ausztria ismét megkezdte Nyugat-Magyarország megszállását, amely egyet jelentett az osztrák vasúti személyzet megjelenésével is. A pályafenntartási feladatot a GYSEV, az állomási szolgálatot viszont a BBÖ látta el 1923-ig, mindkét vonalon. A két vasúttársaság között azonban 1921 decemberétől folyamatosan folyt az egyezkedés, mert az osztrák fél nem rendelkezett kellő számú könnyű mozdonyal a vicinális vonalak forgalmának ellátására, amelyet aztán a GYSEV biztosított számára. Ráadásul a soproni népszavazás is bonyolította a helyzetet, mivel – az osztrák vonal forgalmi szempontjából nélkülözhetetlen³² – Sopron eredetileg Ausztriához került volna. A népszavazás azonban változtatott ezen, így írva újra a történetet. Ezt követően Sopron keresztül osztrák korridorvonalak közlekedtek, amelyek osztrák személyzettel használhatták a soproni állomást. Emellett bevezették a Sopronon keresztül lebonyolítandó osztrák személy- és áruforgalmat illetően a vám- és útlevelemmentességet is.³³ A Fertővidéki HÉV osztrák vonalán közlekedő – az államhatáron a magyar vasutasok által átvett – szerelvények Eszterháza állomásig jöttek.³⁴ Az 1923-ban kelt osztrák–magyar államszerződés végül az 1921-es³⁵ és 1922-es bilaterális megállapodásokat helybenhagyta, rendezte a vállalat jogi és forgalmi kérdéseit, továbbá Ausztria – kisebb módosításokkal – a GYSEV és a Fertővidéki HÉV 1872-ben kelt magyar koncesszióit magára is érvényessé nyilvánította.³⁶ A megállapodások értelmében a budapesti székhelyű társaság 1923-ban üzemfőnökséget nyitott Kismartonban az osztrák vonalrész üzemeltetésének koordinálása céljából, míg Sopronban volt a magyar vasút-igazgatóság.³⁷ A Fertővidéki HÉV teljes vonalának kezelését 1923. augusztus 1-étől visszakapta a GYSEV, mivel a vicinális csak úgynevezett „infrastruktúravasút” volt, személyzet és vasúti eszköz nélkül.³⁸ Így a vállalat ausztriai vonalait önmaga kezelhette, azok közvetlen irányítására pedig rendelkezésre állt a kismartoni – majd 1933-tól a vulkapordányi – üzemfőnökség. Az engedély kiadta, hogy a vonatási és vonatkíséreti szolgálatot a magyar vonal személyzete látja el az osztrák részen is. Az erre kijelölt embereknek ismerniük kellett a német nyelvet, az osztrák utasításokat és a szolgálatuk alatt osztrák egyenruhát viseltek.³⁹ A munkáltatói

³² Sallai János: A magyar-osztrák határ történetéről a XVIII. századtól napjainkig. Az osztrák–magyar határ története. *Soproni Szemle* 50 (1996) 4. sz. 11.

³³ Ludwig Zwickl: *GYSEV die Raaberbahn. Brücke zwischen Ost und West. Betriebsgeschichte der österreichischen Linien*. Wien, 2011. 72–78.

³⁴ Lovas Gyula: A fertővidéki HÉV (1897–1997). *Soproni Szemle* 52 (1998) 33–34.

³⁵ Locsmándi Szabolcs: A határon átnyúló vaspálya. A GYSEV fejlődése és szerepe a határ menti kapcsolatokban Eisenstadt [Kismarton] – Sopron térségben. *Tér és Társadalom* 23 (2009) 2. sz. 141.

³⁶ Gerhard H. Gürtlich – Székely Csaba: *Zugkraft im Nordburgenland. Die Neusiedler Seebahn. Festschrift 120 Jahre Neusiedler Seebahn 1897–1997*. Verlag Holzhausen GmbH. Wien, 2017. 71.

³⁷ Varga Gábor: A Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút szervezeti változásai 1875 és 1923 között. *Soproni Szemle* 69 (2015) 248–249.

³⁸ Dr. Józán Tiborral, a GYSEV 2007-ben nyugalmazott vezérigazgató-helyettesével Sopronban, 2017. december 15-én készített interjú alapján. [A szerző birtokában.]

³⁹ Lovas Gyula: Kilencven éves a Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút első koncessziója. *Közlekedési Közöny* 25 (1969) 840.

jogot az egész vonalon a magyar, míg a foglalkoztatási jogot a saját oldalán az osztrák fél gyakorolta.⁴⁰ Egyúttal mindkét vállalat kapott német nevet is: a GYSEV a ROeEE-t [Raab-Oedenburg–Ebenfurter Eisenbahn AG], a Fertővidéki HÉV az NSB-t [Neusiedler Seebahn AG].⁴¹ Ezáltal a GYSEV mint magánvasút volt az egyetlen vállalat, amely alig szenvedte meg a Monarchia felbomlását. Ez azért történhetett, mert egyik állam szervezetéhez sem tartozott, tulajdonosai osztrák, belga, német tőkésék és pénzintézetek voltak, akiknek az állt érdekében, hogy a vasút együtt maradjon.⁴²

Az eltolt államhatár megváltoztatta a korábbi kapcsolatok működését a régióban. A közlekedési útvonalakon keresztül megmaradt az összeköttetés a területek között, így a térségi kapcsolatok is megmaradhattak. A határ 1938-ig nyitottnak volt mondható, ugyanakkor mindkét térségben eltérő irányú fejlődés indult el. A GYSEV forgalma visszaesett. Teherszállításban a cukorrépa jelentette ekkor a fő profilt, személyszállításban a meginduló autóbuszjáratok konkurenciaként jelentek meg.⁴³ Ugyanakkor a motoros üzemre való áttérés kiegyensúlyozottá, gazdaságossá tette a vállalatot.⁴⁴ Az üzemi feladatok közös ellátását tehát sikeresen tudta megoldani a két ország területén működő vasúttársaság. Ebben Ausztriának a Német Birodalomhoz való 1938-as csatolása, az Anschluss sem hozott nagy változást. A DRB [Deutsche Reichsbahn] átvett minden feladatot a BBÖ-től. Bár a DRB és a GYSEV üzletvitelében papíron nem következett be változás, az osztrák és a magyar vasutasok addigi jó viszonya megromlott. A Németországba szállított bauxit-forgalom szinte teljes volumene a GYSEV vonalaira került át, amely azonban jelentősen megnövelte forgalmát.⁴⁵ A vállalat vonalai a második világháború alatt is fontos logisztikai, stratégiai szerepet kaptak a hadiforgalom miatt. Ennek következtében 1944-től kezdve a szövetségesek folyamatosan bombázták ezeket a vasutakat is. Végül a GYSEV és a Fertővidéki HÉV vonalai is az előretörő szovjet csapatok kezelésébe kerültek, amelyek megkezdték azok helyreállítását utánpótlás-szállításuk biztosítása érdekében.⁴⁶

Látható tehát, hogy a GYSEV és a kezelésében lévő Fertővidéki HÉV története milyen sok egyedi vonással rendelkezett a második világháború végére. A vállalat túlélte, hogy Trianonban kettévágták vonalait, és államközi megállapodásokon keresztül sikerült az egységét fenntartania 1920 után is, főként logisztikai relevanciája miatt.

⁴⁰ Józán-interjú.

⁴¹ Zwickl: *GySEV die Raaberbahn*, 85.

⁴² Lovas: *Kilencven éves*, 840.

⁴³ Locsmándi: *A határon átnyúló vaspálya*, 143.

⁴⁴ Berényi János: 125 éves a Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút Rt.; 100 éves a Fertővidéki HÉV Rt. *Közlekedéstudományi Szemle* 47 (1997) 362.

⁴⁵ Majdán János – Varga Gábor: *GYSEV. A Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút. Rubicon* 2014. 8. sz. 85.

⁴⁶ Zwickl: *GySEV die Raaberbahn*, 122–131.

Egy vállalat – két világrend

A második világháború óriási pusztításai után a GYSEV nem tudott egyedül megbirkózni az újjáépítési feladatokkal, így a magyar államhoz fordult segítségért.⁴⁷ Emellett a korgó, üres gyomorral történt felajánlások, illetve az ingyenes rohammunkák is segítettek abban, hogy a vasút a romokból felépüljön, és ismét eredeti állapotában működhessen.⁴⁸ Így 1945. május 6-án a Fertővidéki HÉV-en, július 20-án pedig már a GYSEV vonalán is megindulhatott a menetrendszerű, de nem határátmeneti közlekedés. Egyúttal megkezdődött az először lassan, majd egyre gyorsabban fellendülő árufuvarozás (lásd: Melléklet táblázat) is. 1946-ra a vasút nehézségei valamelyest csökkentek, és visszaállították a korábbi menetrendeket, Sopron és Ebenfurt között megindult a határátmeneti forgalom.⁴⁹ Még ugyanabban az évben a felelős magyar vasúti vezetők a GYSEV államosítását hangoztatták. Erre azért nem kerülhetett sor, mert a Jóvátételi Hivatal a berlini háromhatalmi egyezmény értelmében a GYSEV német tulajdonban lévő részvényeit – az összes részvény 39,9 százalékát – a Szovjetunióra ruházta át, amely ezzel ugyanazokat a jogokat gyakorolhatta a vállalattal kapcsolatban, mint amelyek a fennálló magyar jogszabályok szerint a részvényeseket megillették. 1946. május 29-én a magyar kormány a részvénycsomagot át is adta Vorosilov marsallnak, a Szövetséges Ellenőrzési Bizottság elnökének.⁵⁰

Az 1947-es év katasztrofális volt. A polgári és szovjet szállítások hirtelen visszaestek, a gabona- és cukorrépatermés a szárazság miatt alacsony volt, Ausztriában pedig ekkor érte el tetőpontját az infláció.⁵¹ Az új részvényes az 1947-es igazgatósági ülésen – a szovjetizálás jegyében – már 6 szovjet képviselőt delegált.⁵² Ugyanakkor a Szovjetunió két év múlva a részvényeket átruházta a magyar államra az 1949. évi XX., *A Magyar Népköztársaság Alkotmánya* címmel megjelent törvény értelmében.⁵³ Ezzel jelentősen megnőtt az állami befolyás a vállalatnál.

Az illetékes hatóságok 1947. november 15-től elrendelték a szigorú határzárat a nyugati szélén garázdálkodó csempészek és a tiltott határátlépések miatt. Ettől kezdve a határon és onnan számított 15 km-es határsávban a rendőrség és a határőrség járőrei minden járművet és járókelőt igazoltattak. Razziákat tartottak a tanyákon, az utakat lezárták és a környéket átfésülték.⁵⁴ Ettől kezdve tehát nem lehetett már csak úgy átkelni a határon vagy bármit átvinni rajta. Sopron (ahol már ekkor szesztilalom és mozgási korlátozás volt ér-

⁴⁷ Berényi: 125 éves, 362.

⁴⁸ Lovas: Kilencven éves, 840.

⁴⁹ Zwickl: *GyseV die Raaberbahn*, 133.

⁵⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (= MNL SL) VI. 435. XXIV. 406. 68. doboz, Magyar Közlekedésügyi Miniszter 39.738/1946.I.I. sz.

⁵¹ Lovas Gyula: *A GyseV története 1945 és 1972 között*. In: *Magyar vasúttörténet*. I–VII. Szerk. Dr. Kovács László. Bp., 2000. VI. (1945–1972) 363–365.

⁵² Majdán – Varga: *GYSEV*, 85.

⁵³ 1949. évi XX. tc. *A Magyar Népköztársaság Alkotmánya*. (<http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/dokument/1949.evi3.htm>, legutóbbi megtekintés: 2018. január 8.)

⁵⁴ Rendőrök és határvadászok rohama a nyugati határon a csempészfront ellen. *Friss Ujság* 1947. november 26.

vényben)⁵⁵ és környéke – az Ausztriába irányuló vasúti forgalom miatt is – csábította a diszsidenseket vagy a(z) (ember)csempészeket,⁵⁶ mivel csak 3 km-re volt a határtól, és több lehetőség – így a Fertő tó – is kínálkozott a tiltott határátlépésre.⁵⁷ Ráadásul a város Ausztrián kívüli területen fekvő, de osztrák állomásnak is minősült.⁵⁸ A Fertővidéki HÉV-en 1947-től engedélyezték csak a szovjet hatóságok a határármeneti forgalmat Mekszikópuszta és Pomogy között, addig csak külön a magyar, illetve külön az osztrák részekén közlekedtek a szerelvények. Érdekességnek számított az 1948-tól közlekedő „Puszt Expressz”, amely Fertőszentmiklóstól – Pándorfalun keresztül – Wien Ostbahnhofig szállította az utasokat.⁵⁹

Ekkor tűntek fel az úgynevezett „visszaszivárgók” is, akik Sopronból és környékéről kitelepített – gyakran SS-es és volksbundista – svábok voltak. Az 1946-tól őket Bajorországba szállító kitelepítő vasúti szerelvényekről a határ átlépése után 10-20 km-rel leugráltak, osztrák gazdáknál húzták meg magukat, majd két-három hónapnyi ott-tartózkodás után legális határátlépési engedélyt kaptak a hatóságoktól, amellyel háromszor vagy négyszer is visszajöttek Sopronba, hogy kiássák az ott elrejtett vagyonukat és azzal visszamenjenek Ausztriába.⁶⁰ A vonatok tehát akadálytalanul közlekedtek összekapcsolva a két országot. Mivel a GYSEV vonalain magyar személyzet látta el a vonattovábbítási szolgálatot Ausztriában is, ezek a személyek megfelelő úti okmánnyal rendszeresen ki- és beléptek a határon. Ezzel gyakorlatilag meggátolhatatlanná vált már 1949 előtt is, hogy bizonyos csempészet ne folyjon a ki- és bejáró személyzet révén. Vasutasokon keresztül cseréltek gazdát különböző iparcikkek és élelmiszerek. Kezdetben a Fertővidéki HÉV vonalán Magyarországról leginkább fél sertéseket vittek ki illegálisan Ausztriába, ahol az akkor még hiánycikknek számított, így a helyiek jó áron vették meg.⁶¹ 1948-tól megnőtt azoknak a határt illegálisan átlépni kívánó személyeknek a száma is, akik a vasutasok vagy a vasutak segítségét vették igénybe. Mozdonyok szerkocsijában, pakuratartályában és a tehervonatokon való elbújás, vagy éppen az Ausztriába induló szerelvényekre való felugrás szerepelt leggyakrabban a kísérletek között.⁶² A hatóságok – láthatóan – a szigorú határőrzéssel és a Nyugat-ellenes propagandával (munkanélküliség, nyomortanyák, éhbér)⁶³ sem tudták megakadályozni a további illegális határátlépéseket. 1949-re a fizikai akadály is megjelent: a következő lépés az aknák telepítése volt, amelyet az osztrák fél nem nézett jó szemmel, sőt néha szándékosan meg is rongált, fel is robbantott.⁶⁴ A leereszkedő vasfüggöny így már fizikailag is korlátozta a „zöld határon” átszökni szándékozók mozgását.

⁵⁵ Sopronból is megkezdték a svábok kitelepítését. *Világosság* 1946. június 24.

⁵⁶ Megdöbbenő leleplezés a magyar-osztrák határon. *Kossuth Népe* 1947. november 27.

⁵⁷ Sopron: a kalandorok, szökevények, csempészek és titoloncoltak „pihenő helye”. *Kis Újság* 1947. december 19.

⁵⁸ Józan-interjú.

⁵⁹ Lovas: A fertővidéki HÉV, 38.

⁶⁰ Osztrák területen megszöknek a kitelepítő vonatok utasai. *Kossuth Népe* 1947. október 12.

⁶¹ Az 1971-től a GYSEV-en fékezőként, a Fertővidéki HÉV osztrák vonalán vonatvezetőként, majd 25 évig Ebenfurtban vonatfelvevőként dolgozó, nyugalmazott Nagy Gyulával, 2017. december 15-én folytatott interjú alapján. [A szerző birtokában.]

⁶² Lovas Gyula: *A Győr-Sopron-Ebenfurti Vasút 25 éve 1948-1973*. [Kézirat] 16.

⁶³ Fialak a határon. *Népszabadság* 1956. október 15.

⁶⁴ Osztrák határszervek sorozatos támadásai a magyar biztonsági berendezések ellen. *Népszabadság* 1949. november 18.

A vasfüggönyön át

1949. augusztus 20-án kikiáltották Magyarországon a népköztársaságot, amely egyúttal a teljes államosítást jelentette. A nyugati határ védelme szigorodott, mivel egyre nagyobb volt a félelem az Ausztriából és a Nyugatról Magyarország felé irányuló kémtevékenységtől. A GYSEV üzemi pártszervezetének taggyűlésén külön kitértek erre a kérdésre [betűhíven idézzük]: „Az ellenség nem nyugszik állandóan küldi kémeit a Népidemokráciákba, hogy megmételtyezék a Marxi-Lenini elméletben nem jártas elvtársak lelki állapotát különféle rémhíreket terjesztenek pl. a pénz lebélyegzéséről, szabotálásokról stb.”⁶⁵ Az Államvédelmi Hatóság a határ védelme érdekében a vasutasok segítségét is igénybe vette. A vasutasság rendszeres, havonta háromszor megtartott oktatásán erre külön kitértek,⁶⁶ illetve mind az állomási, mind a vonatkísérő személyzet között alakítottak ki olyan csoportokat, amelyek éberrel figyeltek az idegenek feltűnésére vagy utazására. 1950. augusztus 31-étől a GYSEV vonalán, majd 1951. július 23-ától a fertővidéki vicinálison is bevezették a vonatkísérő járőrszolgálatot. Minden Sopronból és Fertőszentmiklósról induló vonatot a határig kísért egy járőr. Ott a szerelvényt még egyszer átvizsgálták, és azután léphetett csak ki osztrák területre. A belépő vonatokat a határon átkutatták, majd a magyar végállomásig kísérték őket. Ez a vonatról le- és a vonatra felugrások megakadályozását szolgálta.⁶⁷

Ekkorra már a GYSEV magyarországi szervezetében is érzékelhetővé vált a szovjet szocialista modell munkaszervezése. 1949-ben kihirdették az első öt éves tervet,⁶⁸ amelyben meghatározták, hogy annak végére a vasútnak 133 százalékkal több árut és személyt kell szállítania. A vasutat az ország gazdasági vérkeringésének legfőbb ütőerének tekintették, így fontos volt a kapacitások emelése. A vasutasok minden ünnepnap (például április 4., augusztus 20.,⁶⁹ vagy a vasutasnap⁷⁰) alkalmával fogadalmat vagy „szocialista kötelezettségvállalást” tettek jövőbeli teljesítményük növelésével kapcsolatosan.⁷¹ A GYSEV ifjú munkásai 1952-ben például egy korábbi hónap 93,3 százalékos teljesítményét 109 százalékosra emelték, amely eredményt „szovjet tapasztalatok” alapján érték el.⁷² A soproni vasutasok csatlakoztak – a Szovjetunió példáját követendő – az „500 kilométeres mozgalomhoz” is.⁷³ Ennek keretében termelési értekezletet tartottak, ahol vál-

⁶⁵ MNL GYL Győr-Sopron Megyei Bizottság Archívuma 31. 1948–1950. 14. Jegyzőkönyv. (= MNL GYL MSZMP) 1949. december 2.

⁶⁶ 1951. évi oktatási program. MNL SL VI. XXIV. 406. 66. doboz.

⁶⁷ Lovas: *A Győr-Sopron-Ebenfurti Vasút*, 17.

⁶⁸ MNL GYL MSZMP 1949. december 31.

⁶⁹ Országsszerzte nagy lelkesedéssel ünnepelték meg a második vasutasnapot. *Győr-Sopronmegyei Hírlap* 1952. augusztus 12.

⁷⁰ A vasutasok 1951-től ünnepelik Magyarországon a vasutasnapot. Ez kezdetben augusztus második vasárnapján volt, majd egy kormányhatározat alapján 1961-től július második vasárnapjára került át. *A Győr-Sopron-Ebenfurti Vasút Hivatalos Lapja* 1951. július 18.; *Népszabadság* 1961. április 29.

⁷¹ Köszöntjük a vasutas dolgozókat! *Győr-Sopronmegyei Hírlap* 1952. augusztus 10.

⁷² Szovjet tapasztalatok alapján megjavították munkájukat a győri GySEV ifjúmunkásai. *Győr-Sopronmegyei Hírlap* 1952. április 8.

⁷³ MNL GYL MSZMP 1950. február 22.

lalásait megfogalmazták, mint például: a soproni állomás dolgozói 25 százalékkal növelik a mozdonyok havi kilométer-teljesítményét stb. Egy másik fogalom szerint újításokkal és észszerűsítésekkel kiveszik a részüket a szocialista vasútépítésből,⁷⁴ és a munkafegyelemre, a munkavédelemre is nagy gondot fordítanak, mivel minden személyi vagy üzemi baleset legalább egy munkanap termelés kieséssel járhatott.⁷⁵ A szovjet munkamódszer és „munkalendület” tehát kötelező mintaként lebegett a GYSEV magyar dolgozóinak szeme előtt is,⁷⁶ ezzel még jobban elidegenültek az osztrák vasutasoktól. Ausztriában ugyanekkor a sajtóban (*Arbeiter Zeitung*) rágalomhadjárat folyt Magyarország ellen, mondván, hogy a határ mentén bezárták a templomokat, mozikat, és istállókat csináltak belőlük, nyugtalanság és éhezés van a magyar nép körében.⁷⁷ Mindkét országban megvoltak tehát azok az eszközök, amelyekkel megkezdődött a korábbi lakossági és munkakapcsolatok elidegenítése.

1952-től a határtól számított 20 km-es övezetbe csak engedéllyel lehetett belépni. A GYSEV kijáró magyar dolgozói az útlevélhez hasonló átlépési engedélyt kaptak munkavégzésükhöz. Érdekes jelenségnek számított ekkor a schillingbevétel és a schillingellátmány. Az előbbi annyit jelentett, hogy a kijáró dolgozók, a szakmai oktatás címén kiküldöttek és a kapcsolattartók normális fizetésükön kívül osztrák devizában is ellátmányt kaptak napi kiadásaira.⁷⁸ Emellett volt többféle napidíj is: egy tisztviselő, ha tárgyalni ment például Bécsbe egy, az egész GYSEV-et érintő ügyben, akkor a legmagasabb államilag megállapított díjat kapta. Ha viszont a magyar vonalat nem érintő ügyben tárgyalt Bécsben, akkor „csak” a korábbinál 30–40 százalékkal kevesebb osztrák napidíjban részesült.⁷⁹ Sopron GYSEV- és Déli pályaudvarán az Ausztria felől érkező munkásvonatokon a helyi restisek sört, bort és forró debrecenit árultak, ami jó bevételt jelentett nekik. Ugyanakkor ez ellenőrizhetetlen schillingbevételt jelentett, ráadásul állambiztonsági okokból sem volt kívánatos, ezért ezt az Államvédelmi Hatóság 1951-től betiltotta. Nem sokkal később az Ausztriába induló és onnan érkező vonatokat fizikailag elválasztották a többi-től. Ennek eredményeként 1953-ban egy új vámvizsgáló épületet létesítettek a belföldi és külföldi utasok szegregálása céljából – 2007 teléig, a schengeni övezetbe való belépésig megvolt⁸⁰ –, de ezt követően is sok nézeteltérés adódott ebből. A Magyarországon közlekedő szerelvények utasait addig nem engedték ki a peronra, míg a szomszédos országba közlekedő vonat el nem indult. A belföldi utasforgalom lebonyolítására 1954. június 16-án a vasúttársaság egy új utasforgalmi épületet adott át.⁸¹ A Fertővidéki HÉV-en komolyabb korlátozásokat is bevezettek. Amint feszültebbé vált a légkör a nyugati és a keleti tömb

⁷⁴ Szélesedik a soproni vasutasok 500 kilométeres mozgalma. *Győr-Sopronmegyei Hírlap* 1952. június 11.

⁷⁵ Rendelet valamennyi szolgálatfőnökségnek! A munkavédelem fokozása. MNL SL VI. XXIV. 406. 66. doboz.

⁷⁶ A Szovjetunió hatalmas munkalendülete további erőt ad a magyar vasutasoknak. *Győr-Sopronmegyei Hírlap* 1952. szeptember 5.

⁷⁷ Az osztrák nép embertelen elnyomásáról, elszánt békeharcáról beszéltek Sopronban az osztrák békeharcosok. *Győr-Sopronmegyei Hírlap* 1952. december 14.

⁷⁸ Locsmándi: A határon átnyúló vaspálya, 146.

⁷⁹ Józán-interjú.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Lovas: *A Győr-Sopron-Ebenfurti Vasút*, 19.

között, a magyar vám- és határőrizeti szerveket Pomogyról Mekszikópusztára vonták vissza. Előbbi, bár osztrák területen feküdt, csak magyar állomási számmal rendelkezett az 1923-as államszerződés alapján. Emiatt az itteni mindenkori állomásfőnök osztrák állampolgár volt, de – amíg lehetőség volt erre – magyarul is kellett beszélnie.⁸²

1955. május 14-én Magyarország is aláírta a Varsói Szerződést,⁸³ amellyel végérvényesen a szovjet blokk mellett kötelezte el magát. Ausztria azonban más útra tért. A május 15-én a négy nagyhatalom (USA, Szovjetunió, Nagy-Britannia és Franciaország) által ratifikált osztrák államszerződés értelmében semleges állammá vált, és hat éven keresztül 150 millió dollárnyi jóvátételt fizetett és 25 millió dollárnyi árut szállított a Szovjetunióknak,⁸⁴ amely viszont kötelezte magát megszálló haderejének teljes kivonására.⁸⁵ Ezzel Ausztriában gyökeresen eltérő gazdasági és társadalmi fejlődés vette kezdetét, a két ország között már nem egy szimpla határ húzódott, hanem a két világrendet elválasztó cezúra is. Ennek következményeként a Fertővidéki HÉV-en 1955. május 22-én megszűnt a határármeneti személyforgalom.⁸⁶ Ezt követően azonban mégis kis enyhülés következett be a két pólus tömbjei között. A négy nagyhatalom megfogalmazta, hogy a nemzetközi ipart, mezőgazdaságot, kereskedelmet, tudományos, műszaki, kulturális és turisztikai kapcsolatok működését gátló akadályokat lassan fel kell számolni, mindennemű kapcsolatot fejleszteni kell Kelet és Nyugat között.⁸⁷ Magyarországnak és Sopronnak is érdeke volt a beutazó osztrák turizmus növelése a devizaszükségletek miatt. 1956 őszére a határőrizet enyhüléseként felszedték az aknazárat.⁸⁸ Ez év nyarán még semmi nem utalt az őszi forradalomra, sőt, a soproni vasúti csomópont az emelkedő export- és import-szállításon túl az őszi – betakarítás miatti – csúcsgazdálkodásra készült.⁸⁹ A GYSEV folyamatos forgalomnövekedése miatt (lásd: Melléklet táblázat) elkerülhetetlenné vált gördülőanyagának, motorkocsijainak korszerűsítése.⁹⁰ Az osztrák–magyar kapcsolatok javulása is érzékelhetővé vált erre az időre, amit Ausztria kancellárja, Julius Raab is örömmel konstataált, bízva a vasfüggöny lebontása után a két ország jó történelmi kapcsolatának helyreállításában.⁹¹ A magyar – főként nyugati határszéli – társadalomnak erre az időre elege lett abból, hogy az Ausztriában élő rokonaikat, családtagjaikat hosszú ideje nem látogathatják már, ennek gyakran adtak hangot a sajtóban is, további enyhülést remélve.⁹²

⁸² Józán-interjú.

⁸³ Aláírták a varsói értekezleten résztvevő országok barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződését. *Győr-Sopronmegyei Hírlap* 1955. május 15.

⁸⁴ Szovjet–osztrák kereskedelmi tárgyalások. *Győr-Sopronmegyei Hírlap* 1955. július 14.

⁸⁵ Aláírták az osztrák államszerződést. *Győr-Sopronmegyei Hírlap* 1955. május 17.

⁸⁶ Lovas: A fertővidéki HÉV, 39.

⁸⁷ A szovjet küldöttség javaslata a Kelet és Nyugat közötti kapcsolatok fejlesztése kérdésében. *Győr-Sopronmegyei Hírlap* 1955. november 1.

⁸⁸ Zsiga: A „vasfüggöny” és kora, 30–33.

⁸⁹ Őszi csúcsgazdálkodásra készül a soproni vasúti csomópont. *Győr-Sopronmegyei Hírlap* 1956. július 27.

⁹⁰ MNL SL VI. XXIV. 406. 45. doboz

⁹¹ Jó szomszédokhoz méltón. *Szabad Nép* 1956. szeptember 9.

⁹² Fiatalok a határon. *Népszabadság* 1956. október 15.

Újra leereszkedett a vasfüggöny

Az 1956. október 23-án kirobbant forradalom és szabadságharc teljesen átírta Magyarország jövőjét. Az események a határőrség működését is ellehetlenítették, amely ugyan 1953-tól Belügyminisztérium alá tartozott, de továbbra is ezer szállal kötődött az ÁVH-hoz.⁹³ A határőrizetet végző személyek a forradalom idején elhagyták az állomást, a vonatkísérés is megszűnt. A magyar és az osztrák utasok szabadon leszállhattak és beszélgethettek egymással Sopronban, az állomás peronján.⁹⁴ Ezzel egy időben megindult a menekültáradat az ország belsejéből a nyugati határ felé. 1956. november 3-án a teljes bécsi úti határőrállomány átszökött Ausztriába, ezzel teljesen megszűnt a határőrizet. Az osztrák oldalon menekülttáborok és irányvonatok várták a kitelepülőket.⁹⁵ A szovjet támadás következményeként menekülők lepték el a GYSEV szerelvényeit, de a személyzet tagjai közül is sokan elhagyták az országot.⁹⁶ November 4-én erre válaszul a szovjet hatóságok Mekszikópuszta és Pomogy között határzárakat rendeltek el,⁹⁷ miközben Ausztria is ugyanígy tett, így mindennemű vonatforgalmat megszüntettek. A feszültség oldódása után, decemberben a szocialista országok képviselői Budapesten megállapodtak a nemzetközi személy- és teherforgalom újraindításáról. A Szovjetunióból Ausztriába irányuló átmenő forgalmat időlegesen Csehszlovákia felé terelték.⁹⁸ Ezt követően, 1956. december 17-én indulhatott meg ismételten a személyforgalom a GYSEV vonalán Ebenfurt irányába.⁹⁹

1957-re valamelyest normalizálódott a helyzet az országban. Ettől függetlenül nem szűnt meg az Ausztria felé irányuló illegális migráció. Pál László 52 éves soproni motor-kocsi-vezető például egy vasúti kocsival nem a budapesti ellenőrzésre, hanem a nyugati szomszédhoz szökött korábban disszidált családja után, az osztrák hatóságok azonban letartóztatták.¹⁰⁰ Volt arra is precedens, hogy az osztrák vonatvezető nem állt meg a határ elhagyása előtt, a két magyar kísérő határőrnek így le kellett ugrania a vonatról, nehogy tiltott módon lépjek át a határt. A magyar hatóságok rögvest emberrablási kísérletként aposztrofálták az esetet.¹⁰¹ A másik párját ritkító eset az volt, amikor egy család a hét hónapos csecsemőjüket hátrahagyva menekült át Ausztriába, ahonnan Ausztráliába készültek. Az anya azonban nem tudta nyugodt szívvel otthagyni gyermekét. Az átszöktetése érdekében az apa egy olyan bécsi személyvonatra szállt fel, amely magyar területen (Harka-Sopron) is keresztülment. Itt több napos folyamatos utazgatás után – egy óvatlan pillanatban, amikor nem járőröztek arra a határőrök – kidobhatta üzenetét, amelyet meg is talált a címzett. Majd több napon keresztül készenlétben állt, hogy a babát a mozgó

⁹³ Gáspár: A második világháború, 42.

⁹⁴ Lovas: *A Győr-Sopron-Ebenfurti Vasút*, 19–20.

⁹⁵ Locsmándi: *A határon átnyúló vaspálya*, 147.

⁹⁶ Lovas: *A GySEV története*, 369.

⁹⁷ Uő: *A fertővidéki HÉV*, 39.

⁹⁸ A szocialista országok vasutainak segítségével megindul a nemzetközi teherforgalom Magyarországon. *Népszabadság* 1956. december 9.

⁹⁹ Lovas: *A GySEV története*, 369.

¹⁰⁰ A próbatat disszidálásra használta fel egy vasutas. *Népszava* 1957. április 3.

¹⁰¹ Magyar tiltakozás egy példátlan osztrák emberrablási kísérlet ellen. *Népszava* 1957. június 12.

vonatra feladják. A tizedik napon végül egy kucsmás magyar fekete pamutkendőbe göngyölve hozta a kisfiút, akit az apának a vonatszemélyzet közbenjárásával (a mozdonyvezető lassítása túlmént a megengedetten) sikerült elkapnia és külföldre menekítenie.¹⁰²

Ez idő alatt Ausztriának már egyre nagyobb gondot okozott a magyar menekültek segélyezése, egyre nagyobb politikai és anyagi terhet jelentettek számára.¹⁰³ Ráadásul a sok önkéntes segélyszervezet koordinálatlan tevékenysége zavargásokat eredményezett a menekülttáborokban.¹⁰⁴ 1957 után a – már csak ténylegesen a Belügyminisztérium alá tartozó – magyar határőrség¹⁰⁵ egyre alaposabb munkája miatt csökkent a disszidálók és nőtt az elfogottak száma.¹⁰⁶ Lassan az is kikristályosodott, hogy immár lehet nyugat felé utazni. Ehhez egy útlevelelre volt szükség, amit először a területileg illetékes rendőrkapitányság útlevelesztályán, nem sokkal később pedig az IBUSZ-nál kellett kérvényezni, és végül Budapesten állították ki. Kizárólag közeli rokonok látogatását engedélyezték ekkor. Emellett az utasnak nyilatkoznia kellett arról, hogy a menetjegyet nem forintban egyenlíti ki, hanem a fogadó rokon ezt valutában átutalja a Magyar Nemzeti Banknak.¹⁰⁷ A hatóságok ezekkel az előírásokkal jócskán megnehezítették a nyugatra való utazást, illetve az ott élő rokonokkal való kapcsolattartást. A két ország között feszültebbé vált viszony, újabb elidegenülés kezdődött.¹⁰⁸ Ez a GYSEV működésén azonban nem látszódott. Sőt, 1958-tól, mint a Kelet és a Nyugat közötti árucseré egyik fontos tranzitvonala, forgalmát ugrásszerűen megnövelte (lásd: Melléklet táblázat).¹⁰⁹ A vállalatnál a kijáró magyar vasutasok külön engedéllyel végezheték csak a munkájukat a határ túloldalán. A Fertővidéki HÉV-en határátmenetben az 1980-as évek végéig csak a Fertőszentmiklósról induló, a vasutasokat mindennap Ausztriába szállító tolatóvonat közlekedett. E személyzet végezte aztán egész nap a személy- (napi három vonatpár Nezsider és Pomogy között) és áru fuvarozást a vonalon. A vonatvezetőn kívül egyikük sem beszélhetett az osztrákokkal. A személyzet este hazautazott, kivéve azokat, akiknek másnap is volt műszakja. Ők a pomogyi vagy a nezsider-fürdői laktanyában éjszakázhattak.

Enyhülés

1962-től enyhültek csak a magyar-osztrák kapcsolatok.¹¹⁰ Ennek egyik példája 1963-ban a Soproni Ünnepi Hetek rendezvénye volt, amelyre Ausztriából is sokan érkeztek. A határátelőnél egyszerre csak 30 autót engedtek be útlevelevizsgálatra. A külföldiek a meghívó és az úti okmány felmutatása után már mehettek is az ünnepségre. Több mint 1300 gépkocsi

¹⁰² A magyar pólyás szerencsés menekülése. *Szabad Föld* 1957. február 14.

¹⁰³ A külföldre távozott magyarokról. *Kisalföld* 1957. január 17.

¹⁰⁴ Az osztrák hatóságok gondjai. *Kisalföld* 1957. január 10.

¹⁰⁵ Gáspár: A második világháború, 45.

¹⁰⁶ A határőrségen. *Kisalföld* 1957. január 13.

¹⁰⁷ Hogyan utazhatunk külföldre? *Kisalföld* 1957. február 21.

¹⁰⁸ A Külügyminisztérium nyilatkozata a magyar-osztrák viszonyról. *Kisalföld* 1957. március 8.

¹⁰⁹ Húsz évre meghosszabbították a GYSEV szerződését. *Népszabadság* 1969. október 23.

¹¹⁰ Locsmándi: A határon átnyúló vaspálya, 147.

és 5500 ember kelt át a határon egyetlen nap alatt. Ebenfurt állomás személyzete is ellátogatott Sopronba. Mivel csak egynapos – alkalmi – vízumot kaptak, éjfélig kellett elhagyniuk az országot.¹¹¹ Még ugyanebben az évben, az 1955 óta a határátmenetben személyszállítást nem végző Fertővidéki HÉV vonalán az osztrák vasútbarátok külön erre az útra kapott ideiglenes engedéllyel utazhattak annak apropóján, hogy a Fertő tavat vonattal kívánták megkerülni: Bécsből indulva Ebenfurton és Fertőszentmiklóson át Bécsig.¹¹² Azonban ez csak egyedi eset volt, ezt követően még jó ideig nem történt hasonló.

Ezt követően a nyugat felé irányuló vasúti forgalom is élénkült.¹¹³ A GYSEV soproni vonala Baumgarten felé egyre jelentősebb vasúti vámúttá vált, és a teherszállítást tekintve a mekszikópusztá–pomogyi szakasz is funkcionált.¹¹⁴ A GYSEV, alkalmazkodva az egyre nagyobb forgalomhoz, magyar és osztrák részein vágánycserét hajtott végre.¹¹⁵ A Fertővidéki HÉV-en a legnagyobb problémát az jelentette, hogy a 15 tonnás raksúlyú kocsik selejtezése után az új, nagy hordképességű vagonok a könnyű felépítményen nem igazán voltak használhatók. Mivel mindig voltak túlsúlyos kocsik, ezeket leggyakrabban Nezsider állomáson rakták át egy másik kocsiba.¹¹⁶ Például amikor Lengyelországból (általában Csehszlovákián, Břeclavon és Ausztrián át a Fertővidéki HÉV vonaláig) kocsot, szenet hoztak be háztartási célra, a társaságnak a többsúlyt saját költségén át kellett raknia. E vonalon az úgynevezett privilegizált áruforgalom jelentette az átmentő teherforgalmat az osztrák cukorrépatermő-területről – vallai berakodással – a cinfalvai cukorgyárba. E korridorvonal külön engedélyek alapján mehetett végig itt, vám- és illetékmentesen, a rövidebb útvonal és a költséghatékonyság miatt. Emellett Fertőszentmiklósról napi egy tolatóvonal közlekedett a vonalon Pomogy és Nezsider állomásig, és ellenirányban is, küldemények feladása és vagonokban való továbbítása céljából. A magyar oldalról főként gabona és akáckaró ment Ausztriába, míg visszafelé műtrágya, szén, fa, fűrészarú, építőanyag érkezett.¹¹⁷ A vállalat nyugat felé történő tranzit-árufuvarozásból és – kisebb mértékben – személyforgalomból származó jövedelme fontos devizabevételt jelentett az országnak.¹¹⁸ Ez akkor növekedett meg igazán, amikor 1968-ban Ausztria és a Szovjetunió aláírta a SAT-megállapodást [Szovjet–Osztrák Tranzitdíjszabási Bizottság] a két ország közötti közvetlen nemzetközi vasúti árufuvarozás megteremtése, illetve az ETT [Egységes

¹¹¹ „Auf Wiederschaun, Sopron”. Több mint százezer látogatója volt a soproni ünnepi heteknek. *Népszabadság* 1963. július 23.

¹¹² Zwickl: *GyseV die Raaberbahn*, 168.

¹¹³ Ez nemcsak a GYSEV vonalait érintette, hanem az Ausztriába átmenő, működő vasútvonalak is: (Budapest–) Hegyeshalom–Bécs, (Budapest–)Szentgotthárd–Graz, Sopron–Kőszeg, Sopron–Bécsújhely. Béke menetrendje. *Szabadföld* 1969. június 22.; A ki-belépő forgalom állomásai a magyar határon. *Katolikus Magyarok Vasárnappja* 1974. november 25.

¹¹⁴ A pénzügyminiszter és a külkereskedelmi miniszter 1/1966. (III. 1.) PM–KkM számú együttes rendelete a vámjog részletes szabályainak megállapításáról és a vámeljárási szabályozásáról. *Magyar Közlöny* 1966. március 1.

¹¹⁵ Meggyorsul a vasúti forgalom Győr–Sopron között. *Népszava* 1966. szeptember 7.

¹¹⁶ Lovas: A fertővidéki HÉV, 39–40.

¹¹⁷ Józán-interjú.

¹¹⁸ Bodnár Zoltán: A külkereskedelmi árucserforgalom és egyes közlekedési ágak. *Külkereskedelem* 10 (1966) 408.

Tranzittarifá] létrehozása céljából.¹¹⁹ Magyarország, Lengyelország és Csehszlovákia is tagjai lettek a szervezetnek. Hazánkon – és a GYSEV-en is – haladt át az évi sok ezer vasgönyös vasúti áru (fa, cellulóz, műtrágya, kálisó, ipari fa, papírfa, alumíniumhulladék, zúzott motorok és gépek¹²⁰ a Szovjetunióból Ausztriába) 60–65 százaléka.¹²¹ Ezzel egy időben továbbra is akadtak olyan próbálkozók, akik „zöld úton” kívánták elhagyni Magyarországot nyugati irányba. A vasutat ehhez eszközként használók közül Komládi Antal motorkocsivezető 1965. augusztus 4-én talpfákat szállított Mekszikópusztáról¹²² Fertőszentmiklósról. A megálló-rakodóhely csak pár 100 méterre volt a határtól, és ezt a 27 éves fiatalember ki is használta. Egy óvatlan pillanatban vágánygépkocsiját lekasztotta a pályakocsiról, majd tisztelgett a sínek közelében tartózkodó járőröknek, felgyorsított és – családját itt hagyva – átrohant a határon, végül csak Vallán állt meg. (Az ezzel kapcsolatos karikatúrát lásd a mellékletben.)¹²³ Minden csoda három napig tart csak, így hamar a feledés homályába merült az eset.

A GYSEV 1969. október 28-án ünnepelte fennállásának 90. évfordulóját. A – formálisan – részvénytársasági alapon működő vasút egyre növekvő tranzitjellegűvé válása miatt a magyar és az osztrák kormány további 20 évvel meghosszabbította annak koncesszióját.¹²⁴ A monarchiabeli társaság senkit sem zavart, még a vasfüggöny leereszkedése után sem. Személyzete 80 százalékban magyar volt, amely a teljes vonalon végezte a forgalom lebonyolítását, Ausztria csak az osztrák terület állomási személyzetét biztosította. Sőt, speciális elhelyezkedése és helyzete (teljes vonalhossza 217,4 km volt, amelyből 153,9 km volt Magyarországon) miatt egyre fontosabb szerepet vívott ki magának az országos és a nemzetközi közlekedés rendszerében.¹²⁵ Ezt segítették az 1972-ben meginduló magyar-osztrák határforgalmi megbeszélések is, ahol a MÁV, a GYSEV és az ÖBB [Österreichische Bundesbahn] képviselői a növekvő forgalom zavartalan lebonyolításáról folytattak eszmecsereket.¹²⁶ Sor került a Raabersped létrehozására, amely először csak a konténeres áru fuvarozásra kapott nemzetközi szállítmányozási jogot, majd 1984-től rendelkezett teljes szállítmányozási joggal.¹²⁷ Ezt követően egyre többször találkoztak egymással a magyar és osztrák vasúttársasági vagy politikai vezetők.¹²⁸ Ennek eredményeként 1973-ban Csanádi György közlekedés- és postaügyi miniszter és Erwin Lang osztrák szövetségi közlekedési miniszter közösen aláírták a GYSEV új alapszabályát, amelynek értelmében a társaság már mindkét országban foglalkozott idegenforgalommal is, szállodákat, étter-

¹¹⁹ Sopronban aláírták a SAT-konferencia jegyzőkönyvét. *Népszabadság* 1975. július 4.

¹²⁰ Nagy-interjú.

¹²¹ Tárgyalás Sopronban a szovjet-osztrák forgalomról. *Világgazdaság* 1975. július 5.

¹²² 1976-tól Fertőújlak.

¹²³ Flucht aus Ungarn auf einer Lok. *Neues Österreich* 1965. augusztus 5.

¹²⁴ Húsz évre meghosszabbították a GYSEV szerződését. *Népszabadság* 1969. október 23.

¹²⁵ Fialatítás előtt a GYSEV. Új állomás Sopronban – Pályarekonstrukció – Drótkötélpálya. *Népszava* 1969. október 23.

¹²⁶ Magyar-osztrák vasúti határforgalmi megbeszélések. *Népszabadság* 1972. október 28.

¹²⁷ Törpevasút, nem kis vasút. *Népszava* 1984. január 15.

¹²⁸ Hírek. *Népszabadság* 1973. július 10.

mekeket épített, szállítási tevékenységét bővítette és utazási irodát is nyitott.¹²⁹ A vállalat a rendező pályaudvar rekonstrukciójának megkezdése után, 1974-ben nekifogott az új soproni pályaudvar megépítéséhez is.¹³⁰ 1975-ben a vállalat székházában került sor az újabb SAT-konferenciára, ahol a szovjet, osztrák, magyar, lengyel és csehszlovák vasúti szakértők a korábbi teherszállítási együttműködést mélyítették el.¹³¹ 1976-ban a két állam az 1969-ben már 20 évvel megújított GYSEV működési engedélyt 30 évvel meghosszabbította, amely ekkortól már 2007-ig volt érvényes.¹³² Ezzel lehetőség nyílt a GYSEV osztrák vonalainak korszerűsítésére is, amelyet az osztrák, a burgenlandi tartományi és a magyar kormány anyagilag is támogatott.¹³³ A vonalrekonstrukció és az M62-es szovjet dízelmozdonyok rendszeresítése mellett a tárgyalások alkalmával nagy hangsúlyt fektettek a határmenti területek közötti kapcsolatok fejlesztésére, amelynek egyik fontos eszköze a vasút lett.¹³⁴ Még ugyanebben az évben felavatták az új, 9 vágányos soproni teherpályaudvart, amely a kelet–nyugati tranzitforgalmat még inkább ki tudta szolgálni. A vállalat a rendező pályaudvar mellett egy vámraktározási központot is épített,¹³⁵ amely – a tömegárukat tekintve – monopolhelyzetbe került az ipari elosztási fordítókorongos rendszerének köszönhetően. Így a tömegét tekintve a soproni átmenő árufuvarozás volumene Hegyeshaloméval vetekedett.¹³⁶ A csaknem 40 ezer m²-es raktártér – a vállalati raktár kivételével – vámszabad terület lett, amely igen kedvező feltételeket jelentett az exportáló magyar vállalatoknak.¹³⁷ A személypályaudvar átadására 1977-ben került sor, ahol határrendészeti és vámszervek is helyet kaptak, így közös magyar–osztrák határállomásként funkcionált,¹³⁸ a külföldiek számára külön várótermet alakítottak ki.¹³⁹

A turizmus növekedését mutatta 1977-től a „hobbivonatok” megjelenése is. A 19. században épített mozdonyok és kocsik a GYSEV vonalán – leggyakrabban – Bécsből közlekedtek egy előre leszervert időpontban. A vonatokat a régi szokás szerint kürtjellel indították az állomásokon, a vasutasok korabeli egyenruhákat viseltek. Először osztrákok vették igénybe, és Sopron, illetve Nagycenk nevezetességeivel ismerkedtek meg. Majd egy Bécsben élő japán kolónia is érkezett ezzel Magyarországra.¹⁴⁰ Az 1978-as bécsi Közlekedési Múzeumok Világszervezet kongresszusának résztvevőit a budapesti Közlekedési Múzeum meghívta Nagycenkre, ahol kipróbálhatták az 1970-től működő Széchenyi

¹²⁹ A magyar és az osztrák közlekedési miniszter aláírta a GYSEV új alapszabályát. *Népszabadság* 1973. november 17.

¹³⁰ Új pályaudvart kap Sopron. *Népszava* 1974. május 22.

¹³¹ *Népszabadság* 1975. július 4.

¹³² Harminc évvel meghosszabbították a GYSEV koncesszióját. *Népszabadság* 1976. február 21.

¹³³ Meghosszabbították a GYSEV koncesszióját. *Világgazdaság* 1976. február 21.

¹³⁴ Korszerűsítik a GYSEV ausztriai vasútjait is. *Népszabadság* 1976. szeptember 2.

¹³⁵ Felavatták az új soproni teherpályaudvart. *Népszabadság* 1976. április 7.

¹³⁶ Józán-interjú.

¹³⁷ Törpevasút, nem kis vasút. *Népszava* 1984. január 15.

¹³⁸ Felavatták az új soproni pályaudvart. *Népszabadság* 1977. július 12.

¹³⁹ Sopronban. *Népszava* 1977. július 12.

¹⁴⁰ Hobbivonat osztrák turistákkal. *Népszabadság* 1977. június 6.; Hobbivonat. *Népszava* 1977. június 19.

Múzeumvasutat,¹⁴¹ megnézheték a szabadtéri kisvasúti kiállítást és Széchenyi emlékmúzeumát.¹⁴² A delegációk Vulkapordánytól Sopronig stílszerűen az „Oldtimer”-rel utaztak.¹⁴³ A nosztalgiavonat gyakori volt a Fertővidéki HÉV-en Védény–Fertőszentmiklós viszonylatban is.¹⁴⁴ Népszerűvé váltak a GYSEV ünnepi, régi szerelvényei egy-egy jeles alkalommal. Csak 1979-ben mintegy 100-szor közlekedtek 24 nemzet turistáit szállítva.¹⁴⁵

1979-ben volt a GYSEV 100 éves jubileuma, amelyet mind a magyar, mind az osztrák részen megünnepeltek.¹⁴⁶ Az örömben azonban némi üröm is vegyült, mivel az 1968-ban kelt Közlekedéspolitikai Konceptió nem nyereséges vasútvonalak megszüntetését előíró intézkedése¹⁴⁷ a vállalatot is elérte. A Fertővidéki HÉV Fertőszentmiklós és Celldömölk közötti szakaszát gazdaságtalanságra hivatkozva felszámolandónak minősítették. A magyar vonalrész utolsó üzemnapja 1979. május 26-án volt (pár éven belül a síneket is felszedték).¹⁴⁸ A szakasz megszüntetését a helyi lakosság temetési szertartással fogadta. A vasút nélkül maradt falvak számára egyértelművé vált, hogy életmódjukban jelentős változás következett be, és új időszámítás kezdődött életükben.¹⁴⁹ A vasúttársaság vezetői a Fertővidéki HÉV teljes megszüntetését tervezték. Az osztrák üzletág azonban éppen ekkor kapott új vezetőket, akik meggyőzték a GYSEV elöljáróit arról, hogy érdemes a vonalat megtartani és korszerűsíteni.¹⁵⁰ Még ebben az évben Magyarország és Ausztria között létrejött egy egyezmény a határon átmenő vasúti forgalom további megkönnyítése céljából.¹⁵¹ A turizmus növelése érdekében a vállalat – a soproni Lokomotiv Tourist Utazási Iroda 1976-os¹⁵² átadása után – 1981-ben Vulkapordányban is nyitott egy utazási irodát, ahol nemcsak a nosztalgiaszerelvényeken történő utazás lebonyolításával foglalkoztak, hanem repülőjegyek értékesítésével, szállodai szobafoglalásokkal, körutazások szervezésével, vasúti, hajó- és színházjegyek foglalásával is.¹⁵³ Ekkorra kezdett el megnöni az egy napra beutazó osztrák turisták száma a GYSEV vonalán és Sopronban is. Ennek oka egyrészt abban keresendő, hogy a vasút olcsóbb volt az autós közlekedésnél, másrészt így az utazó a híres soproni borvidéken pár pohár bort is elfogyaszthatott. A vasúttársaság egnapos utazásokat szervezett, és a turisták számára saját üzleti hálózatot is kiépített keresett bolti termékeik értékesítésére, akik emellett az olcsóbb szolgáltatások (étkezés,

¹⁴¹ Varga Gábor: „Vendégségben a Győr–Sopron–Ebenfurti Vasútnál”. Vasúti vendéglátás és idegenforgalom a GYSEV kezelésében az 1970-es és az 1980-as években. In: *Különvonaton. A vasút szerepe a vallási életben és a turizmusban*. Szerk.: Barna Gábor – Gyöngyössy Orsolya. Szeged, 2018. 86.

¹⁴² A bécsi IATM-kongresszus – Nagycenken. *Népszava* 1978. szeptember 22.

¹⁴³ Utazik a kongresszus. *Népszabadság* 1978. szeptember 23.

¹⁴⁴ Varga Gábor: Vendégségben, 90.

¹⁴⁵ Százéves a győr–sopron–ebenfurti vasút. *Népszabadság* 1979. október 11.

¹⁴⁶ Százéves vasút. *Amerikai Magyar Népszava* 1979. december 21.

¹⁴⁷ Csanádi György: *Közlekedéspolitika*. Bp., 1968. 30.

¹⁴⁸ Megszűnő vasútvonalak. *Népszabadság* 1979. május 26.

¹⁴⁹ Varga Gyula: A Fertőszentmiklós–Celldömölk közötti helyi érdekű vasút (1879–1979). *Honismeret* 18 (1990) 1. sz. 42.

¹⁵⁰ Lovas: A fertővidéki HÉV, 40–41.

¹⁵¹ A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1979. évi 17. számú törvényerejű rendelete. *Magyar Közlöny* 1979. augusztus 18.

¹⁵² Varga: A Fertőszentmiklós–Celldömölk, 87.

¹⁵³ Új utazási irodát nyitott a GYSEV. *Világgazdaság* 1981. február 14.

fogorvos, fodrász, kozmetikus) miatt is jöttek az országba.¹⁵⁴ A korábban fagyos osztrák-magyar kapcsolatok ezzel tehát jócskán oldódtak. A GYSEV 1988-ban csatlakozott a Keleti Régió Közlekedési Szövetséghez [Verkehrsverbund Ost-Region] a Sopronkeresztúr-Ebenfurt és Pomogy-Nezsider szakaszokkal, amelynek feladata a buszos, a villamos- és a vasúti közlekedés menetrendjének és tarifájának regionális összehangolása volt.¹⁵⁵ Ezt követően a napi három vonatpár helyett szinte óránként közlekedett vonat a Sopron-Ebenfurt vonalon át Bécsig, amely már főként a munkába és iskolába járáshoz igazodott.¹⁵⁶

Ez az enyhülés a vasutaság szemszögéből már jóval korábban elkezdődött. Mivel a személyzet nagy része magyar volt, és közülük sokan jártak ki – különböző engedélyekkel – Ausztriába, legtöbbször jó kapcsolat alakult ki a két nemzet egy munkahelyen dolgozó személyzete között. Az egymásrautaltság baráti viszonyokat szült. A munkájukat Ausztriában végzőknek németül is kellett tanulniuk, amit a társaság biztosított számukra heti rendszerességgel.¹⁵⁷ A GYSEV Vulkapordányban, Pomogyon és Boldogasszonyban tartotta meg az adott vonal személyzetének továbbképzéseit, amit – németül tudó – magyarok végeztek az 1970-es évek végéig. Ezt követően az osztrák üzletág már saját maga képezte személyzetét. A németnyelv-tudás hiánya – már az 1960-as évektől – azonban egyre nagyobb problémát jelentett főként a mozdonyvezetőknel, akiket ebben az időben már Baranyából (Palotabozsok, Somberek) – az ottani német kisebbségből – kellett átcsábítani. A GYSEV megbecsülte a nyelvet tudó és szakmával rendelkező munkavállalóit és családjukat, akik számára nemcsak munkát, hanem lakást is adott. A tisztségviselők szolgálati útlevéllel rendelkeztek, amelyet széfben őriztek, és csak az előre tervezett kiutazás előtti nap délutánján lehetett felvenni, a megérkezést követő nap reggelén pedig le kellett adni a tiszviselőknél. A személyzet úgynevezett Dienstauftraggal [határátlépő okmány] rendelkezett, amelyet a vezényletnél lehetett átvenni a szolgálati időre, majd azt követően le kellett adni.¹⁵⁸

A csempészetet a legkomolyabb ellenőrzések mellett sem lehetett megállítani. Hiába voltak szigorú átvizsgálások. Slágertermékek minősült többek között az orkánkabát, a kávé, a nejlonharisnya, az otthonka, a dzsörzé, a varróanyag, a Fa szappan, a tusfürdő és a számológép. A Fertővidéki HÉV személyzetéből többen Boldogasszonyban (az állomást el lehetett hagyni, de a települést nem!) bementek vásárolni a helyi üzletekbe. Sőt, olyan is előfordult, hogy a Nezsider-Fürdőn való éjszakázásuk előtt Bécsbe is eljutottak, és a Mariahilferstrasse olcsóbb mellékutcaiban itthon nem kapható termékeket szereztek be. Ezek hazahozatala sem ütközött általában komolyabb akadályokba, hiszen Pomogynál csak néha volt vámvizsgálat magyar részről. Ez azonban veszélyes játéknak számított, mert a beépített emberek sokszor bejelentették ezt a hatóságoknak, amelyek azonban legtöbbször mégis elsimították ezeket az ügyeket. Speciális eset volt, amikor a fertőújlaki határvizsgálat alkalmával egy határőr a vonaton hagyta véletlenül a fegyverét, amellyel

¹⁵⁴ Élelmes turizmus. *Amerikai-Kanadai Magyar Élet* 1983. március 5.

¹⁵⁵ Zwickl: *GYSEV die Raaberbahn*, 237.

¹⁵⁶ Józan-interjú.

¹⁵⁷ A jószomszédság vasútja. *Szabad Föld* 1984. augusztus 8.

¹⁵⁸ Józan-interjú.

a szerelvény belépett Ausztriába. A személyzet, érzékelve a kínos és veszélyes helyzetet, a fegyvert elrejtette, majd este visszahozta Magyarországra és visszaadta tulajdonosának. Az esetet – saját maguk érdekében – senkinek sem jelentették, hiszen fegyvercsempészetnek minősült volna. A hiánygazdaságban nem forgalmazott termékek közül még élelmiszereket, főként déligyümölcsöket is nagy előszeretettel hoztak haza a vasutasok, és – ha ezek nem kereskedelmi mennyiségben voltak náluk – a határőrök nagyvonalúan át is engedték. Messze a legnagyobb kuriózumnak számított az, amikor egy vonatfékező üres vasúti nyitott szenes kocsiban lovas kocsit csempészt Magyarországra. Az ismerős határőrök figyelmét sikerült elterelnie, akik nem vizsgálták át az „üres” vagonokat. Majd Fertőszéplakon a szerelvény megállása után a kocsit gyorsan kiemelte egy előre odarendelt markoló, a vonat továbbment, az áru pedig értékesítésre került.¹⁵⁹ A vonatkíséret leggyakrabban az Ausztriában slágertermékeknek számító szovjet pezsgőt (Szovjetszkoje Igrisztoje),¹⁶⁰ Pick-szalámit, töombsajtot és vesepecsenyét¹⁶¹ vitt ki a szomszéd országba, ahol a munkatársak, ismerősök nagy előszeretettel vásárolták meg tőlük. Az embercsempészet is jelen volt mindvégig. Többször fordult elő, hogy a papírfával rakott kocsik direkt erre a célra kialakított üregeiben bújtak meg a disszidensek, de Sopronban vagy Ebenfurtban általában megtalálták őket. Ugyanakkor akadt olyan is, akinek sikerült az átszökés.¹⁶² Egy fűtőházi szerelő az 520-as gőzmozdony – lúgos vízzel teli – víztartályába mászott bele, amitől majdnem meghalt, bőre súlyosan károsodott, de végül átjutott Ausztriába. Egy másik munkás a mozdony bolygókerékei fölé készített búvóhelyet magának, és ki is vitte a mozdonyt.¹⁶³

Az 1980-as évek második felére a GYSEV személyszállítási mutatóin is érződött a közúti és légi közlekedés konkurenciája. A személyforgalom a korábbi felére esett vissza, míg az fuvarozott árumennyiséget megduplázta – köszönhetően a vámraktárak adta logisztikai lehetőségeknek.¹⁶⁴ A két állam 1986-ban a Fertővidéki HÉV koncesszióját is meghosszabbította 2007-ig. Az osztrák részen a pályarekonstrukció után a vonal tengelynyomása már 22 tonna lett és 60 km/h-s sebességgel haladhattak a szerelvények.¹⁶⁵ A vicinálison legfőképp cukorrépát fuvaroztak tavasztól őszig, és már akkor megjelentek rajta – egyedi engedélyezéssel és idegenforgalmi céllal¹⁶⁶ – a különvonatok is, miután 1955-től megszüntették rajta a személyszállítást.¹⁶⁷ A Győr–Sopron–Ebenfurt szakasz villamosítása 1987–1988-ra¹⁶⁸ készült el, így a dízelvontatás helyett V43-as mozdonyok jelentek meg a vonalon.¹⁶⁹ Még a vasfüggöny lebontása előtt felmerült a Fertővidéki HÉV-en a Pomogy és

¹⁵⁹ Nagy-interjú.

¹⁶⁰ A mozdonyvezetők Ebenfurtban egy lemezszekrénybe rakták be az Ausztriába átvitt pezsgőt, amit a helyi vonatfelvevő a vételi árnál magasabban értékesített, majd a szállítóknak azt kifizette. Nagy-interjú.

¹⁶¹ Uo.

¹⁶² Józán-interjú.

¹⁶³ Nagy-interjú.

¹⁶⁴ Kétnyelvű vasút. *Népszabadság* 1986. július 12.

¹⁶⁵ Meghosszabbítják a Fertő vidéki vasútvonal koncesszióját. *Népszabadság* 1986. november 20.

¹⁶⁶ Józán-interjú.

¹⁶⁷ Meghosszabbítják a fertővidéki vasút működési engedélyét. *Népszava* 1986. november 20.

¹⁶⁸ Átadták a GYSEV új villamosított vonalát. *Népszava* 1988. május 28.

¹⁶⁹ Villamosítás a GYSEV magyarországi szakaszán. *Népszabadság* 1987. május 6.

Fertőszentmiklós közötti menetrendszerű közlekedés visszaállítása.¹⁷⁰ Erre azonban 1990-ig várni kellett, amikor teljesen felszámolták a vasfüggönyt. Ekkor újraindultak a menetrendszerű személyszállító szerelvények Fertőszentmiklós és Nezsider települések között.¹⁷¹ Az eddig államigazgatási felügyelet alatt álló vasút a rendszerváltozástól ténylegesen részvénytársaságként működött tovább.¹⁷²

Melléklet

A GYSEV forgalma 1947 és 1990 között

Év	Utasszám (fő)	Áruforgalom (t)
1947	1 506 000	424 000
1948	1 880 000	547 000
1949	1 922 000	723 000
1950	2 405 000	946 000
1951	3 423 000	1 022 000
1952	4 094 000	1 133 000
1953	4 324 000	1 321 000
1954	4 544 000	1 507 000
1955	4 352 000	1 499 000
1956	4 025 000	1 288 000
1957	4 023 000	1 575 000
1958	4 146 000	1 398 600
1959	4 827 000	1 990 000
1960	5 146 000	2 407 000
1961	5 327 000	2 571 200
1962	5 627 000	2 832 900
1963	6 021 000	3 174 400
1964	6 470 000	3 362 300
1965	6 253 000	3 592 200
1966	6 624 000	3 421 900
1967	6 796 000	3 253 900
1968	6 943 000	3 610 600

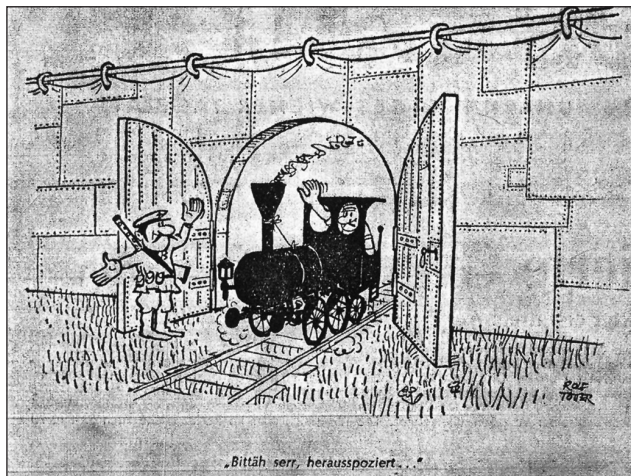
¹⁷⁰ „Új vasút” Ausztriában. *Világgazdaság* 1989. április 22.

¹⁷¹ Újra megnyitott a határátkelő. Vonattal a Fertő tájain. *Népszabadság* 1990. május 30.

¹⁷² A GySEV kibújt a vasfüggöny alól. *Népszava* 1991. március 4.

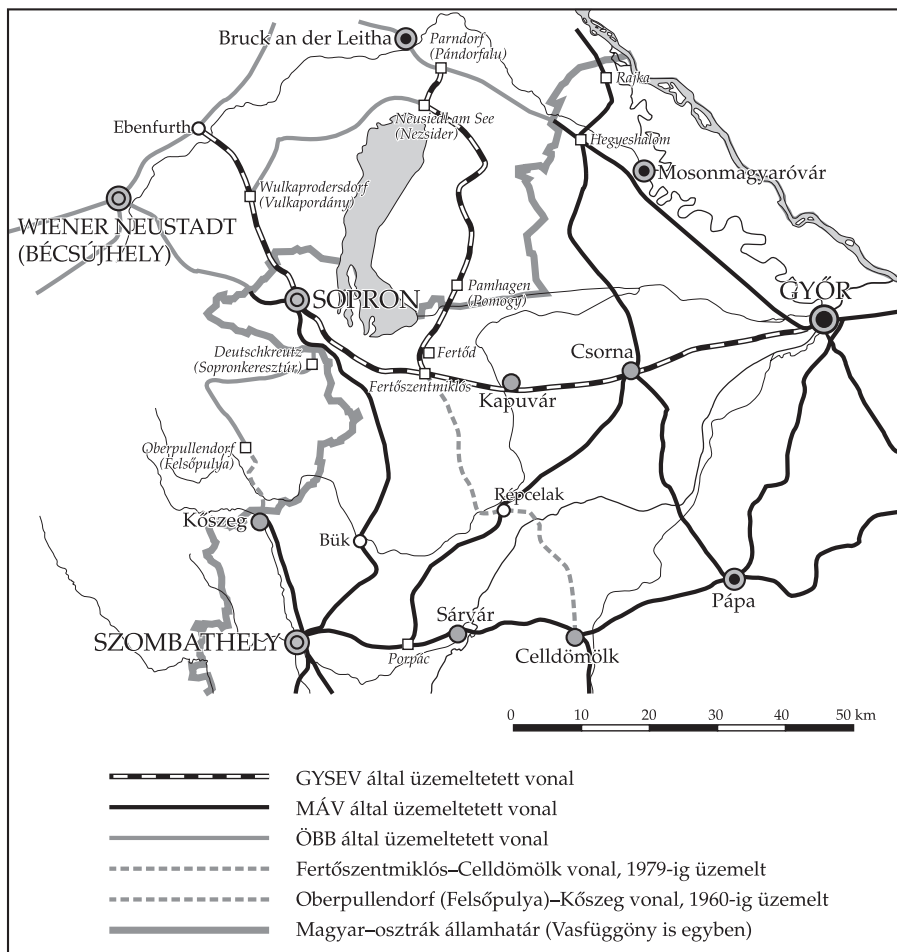
Év	Utassforgalom (fő)	Árufforgalom (t)
1969	7 096 000	3 300 000
1970	7 217 000	4 013 000
1971	6 726 000	3 783 000
1972	6 515 000	3 711 000
1973	6 240 000	3 955 000
1974–1980	nincs adat	nincs adat
1981	3 844 000	5 480 000
1982	3 627 000	5 020 000
1983	3 019 000	4 568 000
1984	2 971 000	5 036 000
1985	2 857 700	5 490 000
1986	2 780 000	5 686 000
1987	2 712 000	5 088 000
1988	2 565 000	4 795 000
1989	2 351 000	4 491 000
1990	2 231 060	4 125 194

A rendelkezésre álló adatsorokból nyomon követhető, milyen politikai esemény következtében voltak törések leginkább a (személy)forgalmat illetően. 1971-től az utassforgalom folyamatos csökkenése a közúti közlekedés megállíthatatlan térhódításával magyarázható. Forrás: Tóth Sándor Frigyes közlése nyomán számomra rendelkezésre bocsátott adatbázis alapján; Lovas: *A Győr-Sopron-Ebenfurti Vasút, 179.*

Komláti Antal áthajtásos átszökésének karikatúrája 1965-ből.

Forrás: *Flucht aus Ungarn auf einer Lok. Neues Österreich* 1965. augusztus 5.

Az északnyugat-magyarországi térség vasútvonalai a vizsgált időszakban.

Készítette: Dr. Jéger Gábor, Nagy Béla

FORRÁS

TOLVAJOK ÉS RABLÓK 1393-BAN SZABOLCS MEGYÉBEN

C. TÓTH NORBERT

THIEFS AND ROBBERS IN SZABOLCS COUNTY IN 1393

In the second half of October 1393, a judicial assembly (*congregatio generalis*) was held upon the order of King Sigismund for the nobility and other people, of whatever condition, of the counties of Szabolcs and Bereg. The chief aim of the assembly was the proscription (*proscriptio*) of the local malefactors. The ensuing list (*registrum*) was put up by the county authorities, that is, the *ispán* or his deputy and the county magistrates, and the twelve jurors (*iuratus assessor*) elected for the occasion, and then put to writing by the person who was in charge of the whole congregation. The charter so drafted was at the same time regarded as a letter of sentence, for each of the persons whose name was contained therein was consequently treated as a public malefactor, who could be captured, killed or otherwise punished at will. The newly discovered source analysed in the present paper is an important one in several regards. Alongside containing, quite naturally, the names of thieves and robbers, as well as their concealers, it also gives the names of the persons constituting the county authorities and the body of jurors. Its importance lies primarily in this latter, for no noble magistrate of Szabolcs county is known to us from the period between 1386 and 1398. The paper analyses the careers of these noble magistrates and jurors, determining their place within the local noble society. The convicts who figure in the list have been examined according to a cluster of criteria (legal status, place of residence, crimes committed). Moreover, as two similar lists of proscription have survived from the years 1399 and 1435, it was possible to make comparisons both between the respective bodies of jurors and the social groups of „criminal society”.

Keywords: reign of King Sigismund, letter of proscription, Szabolcs and Bereg county, county authorities, malefactors

Zsigmond király parancsára 1393 októberének második felében bírói közgyűlést tartottak Szabolcs és Bereg megyében a nemesség, valamint minden más helyzetű és állapotú lakos számára.¹ A *congregatio generalis* meglehetősen régi bíraskodási forma volt, ahol az országy egyik nagybírója (nádor, országbíró, bán, erdélyi vajda), báró vagy megyés ispán királyi parancsra – amit vagy feltüntettek az oklevélben, vagy nem – általában két megye lakosainak

C. Tóth Norbert, főmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia – Hadtörténelmi Intézet és Múzeum – Szegedi Tudományegyetem – Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Medievisztikai Kutatócsoport.

¹ C. Tóth Norbert: *Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban*. Nyíregyháza, 2008. 115.

részvételével, helyben bíraskodott. Noha a megyei nemesség érdekében hívták össze, sohasem a megye tartotta.² Ez jól látszik abból is, hogy az itt kibocsátott oklevelek mindig a gyűlést levezető bíró nevében keltek. Ezen alkalmak egyik fő célja a nemesek kisebb-nagyobb peres ügyeinek megtárgyalása mellett a megyebeli gonosztevők levelesítése (*proscriptio*) volt. A jegyzéket (*registrum*) a megye hatósága, azaz az ispán vagy alispán és a szolgabírák, valamint az ez alkalomra megválasztott 12 esküdt ülnök állította össze, amelyet aztán a közgyűlést levezető személy foglalt hivatalos dokumentumba. Az így keletkezett oklevél egyúttal ítéletlevél is volt, mivel akinek neve benne szerepelt, az ettől kezdve „nyilvánvaló gonosztevőnek” minősült, és bárkinek (nemesnek) jogában állt elfogni vagy megölni, illetve bármi módon megbüntetni. És ami a lényeg, mindezt büntetlenül tehetette.³ *Registrum* vagy levelesítő oklevél az 1346 és 1512 közötti időszakból a közgyűlések töredékéről maradt fenn: összesen 34 darabot ismer a kutatás.⁴ Szabolcs megye gonosztevőinek valamilyen formában történt összeírása eddig 1346-ból, 1349-ből, 1399-ből és 1435-ből volt ismeretes.⁵ E listához csatlakozik a mostani, újonnan előkerült szabolcsi oklevél.

Az 1393. évi közgyűlést a korábbi és későbbi szokásoknak is megfelelően Szabolcs és Bereg megyéknek közösen, Karász falu mellett – a bevált helyszínen – tartották.⁶ A kezdetét október 13-ra, Gál-nap előtti hétfőre tűzték ki, az első Ilsvai Leusták nádor nevében kelt közgyűlési oklevelet a kezdő nap utáni 12. napról, október 24-ről, míg az utolsót a 20. napról, november 1-jéről ismerjük.⁷ Az ülésezés a kihirdetésnek megfelelően Gál-nap környékén elkezdődött, mivel október 22-én már Karászon bocsátottak ki a nádor nevében oklevelet, de még nem a közgyűléshez kapcsolódóan.⁸ Az ekkori szokásokkal ellentétben ezúttal rövid ideig maga a nádor, Ilsvai Leusták is jelen volt.⁹ A *congregatio* vége felé mindkét megye részére egy-egy regisztrumba összeírták a közgyűlésen elítélték a gonosztevőket, majd e listát ítéletlevélbe foglalták. Az erről szóló nádori kiadvány azonban csak Szabolcs megye esetében maradt fenn, ezt 1393. október 28-án állították ki.¹⁰ A most felfedezett forrás több szempontból is fontos: tartalmazza a tolvajok és rablók, illetve azok rejtegetőinek neve mellett a megyei hatóság tagjainak és tizenkét esküdt ülnöknek a nevét is. A levelesítő jegyzék

² Tringli István: Pest megye a késő középkorban. In: *Pest Megye Monográfiája*. I/2. Főszerk. Kosáry Domokos. Bp., 2001. 172.

³ Minderre lásd Tringli István: Jagelló-kori levelesítő jegyzék Zalából. *Levéltári Közlemények* 69 (1998) 10–15. (Az idézőjeles kifejezésre lásd 15.); Solymosi László: Szabolcs és Bereg vármegye gonosztevőinek lajstroma 1435-ből. In: *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*. XLII. Főszerk. Németh Péter. Nyíregyháza, 2000.

⁴ Tringli: Jagelló-kori levelesítő jegyzék, 31.

⁵ Uo.

⁶ Gábor Gyula: *A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt*. Bp., 1908. 127–139.; C. Tóth: *Szabolcs megye működése*, 115–117., 142.

⁷ C. Tóth: *Szabolcs megye működése*, 115.

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (= MNL OL DL) 52797.

⁹ A nádor 1393. október 24-én Karászon tartózkodott, legalábbis az oklevelet zöld viaszba nyomott pecséttel erősítették meg. *Zsigmondkori Oklevéltár*. I–XIII. (1387–1426.) Összeáll. Mályusz Elemér et al. Bp., 1951–2017. [A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39, 41., 43., 49., 52., 55.] (= ZsO) I. 3164. sz.

¹⁰ MNL OL DL 105551. A Szabolcs megye hatóságának működéséről szóló könyvem írásakor az oklevél valamiért elkerülte a figyelmet, illetve a közgyűlés időszakába eső oklevelek átnézésekor nem került elő. Szövegét lásd a Függelékben.

különös jelentőségét ez utóbbiak adják: 1386 és 1398 között ugyanis egyetlenegy szabolcsi szolgabíró nevét sem tudtuk.¹¹ Ezek ismeretében lehetőségünk nyílik az 1393. és 1399. évi jegyzékek esküdtnévsorainak összehasonlítására. Az esküdt ülnököket mindig az adott közgyűlés idejére választották meg, így szerepük annak bezárásával véget is ért. Mivel választott pozícióról van szó, áruklodó, hogy a megyebeli nemesség kire testálta bizalmát. Mielőtt ismertetném személyüket, nézzük először a megyei hatóság tagjait.

A levelesítő jegyzékben a megyei tisztikarból – szokatlan módon – nem az alispán, Baldoni Péter (1393–1396), hanem az ispán, Kusalyi Jakcs fia, István neve szerepel. Mindez, mivel eddigi tudásunk szerint Jakcs másik fia, György viselte az ispánságot (1392–1402),¹² azt is jelenti, hogy csakúgy, mint korábban a kincstartóságot,¹³ Szabolcs megye ispánságát is közösen nyerték el a Kusalyiak, illetve István személyesen volt jelen a közgyűlésen. Az ispán után felsorolják a négy szolgabírót. Az első helyen Baktai Gergely áll, aki később mindkét megye alispánságát viselte: Szabolcsban 1409-ben, 1416–1420 és 1427–1431, Beregben pedig 1420–1426 között, mindkét helyen Pálóci Máté familiárisaként.¹⁴ Szolgabírói hivatala egyfelől jól kiegészíti eddigi tudásunkat személyével kapcsolatban, másfelől illeszkedik családjának hagyományaihoz is: Gergely hasonnevű nagyapja 1379-ben szintén szolgabíróként tevékenykedett.¹⁵ A sorban második Ibronyi¹⁶ Pál fia, János, akiről alig tudunk valamit: apja, Albert fia, Pál 1367-ben és 1379-ben szintén a megye szolgabírája volt.¹⁷ Az említett Albert – valószínűsíthető – testvéreitől, Mihálytól és Miklóstól származik a Kemecei család¹⁸ (róluk lesz még szó). Ibronyi János 1393-ban kijelölt királyi emberként,¹⁹ 1398-ban pedig egy birtokzálogosítási ügyben²⁰ tűnik fel. 1406-ban még élt, ekkor az Ibrányiak tanúja volt egy birtokperben,²¹ illetve a Bacskai család tagjai vallották ügyvédjüknek.²² A harmadik szolgál

¹¹ Vö. Piti Ferenc: *Szabolcs megye hatóságának oklevelei I. (1284–1386)*. Szeged–Nyíregyháza, 2004. (A nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 55) (= Szabolcs I.) 16.; C. Tóth: *Szabolcs megye működése*, 66.

¹² Tisztségviselésükre lásd C. Tóth: *Szabolcs megye működése*, 30–31.

¹³ Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Bp., 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 5) (= Arch. 1301–1457.) I. 52.

¹⁴ C. Tóth: *Szabolcs megye működése*, 44–51.; Neumann Tibor: *Bereg megye hatóságának oklevelei (1299–1526)*. Nyíregyháza, 2006. (Szabolcs-szatmár-beregi Szemle füzetek 3) (= Bereg) 17.

¹⁵ Szabolcs I. 15.

¹⁶ A forrásban írásképe szerint az „Ibrán” településnév szerepel, de a Péc nembeli Ibrányi családhoz sem Pál, sem pedig János keresztnévű családtag nem tartozott. Vö. Németh Péter: A Péc nembeli Ibrányiak. In: *Szabolcs-szatmár-beregi Levéltár Évkönyv*. XVIII. Sorozatszerk. Nagy Ferenc. Nyíregyháza, 2008. 145. Ezzel szemben az Ibronyi családfán mindketten megtalálhatók. Lásd Engel Pál: *Középkori magyar genealógia*. In: *Magyar középkori adattár*. CD-ROM. Bp., 2001. (Arcanum Digitéka) (= Geneológia) Kemecei (Ibronyi, Szabolcs m.).

¹⁷ Szabolcs I. 15. Egyik oklevélben sincsen konkrétan kitéve a szolgabírói címe („unum ex nobis” [MNL OL DL 96430.; Szabolcs I. 623. sz.] és „consocium” [MNL OL DL 52288., 677. sz.]), de az jó eséllyel vélelmezhető.

¹⁸ Genealógia, Kemecei (Ibronyi, Szabolcs m.); C. Tóth: *Szabolcs megye működése*, 190.

¹⁹ C. Tóth Norbert: *A leleszi konvent Statutoriae sorozatának 1387–1410 közötti oklevelei (Pótlás a Zsigmondkori Oklevéltár I–II. kötetéhez)*. Nyíregyháza, 2006. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 36) (= Lelesz III.) 34/52. sz.

²⁰ ZsO I. 5347. sz.

²¹ Lelesz III. 86/156. sz.

²² C. Tóth Norbert: *A leleszi konvent országos levéltárában lévő Acta anni sorozatának oklevelei, II. közlemény 1400–1410. (Pótlás a Zsigmondkori Oklevéltár II. kötetéhez)*. In: *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*. XLVIII. Főszerk. Dám László. Nyíregyháza, 2006. (= Lelesz II.) 378. 152. sz.

bíró, a Szatmár megyei Panyolai²³ Péter fia, János, aki birtoka, Semjén révén kötődött Szabolcs megyéhez. A forrásokban az 1340-es évektől szerepel a neve, utolsó említését 1405-ből ismerjük.²⁴ Testvére az 1360-as évek második felében szatmári alispánságot viselt.²⁵ A legnehezebb helyzetben a negyedik szolgabíró személyének pontosításakor vagyunk. Egyeki²⁶ András fia, Demeterről forrásaink hasonlóképpen keveset árulnak el, mint Ibronyiról: az 1393. évi feltűnése előtt 1390-ben egy birtok felosztása során szerepelt mint kijelölt királyi ember.²⁷ Az 1399-ben szabolcsi szolgabíróként szereplő Egyeki Illésnek²⁸ távoli rokona.²⁹ A négy szolgabíró személyéről meg tudható adataink minden tekintetben illeszkednek az eddig megismert, a Zsigmondkorban³⁰ szolgabírói tisztséget viselt társaikhoz: vagyonuk alapján a megyei birtokos társadalom középmezőnyének alsó felében, vagy még inkább az alatt helyezkedtek el, ősük ugyanakkor a megyei nemesség megbecsült tagjai voltak, tisztviselésük pedig családi hagyományon alapult.

Az esküdtülnöki lista elején – korántsem véletlenül – az Aba nembeli³¹ Debrői Istvánt találjuk, akinek karrierje a következő évtizedben ívelt magasra, hogy aztán ugyanolyan mélyre zuhanjon: 1395-ben már a királyi udvarban találjuk, 1398 és 1401 között pedig Zsigmond király egyik kincstartója volt.³² A bukás 1403-ban következett be, Debrői ugyanis – az esküdti névsorban ugyancsak szereplő Csobaji Jakabbal együtt – részt vett a Zsigmond elleni lázadásban. A felkelők egyik seregének vezetőjeként a békekötés után is – az utolsók között – folytatta a harcot. A Perényi Péter vezette királyhű seregek elől a Kraszna megyei Valkó vár elfoglalásakor, 1404 tavaszán még sikerült elmenekülnie, de vagy ebben, vagy a következő évben földönfutóként fejezte be életét.³³ A Heves megyei Debrőiek Polgár és Szentmiklós birtoklása³⁴ révén voltak a Szabolcs megyei nemesség tagjai.

A következő (2.) ülnök, az ekkor már inkább Ung megyeinek tekinthető Csicseri Ormos Pál a Szabolcs megyei Berkesz, Bodon és Komoró birtokok révén rendelkezett me-

²³ Németh Péter: *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. Nyíregyháza, 2008. (A nyíregyházi Jósa András Múzeum Kiadványai 60) 214.

²⁴ Németh Péter: Semjén, Egyházás-, Ó-, Kis-, Nagy-, Tót- és Kállósemjén. In: *Kállósemjén*. Szerk. Németh Péter. Bp., É. n. [2002.] (Száz magyar falu) 23–35. Leszarmazási tábla; Genealógia, Balogsemjén nem 1. Kállai 4. tábla: Panyolai.

²⁵ C. Tóth Norbert: Szatmár megye archontológiája (1284–1526). In: Piti Ferenc – Neumann Tibor – C. Tóth Norbert: *Szatmár megye hatóságának oklevelei (1284–1524)*. Nyíregyháza, 2010. (A nyíregyházi Jósa András Múzeum Kiadványai 65) 29.

²⁶ A forrásban „Enyk” alakban szerepel a helység neve.

²⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= MNL OL DF) 248904.

²⁸ ZsO I. 5990. sz.

²⁹ A családfát lásd C. Tóth: *Szabolcs megye működése, 177*. (1367-ben Illés és „frater”-e, Demeter nagyapja, Demeter szerepel.)

³⁰ C. Tóth: *Szabolcs megye működése, 65–67*.

³¹ Genealógia, Aba nem 5. Debrői-tarjáni ág 1. tábla: Debrői.

³² Arch. 1301–1457. I. 52., II. 57.

³³ C. Tóth Norbert: *Luxemburgi Zsigmond uralkodása, 1387–1437*. Bp., 2009. 49. 1405. november 27-én már néhai. ZsO II. 4261. sz.

³⁴ Németh Péter: *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, 1997. 157., 172. (Szentmiklós 2.) Lásd még uő: A tokaji uradalom kialakulása. *Századok* 139 (2005) 432–434. 1397-ben sikertelenül próbálkozott Mácsiszeg meg-, illetve visszaszerzésével is. Lelesz III. 46/76. sz.

gyei érdekeltséggel.³⁵ A jelen esküdt ülnökségén kívül – jóllehet meglehetősen hosszú ideig (1358–1410) élt – más tisztségére nincsen adatunk. Ugyanakkor, ahogyan Debrői, úgy ő és testvérei is a vesztes oldalon, a Homonnaiak zászlaja alatt vettek részt az 1403. évi felkelésben. A hűtlenségüket mintegy fél évtized múltán a Pálóciak segítségével és jó néhány birtokuk elvesztésével sikerült feledtetniük Zsigmond királlyal.³⁶ E döntésüket az idő igazolta, mivel Pál egyik fia, [Komorói] András szabolcsi (1409–1416),³⁷ a másik fia, Jób pedig az ungi alispánságot (1455) nyerte el,³⁸ Pál testvérének, Istvánnak az egyik fia, László szintén a szabolcsi alispánságot (1420–1421),³⁹ a másik, János nevű pedig a borsodit (1424–1427) kapta meg a Pálóciaktól.⁴⁰

Gávai Keszeg István (3.) Gútkeled nembeli István szlavón bán, országbíró Miklós nevű fiától leszármazó,⁴¹ elsődlegesen Zemplén megyében birtokos család sarja, apja Butkai Pál. Keszeg István 1375 körül királyi udvari ifjúként bukkant fel,⁴² a szabolcsi esküdtek közé azért kerülhetett, mert családjának része volt a megyebeli Gáva birtokban.⁴³

A nemes egyszerűséggel csak – a Balogsemjén nembeli⁴⁴ – Kállói Ubul testvéreként megnevezett Mihálynak (4.) egyetlen hivatalviseléséről tudni: 1369-ben Lackfi Imre aradi alispánja volt.⁴⁵ A testvére révén történő azonosítást annak köszönhetette, hogy Ubul (azaz Tamás) nevű testvére lényegesen mozgalmasabb pályát futott be. A Lackfiak familiárisaként megismerhette az egész királyságot: küküllői, szatmári, aradi és végül vasi alispánságot viselt.⁴⁶ A korábban meghalt bátyjai közül Péter 1332-ben és 1349-ben, Miklós pedig szintén 1332-ben volt szabolcsi alispán.⁴⁷

A lista ötödik helyén álló Bákai Bálintnak az apját,⁴⁸ Mihályt 1348 és 1371 között többször is megválasztották a megye szolgabírájának.⁴⁹

Szepesi [Bot fia]⁵⁰ Benedek fia, János (6.) esküdtet egyelőre nem tudjuk elhelyezni a Szepesi család leszármazási tábláján.⁵¹ János családja előneve alapján inkább Bihar megyéhez köthető, de a Szabolcs megyei Ebes birtok révén itteni érdekeltségük is volt,⁵² így

³⁵ Engel Pál: *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében* Bp., 1998. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 25) 60.; Németh: *A középkori Szabolcs*, 34., 44., 113.

³⁶ Engel: *Ung megye*, 63–64.

³⁷ C. Tóth: *Szabolcs megye működése*, 44.; Engel: *Ung megye*, 64.

³⁸ Arch. 1301–1457. I. 178.

³⁹ C. Tóth: *Szabolcs megye működése*, 49.

⁴⁰ Engel: *Ung megye*, 64.

⁴¹ Genealógia, Gútkeled nem 5. Sárvármonostori ág, 3. tábla: Butkai.

⁴² Arch. 1301–1457. II. 43.

⁴³ Németh: *A középkori Szabolcs*, 42.

⁴⁴ Genealógia, Balogsemjén nem 1. Kállai 1. tábla: semjéni ág.

⁴⁵ Arch. 1301–1457. I. 98.

⁴⁶ Uo. II. 121.

⁴⁷ Uo. I. 183.

⁴⁸ Genealógia, Bákai (Szabolcs m.).

⁴⁹ Szabolcs I. 14–15. (Felmerül, hogy az 1368-ban és 1371-ben szereplő Mihály esetleg Mihály azonos nevű fia.)

⁵⁰ MNL OL DL 42091. [1378]. Köszönöm Németh Péternek az adatot!

⁵¹ Vö. Genealógia, Szepes (Bihar m.).

⁵² Németh: *A középkori Szabolcs*, 68.; ZsO II. 7127., III. 1643., 443. sz.

esküdte feltűnése ezzel is magyarázható. 1409-ben feleségével, Paposi Ördög István leányával, Ilonával a Szatmár megyei Papos birtok egy részébe szerettek volna bekerülni.⁵³

A hetedik esküdte, Gávai Lóránt fia, Lukács a már említett Gútkeled nembeli István bán fia, Pálnak Vid nevű fiától leszármazott Ráskai család tagja.⁵⁴ A listán való feltűnése annak köszönhető, hogy – a Butkaiakhoz hasonlóan – a Ráskaiak is birtokoltak egy részt a Szabolcs megyei Gáván. Lóránt testvérével, Viddel együtt 1393 augusztusában még Bélteki Drág és Balk szatmári alispánjaiként tevékenykedett.⁵⁵

Gúti János fia, Péter (8.) – szintén a Gútkeled nemből – kilétének meghatározása sem tűnik egyszerűnek: a családfán ilyen apa–fiú leszármazással nem találkozunk (ott egy István fia, Péter ismeretes).⁵⁶ Mivel János fia, Péter 1379-től szerepel az oklevelekben,⁵⁷ így adataink fényében a következő megoldás javasolható: Salamon fiának, Jánosnak legalább négy fia lehetett: István, János és Mihály, valamint a szóban forgó Péter.⁵⁸

A következő személy, Kemecei János (9.) beazonosításában sincs könnyebb dolgunk. Itt a problémát az okozza, hogy egy időben két János nevű családtagot ismerünk a Kemecei rokonságban: az egyik Mihály fia, János, a másik Miklós fia, János. Közvetett bizonyítékaink alapján azonban az előbbi Jánost sejtethetjük a listán szereplő személy mögött: Miklós fia, János egyetlenegyszer, 1395-ben szerepel a forrásokban, míg Mihály fia, János évtizedeken keresztül (1366–1422) kimutatható.⁵⁹ Az 1399. évi felsorolásban ugyan szintén az apa megnevezése nélkül szerepel Kemecei János, de a levelesítettek között feltűnik Miklós fia, János testvérének, Simonnak jobbágya is.⁶⁰ Mindez azt jelenti – mivel a család nem osztozott meg kicsiny birtokán –, hogy Miklós fia, János ekkor már nem élt. További közvetett adat az azonosítás mellett, hogy e János biztosan jelen volt a közgyűlésen, mivel október 24-én személyesen szólalt fel, követelve a Semjéniektől az anyja, Katalin révén neki járó leánynegyedét (Katalin apja ugyanis Semjéni Mihály fia, Mihály volt).⁶¹ Természetesen további adatok még módosíthatják feltételezésünket, de a végeredmény szempontjából túl nagy jelentősége nincsen annak, hogy melyikük szerepel a felsorolásban.

⁵³ Lelesz III. 99/182. sz.

⁵⁴ Genealógia, Gútkeled nem 5. Sárvármonostori ág, 6. tábla: Ráskai.

⁵⁵ C. Tóth: Szatmári archontológia, 30. Vö. C. Tóth Norbert: Szász vajda utódainak felemelkedése és bukása. A család vázlatos története 1365–1424 között. In: *A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század)*. Szerk. Hegyi Géza – W. Kovács András. Kolozsvár, 2012. (Erdélyi Tudományos Füzetek 277) 141–142.

⁵⁶ Genealógia, Gútkeled nem 6. Farkas ága 1. tábla: elágazás.

⁵⁷ Szabolcs I. 174. 691. sz. [1379.]; Bereg 58. 107. sz. [1388.]; C. Tóth Norbert: *Szabolcs megye hatóságának oklevelei II. (1387–1526)*. Bp.–Nyíregyháza, 2003. (A nyíregyházi Jósa András Múzeum Kiadványai 53) (= Szabolcs II.) 20. 7. sz. [1390.]

⁵⁸ Genealógia, Gútkeled nem 6. Farkas ága 1. tábla: elágazás. Vö. C. Tóth: *Szabolcs megye működése*, 182. (A családfán János fia, János nem szerepel.) Nem mondhatni, hogy a családfa tisztázott lenne.

⁵⁹ C. Tóth: *Szabolcs megye működése*, 190.

⁶⁰ ZsO I. 5990. sz.

⁶¹ MNL OL DL 66845. Vö. Genealógia, Balogsemjén nem 1. Kállai 1. tábla: semjéni-ág.

Anarcsi László fia, János (10.) esküdt szintén a Gútkeled nemzetségből származik, forrásainkban a Zemplén megyei birtokuk után Bacskai néven is szerepelnek,⁶² a szabolcsi esküdek között anarcsi birtokrészének köszönhetően szerepelhet. Más tisztségét nem ismerjük.

A következő (11.) esküdt neve, Csobaji Dezső fia, Jakabé a Zsigmond-ellenes felkelés kapcsán már előkerült. Az ősei két évszázaddal korábban még Bereg [Borsova] megyei várjobbágyok voltak és vásárlás útján jutottak a Szabolcs megyei Csobaj és Lök,⁶³ majd később, 1395-ben, adomány révén Tardos birtokába.⁶⁴ Jakab korábban, 1367 és 1369 között – habár az azonosítás nem kétségtelen, de több mint valószínű – Bebek Miklós szabolcsi alispánja volt.⁶⁵ 1403-ban Debrői István oldalán csatlakozott a lázadáshoz, amelynek következtében birtokrészeit elkobozta a király.⁶⁶ Valamikor az 1400-as évek közepén hunyt el.⁶⁷

Az utolsó, 12. helyen ismét egy Gútkeled nemből származó személy, Bátori Szaniszló található, aki a család Jagelló-korban kiemelkedő somlyói vagy Szaniszlófi ágának az „ős-apja”.⁶⁸ Szaniszló 1382 és 1389 között többször is udvari lovagként szerepel,⁶⁹ azaz ekkoriban a királyi udvarban szolgált. Neki más tisztségéről nem tudunk, de apja, László 1352 és 1361 között szabolcsi ispán,⁷⁰ testvére, György pedig Lackfi István nádor familiárisaként 1387-ben szabolcsi alispán, míg 1391-ben aradi ispán volt.⁷¹ (Valószínűleg ez utóbbi esetben is valakinek a helyetteseként működött.)

A tizenkét esküdt közül tehát ötven a Gútkeled nemzetség valamelyik ágából, egy-egy ülnök pedig az Aba, illetve a Balogsemjén nemzetségből származott. A fennmaradó öt családból tősgyökeres Szabolcs megyeinek csak Bákai és Kemecei tekinthető, a Csicseriek – noha magukat e megyéből eredeztették – ekkor már inkább Ung megyeinek számítottak. A Csobaji, mint láttuk, beregi, a Szepesi pedig bihari illetőségű familia volt. Az 1393-as „pillanatképet” érdemes összevetni két másikkal, az 1399.⁷² és 1435.⁷³ évi esküdt ülnöki névsorral. A három listában szereplő személyek, illetve a cserélődésük révén némi fogalmat alkothatunk a megye vezetőrétegének összetételéről (azaz kit fogadtak el a megyebeli nemesek szószólóik gyanánt). A három időpontban keletkezett ülnöki névsorok neveit származásuk alapján egy táblázatba foglaltam (lásd 1. táblázat): az első csoportba az Árpád-kori nemzetségekből származó, a másodikba a Szabolcs megyei, a harmadikba pedig a más megyékben „őshonos” családok kerültek. Az egyes csoportokat tovább bontottam nemzetségekre, illetve megyékre.

⁶² Genealógia, Gútkeled nem 5. Sárvármonostori ág, 8. tábla: Bacskai (Anarcsi, Tegzes). Vö. a nevénel idézett adatokkal. ZsO I. 908., 3750. sz.

⁶³ Németh: *A középkori Szabolcs*, 56., 124.

⁶⁴ Uo. 188.

⁶⁵ Arch. 1301–1457. I. 184.

⁶⁶ ZsO I. 3552. (Csobaj és Lök), 3975. sz.

⁶⁷ Genealógia, Csobaji (Szabolcs m.).

⁶⁸ Uo. Gútkeled nem 1. Rakamazi ág 4. tábla: Bátori (somlyói); C. Tóth: *Szabolcs megye működése*, 172.

⁶⁹ Arch. 1301–1457. I. 487.

⁷⁰ Uo. I. 184.

⁷¹ Uo. I. 185., 98.

⁷² C. Tóth: *Szabolcs megye működése*, 126–131. A listában szereplő Anarcsi László fia, Mátyás (129.) tévesen várjobbágyi eredetűnek tüntettem fel, valójában a Gútkeled nembeli Anarcsi család tagja volt.

⁷³ C. Tóth: *Szabolcs megye működése*, 131–134.

1. táblázat. Az ülnöki listákban szereplő személyek származása

Év	Árpád-kori nemzetség						Szabolcs megyei	Más megyebeli			
	Aba	BS	GK	HP	Péc	Tomaj		BE	BI	U	ZP
1393	1	1	5	0	0	0	2	1	1	1	0
Össz.	7							3			
1399	0	1	3	1	1	1	4	1	0	0	0
Össz.	7							1			
1435	0	0	4	1	1	0	4	0	0	1	1
Össz.	6							2			

A táblázat rövidítései: BS = Balogsemjén, GK = Gútkeled, HP = Hontpázmány, BE = Bereg, BI = Bihar, U = Ung, ZP = Zemplén.

Az esküdt névsorokban szereplő személyek megoszlása az 1393 és 1435 között eltelt három évtizedben első ránézésre nem sokat változott. Az Árpád-kori nemzetségekből származó családok aránya érdemben nem mozdult el, a felét adták a tizenkettes listának, egyedül az úgynevezett szabolcsi családok száma emelkedett a más megyebeliek rovására. Az 1393-as helyzethez képest 1399-re az Aba nembeliek eltűntek (Debrői országos tisztségbe került), a Gútkeled nembeliek elvesztették relatív többségüket, míg három, eddig nem szereplő nemzetség is felkerült a megyei „ranglistára”. Három évtizeddel később a kép annyiban módosult, hogy a Balogsemjén és Tomaj nemzetség kiesett a megyebeli nemesség bizalmából,⁷⁴ míg az 1399-ben újnak számító Hontpázmány és Péc nembeliek megtartották pozíciójukat. A kép tehát összességében meglehetősen statikusnak mondható. Ha azonban az egyes családok szintjére tekintünk, akkor egy kicsit más kép bontakozik ki előttünk (lásd 2. táblázat; a csak egyszer-egyszer feltűnő nemzetségeket jelen esetben nem vettem figyelembe).

2. táblázat. Az egyes nemzetségeket képviselő családok/személyek

	1393	1399	1435
GK	Gávai (Butkai) Keszeg István Gávai (Ráskai) Lukács Gúti Péter (János fia) Anarcsi János (László fia) Bátori Szaniszló	Szakolyi Imre (János fia) Gúti Pál (Mihály fia) Anarcsi Mátyás (László fia)	Bátori István (Szaniszló fia) Kisvárdai Pelbárt (Domokos fia) Szakolyi Bereck (Imre fia) Gúti András (Péter fia)
BS	Kállói Mihály	Semjéni Miklós (Lökös fia)	-
HP	-	Petri Ders László (László fia)	Petri Ders Benedek (László fia)
Péc	-	Ibrányi Zsoldos Miklós	Ibrányi Gergely (Zsoldos Miklós fia)

⁷⁴ A Balogsemjén nembeli Semjéni/Kállói családnál ez szó szerint értendő. Vö. C. Tóth: *Szabolcs megye működése*, 133.

A három névsort összevetve jól látszik, hogy a legnagyobb fluktuáció a Gútkeled nemzetségbeli családoknál figyelhető meg. A két, Gáván is birtokos Zemplén megyei család hiánya orientációjuk változásával magyarázható, helyükre a megyében birtokos Szakolyiak kerültek. Feltűnő még, hogy mind rövid, mind pedig hosszú távon milyen sok rokon (Gútiak), sőt közvetlen, apa-fiú (Bátori, Gúti, Szakolyi, illetve Petri és Ibrányi) vagy testvéri (Anarcsi) kapcsolattal találkozunk az egyes tagok között. Ez egyértelműen arra utal, hogy a szóban forgó családok megőrizték helyüket a megye társadalmi hierarchiájában. Ha az úgynevezett szabolcsi családokat vizsgáljuk ugyanezen szempont alapján (lásd 3. táblázat), akkor egyfelől sokkal több változást láthatunk, másfelől viszont szintén az állandóságot figyelhetjük meg: a családok száma 1393-hoz képest megkétszereződött, ugyanakkor a listán feltüntetett családok fele a következő alkalommal is szerepel. A Pazonyiak egy testvérpár révén vannak jelen az 1399. és 1435. évi névsorban, ám még őket is felülmúlják a Kemecesek. A család a klasszikus egytelkes nemesek közé tartozott, és első látásra nemcsak feltűnésük meglepő 1393-ban, hanem későbbi folyamatos szereplésük is.⁷⁵ A birtokok hiányát, illetve az abból kieső jövedelmek pótlását hivatalok vállalásával pótolták, így a Kemecesei rokonság tagjait szerte az országban megtaláljuk: van köztük nyitrai és barsi,⁷⁶ továbbá máramarosi⁷⁷ és ugcocsi alispán,⁷⁸ valamint természetesen szabolcsi szolgabíró és választott nemesi esküdt is.⁷⁹

3. táblázat. Az úgynevezett szabolcsi családokat képviselő személyek

1393	1399	1435
Bákai Bálint Kemecesei János (Mihály fia)	Ördögházi Ördög János Kemecesei János (Mihály fia) Pazonyi Benedek (Dénes fia) Sényői György (Pál fia)	Földesi Nagy Benedek Kemecesei László (János fia) Bökényi Farkas Kelemen Pazonyi Mátyás (Dénes fia)

Mindezek után térjünk át a levelesítettek neveire (a nevüket lásd a Függelékben, az adatokat pedig a 4. táblázatban). A listában összesen nyolcvanhét személyt ítéltek el, a legtöbbjüket rablásért (50 fő – 57 százalék), pontosan harmadukat tolvajlásért (29 fő), illetve elenyésző számban tolvajok befogadásáért (5 fő – 6 százalék). Három személyt (3,4 százalék) szintén tolvajlásért, de őket, mivel már ismeretlen helyre távoztak, kóborlóknak, szökésben lévőknak nevezték (*fur vagabundus*). A levelesítettek nagy többsége jobbágy (76 százalék), közel negyede (24 százalék) azonban nemesi jogállású.⁸⁰ Ezek az ará-

⁷⁵ Rádásul Kemecesei János anyja Semjéni Mihály szatmári alispán volt. Vö. MNL OL DL 66845.; Genealógia, Balogsemjén nem 1. Kállai 1. tábla: semjéni-ág, C. Tóth N.: Szatmári archontológia, 28. (Helytelenül Ubul fiaként.)

⁷⁶ *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. II. Megyék.* Szerk. C. Tóth Norbert et al. Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) (= Arch. 1458–1526. II.) 48., 167–168.

⁷⁷ Arch. 1301–1457. I. 127.

⁷⁸ Arch. 1458–1526. II. 298–299.

⁷⁹ Uo. 250., 252.

⁸⁰ A jegyzékben a nevek mellett csak a „jobbágy” (*iobagio*) megjelölés szerepel, ebből következően, akiknek neve mellett ezt nem tüntették fel, nemesnek tekintetem. Némi bizonytalanság azonban fennáll ennek helyes-

nyok az egyes bűneseteknél is visszaköszönnek. Megjegyzendő, hogy a névsorban egyetlen nő neve sem szerepel, illetve az elkövetett bűnök is meglehetősen egyhangúak, vagy éppen nem részletezték azokat számunkra.⁸¹ Ezzel szemben az 1435. évi levelesítő jegyzékben a fentiek mellett hamis oklevél- és pecsétkészítővel, álvámszedővel, valamint paráznákkal is találkozni, jóllehet az elkövetők között ekkor sem volt egyetlen nő sem.⁸²

4. táblázat. Az 1393-ban levelesített gonosztevők jogállás és elkövetett cselekmény szerinti megoszlása

	Nemesek			Jobbágyok			
	tolvaj [fur]	rabló [fur et lator]	tolvajrejtegető [hospes furum]	tolvaj [fur]	rabló [fur et lator]	tolvajrejtegető [hospes furum]	kóbor tolvaj [fur vagabundus]
Összesen	7	13	1	22	37	4	3
	21			66			
	87						

A levelesített nemesek tizenhat családból, legtöbben, hárman az Ártánházi, ketten-ketten a Báji, Egyeki és Szentmiklósi famíliából kerültek ki. A jobbágyok lakhelyük⁸³ szerint tizenkilenc településről származtak, de megjegyzendő, hogy sokuk – főleg a nemesek *famulusai* – esetében nem tüntették fel azt (lásd 5. táblázat). A negyven, település alapján besorolható jobbágy közül a legtöbb ura a Bátorai család két ága (14 fő) és a Kállói család (9 fő) volt. A lakhely nélkül levelesített *famulusok* esetében is hasonló képpel találkoztunk, a különbség mindössze annyi, hogy a Bátoriak (11 fő) mellett ezúttal a Gyulaházi (4 fő) és a szintén Gútkeled nemzetségből származó Rakamazi családot (2 fő) találjuk.

5. táblázat. Az 1393-ban levelesített jobbágyok lakhely szerinti megoszlása

Birtokos	Település	Fő	Famulus	Összesen	A birtokos levelesített-e?
Anarcsi cs.	-	-	1	1	nem
Apagyi cs.	-	-	1	1	igen: János fia, János

ségét illetően, a listában szereplő egyik – az előbbi szempont alapján – nemesnek tekintett személyről ugyanis egy következő évben kiadott oklevélben azt állítják, hogy nem nemes (*ignobilis*). Az oklevélben szereplő másik két személyből „másfél” neve szintén megtalálható a levelesítő jegyzékben, az egyiküknek azonban nem azonos a keresztnéve (ZsO I. 3379. sz.). Sajnos, mivel az oklevél eredetije lappang, könnyen lehet, hogy másolási hibáról van szó, a többi „nemesről” ugyanis lehet bizonyítani, hogy valóban annak a családnak a tagjai, amelyek nevének szerepelnek. Az oklevélben írtakról alább (lásd a 89. jegyzetet) még szó lesz.

⁸¹ Vö. Tringli: Jagelló-kori levelesítő jegyzék, 17.

⁸² Solymosi: Gonosztevők lajstroma, 141.

⁸³ A birtokosok és birtokok azonosítását Németh Péter: *A középkori Szabolcs megye települései* című munkája alapján végeztem el.

Birtokos	Település	Fő	Famulus	Összesen	A birtokos levelesített-e?
Bátori János (Péter fia)	Bátor Levelek Pócs	7 4 1	10 + officiális	22	nem, de az oficiális igen: Császári Szele Péter
Bátori György (László fia)	Bátor Léta	1 1	1	3	nem
Bólyi (Zemplén m.) cs.	Győr	2	-	2	nem
Cudar cs.	Tas	1	-	1	nem
Egyeki cs.	Debrecen	2	-	2	igen: Illés fiai, István és Lukács
Gúti cs.	Gút	1	-	1	nem
Gyulaházi cs.	-	-	4	4	igen: László fia, János
Kállói cs.	Bír Kállói Semjén	3 2 4	-	9	igen: Lökös fia, János
Károlyi (Szatmár m.) cs.	Olcsva Ömböly	1 1	-	2	nem
Keleznyői/Kenézliői cs.	Keleznyő	2	-	2	nem
Lónyai (Bereg m.) cs.	Namény	1	-	1	nem
Palotai (Bihar m.) cs.	Fancsika	1	-	1	nem
Panyolai cs.	-	-	1	1	igen: László fia, István
Petri cs.	Petri	1	-	1	nem
Rakamazi cs.	Miske/Mikse	3	2	5	nem
Szakolyi cs.	Adony	1	-	1	nem
Összesen		40	20	60	

Jóllehet az 1393. évi levelesítő jegyzék összehasonlítása az 1435-össem lenne érdektelen, de célravezetőbb ezt az időben közelebbivel tennünk. Az 1399. évi lajstrom ugyanis nemcsak időben, hanem tartalmában is közelebb áll az általunk feldolgozotthoz. A bírói közgyűlést ezúttal a megye ispánja, Kusalyi Jakcs György tárnokmester tartotta királyi parancsra, csak Szabolcs megye részére, aki a július 14-én kezdődött gyűlés utolsó napján, 28-án⁸⁴ bocsátotta ki az ítéletlevelet.⁸⁵ A levelesítettek névsora összesen huszonnyolc nevet tartalmaz, közülük tizenheten tolvajlásért, mindössze ketten rablásért, négyen pedig tolvajok bűntudatáért kerültek bele, míg öten már megszöktek (*vagabundus*) az igazságszolgáltatás elől (lásd 6. táblázat). A névsorban csakúgy, mint az előbbiben, egyetlen nőt sem találunk, és az elkövetett bűnök terén sem történt változás. Ugyanakkor a nemes, illetve jobbágyszármazású bűnözők aránya jelentősen módosult a nemesek „javára”: az

⁸⁴ C. Tóth: *Szabolcs megye működése*, 115–116.

⁸⁵ ZsO I. 5990. sz.

elítéltek harmada került ki közülük. A bűnök típusai nagyjából követik a származás szerinti arányokat, de meglepő módon a jobbágyok közül egyetlenegy sem vádoltak rablással. Ugyanakkor az 1393. évhez képest növekedett a tolvajoknak szállást adók, valamint a szökésben lévő tolvajok aránya, illetve ez utóbbiak száma is.

6. táblázat. Az 1399-ben levelesített gonosztevők jogállás és elkövetett cselekmény szerinti megoszlása

	Nemesek			Jobbágyok			
	tolvaj [fur]	rabló [fur et lator]	tolvajrejtegető [hospes furum]	tolvaj [fur]	rabló [fur et lator]	tolvajrejtegető [hospes furum]	kóbor tolvaj [fur vagabundus]
Összesen	7	2	1	10	0	3	5
	10			18			
	28						

A levelesített nemesek, noha arányuk magasabb volt, mégis kevesebb családból kerültek ki: hét – egy-egy Békés, illetve Szatmár megyei – család tíz tagja szerepel a listán: a legtöbben, hárman a Földesi előnevű, talán rokonság, ketten pedig a Perkedi család tagjai közül.⁸⁶ Az 1393. évi jegyzékkel szemben a jobbágyok – kivéve a kóbor tolvajok – mind-egyikének tudható a lakhelye: ketten-ketten Kállón és Kocson⁸⁷ laktak, a maradék kilenc jobbágy pedig ugyanennyi különböző faluban élt (lásd 7. táblázat).

7. táblázat. Az 1399-ben levelesített jobbágyok lakhely szerinti megoszlása

Birtokos	Település	Fő	A birtokos levelesített-e?
Anarcsi/Cudar cs. (átköltözött)	Pályi	1	nem
Apáti Kopócs cs.	Apáti	1	nem
Bogdányi cs.	Bogdány	1	nem
Fügedi/Upori cs. (átköltözött)		1	nem
Kállói cs.	Kálló	1	nem

⁸⁶ ZsO I. 5990. sz.

⁸⁷ A település azonosítása bizonytalan, a forrásban a következő áll: „Petrum dictum Kothor et Stephanum sartorem iobagiones domini episcopi ecclesie Syrimiensis in possessione Kuch residentes fures...” ZsO I. 5990. sz.; MNL OL DL 53040. Az oklevélben szereplő „Kuch” nagy valószínűséggel a Szabolcs megyei Kocs településsel azonos (lásd Németh: *A középkori Szabolcs*, 112.), amely 1388 elejéig királyi birtok volt, ekkor Zsigmond király csereképpen az Abafalvi és Kisvárkonyi családoknak (Gömör m.) adta (*Az Abaffy család levéltára 1247–1515. A Dancs család levéltára 1233–1525. A Hanvay család levéltára 1216–1525.* Ila Bálint kézírata alapján sajtó alá rendezte Borsa Iván. Bp., 1993. [A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 23] 17. 13. sz.), akiknek utódai 1465-ben még birtokolták (uo. 23. 32. sz.). A szerémi püspökséget 1399-ben Ludányi Tamás viselte (Arch. 1301–1457. I. 74.), így egyelőre megfajthetetlen, miképpen volt a birtokában Kocs birtok (egy része).

Birtokos	Település	Fő	A birtokos levelesített-e?
Kemecsei cs.	Kemecse	1	nem
Ludányi Tamás szerémi püspök	Kocs	1	nem
Ohati cs.	Ohat	1	nem
Rakamazi cs.	Kemecse	1	nem
Téti cs.	Újfalu	1	igen: Lukács fia, Gábor
Zselizi cs.	Nyíregyháza	1	nem
Összesen:		13	

A bűnözők nevének közismertté tételével, kihirdetésével megnyílt az út felelősségre vonásuk előtt, ám ez a jelek szerint már ekkor sem járt mindig sikerrel. Az 1399. évi lajstromba ugyanis két olyan személy neve is bekerült, akiket már az 1393. évi gyűlésen is elítéltek. Az egyikük Szentmiklósi Terle János szabó fia, Miklós, akit 1393-ban még testvérével együtt, 1399-ben viszont már egyedül mint tolvajt levelesítették. A másik Esztári vagy Sztári [Antal fia Imre fia] Balázs, akit 1393-ban rablóként, 1399-ben ellenben tolvajként vettek fel a listába. E két adat, amellet, hogy hat év alatt sem sikerült ügyüket elintézni, arra is figyelmeztet, hogy a nevek mellett szereplő tolvaj és rabló kitétel nem feltétlenül következetesen tüntették fel (persze a végeredmény szempontjából ez nem sokat számított).

Ugyanakkor a levelesítettek számára az ítéletlevél kiadása korántsem az utolsó lépés volt az akasztófa felé vezető úton.⁸⁸ A jegyzékben szereplőknek vagy éppen uraiknak a későbbiekben még lehetősége nyílt egyezség, illetve „közmunka” útján elhárítaniuk a fejük-ről a főbenjáró ítéletet. Pontosan ez történt három tolvajnak, illetve rablónak kihirdetett személlyel is: Bátori Péter fia, János fél évvel később kegyelmet kért és kapott három familiárisa részére, akiket az októberi közgyűlésen levelesítettek. Apagyi János fia, János, valamint Szovaj[i] Sebestyén és Macska [fia] András azonban azzal a feltétellel nyerték vissza szabadságukat, hogy Bátorival együtt részt vesznek a nádor vezetésével az ország alsó részeire induló hadjáratban és abban legalább két hónapig saját költségükön katonáskodnak.⁸⁹

A tanulmányban elemzett oklevél, illetve általánosságban a levelesítő jegyzékek több szempontból is fontosak számunkra. Ha elegendő számban és nem mellékesen jó idő-eloszlásban maradtak korunkra, segítségükkel az adott megye nemesi társadalmában zajló folyamatok jól nyomon követhetők és könnyebben feltárhatók. Ez az oklevéltípus emellett egy sajátos világba is bepillantást nyújt, abba, amelyben „keverednek” egymással a ne-

⁸⁸ Tringli: Jagelló-kori levelesítő jegyzék, 11-14., 21.; Solymosi: Gonosztevők lajstroma, 141.

⁸⁹ ZsO I. 3379. sz. [1394. április 24.] Az eredetije lappang, a másolat alapján készült regesztában „Stephanum Zouay” áll, amely valószínűleg elírás a „Sebastianum Zouay” helyett. A másik név a levelesítő jegyzékben „Andream filium Machka”, az oklevél regesztájában pedig „Andream Macica” alakban szerepel. E napon, 1394. április 24-én a király egy Zemplén megyei közgyűlésen történt ügyben is kibocsátott oklevelet. Lásd ZsO I. 3377. sz.

mesi és jobbágyi jogállású személyek: a bűnözés mindennapjaiba. Az ítéletlevélbe foglalt levelesítettek listája természetesen számos egyéb szempontból (például ragadványnevek, foglalkozások) is vizsgálható, de azok már egy másik tanulmány témáját szolgálthatják.

Függelék

1393. október 28. Karász mellett.

Ilsvai Leusták nádor és fejéri ispán Szabolcs és Bereg megye részére királyi parancsra és hivatali kötelezettsége okán tartott közgyűlésén ítéletlevelébe foglalja a szabolcsi ispán és a szolgálbírák, valamint az esküdt ülnökök által levelesített megyebeli gonosztevőkről készült lajstromot.

Szakadozott papíron, a hátlapján egy pecsét nyomával. MNL OL DL 105551. (Zichy cs. zsélyi lt.)

Nos, Leustachius de Ilsva regni Hungarie palatinus et comes Albensis memorie commendamus, quod cum nos regia celsitudo multiplicatis malefactoribus et regni sui depredatoribus inter ceteros regni sui comitatus ad comitatus de Zaboch et de Beregh pro celebranda congregatione generali sua regia auctoritate nostrique palatinatus officii debito requirente destinasset nosque universitati nobilium et alterius cuiusvis status et condicionis hominum eorundem comitatum pro conpesscendis furibus et latronibus ac quibuslibet malefactoribus extirpandis cuilibetque querulanti iustitia impendenda congruenti feria secunda proxima ante festum Beati Galli confessoris prope villam Karaz celebrassemus congregationem generalem in ipsaque congregatione nostra per universitatem nobilium predicti comitatus de Zabouch Stephanum de Debreu, Paulum dictum Ormos de Checher, Stephanum dictum Kezegh de Gava, Mychaelem germanum Ubul de Kallo, Valentinum de Baka, Iohannem filium Benedicti de Scepus, Lucasium filium Lorandi de dicta Gava, Petrum filium Iohannis de Guth, Iohannem de Kemeche, Iohannem filium Ladislai de Anarch, Iacobum filium Deseu de Chobay et Stanizlaum de Bator pro iuratis assessoribus petivissemus nobis assignari, tandem iidem iurati assessores unacum magistro Stephano filio Jakch comite, item Gregorio de Bakta, Iohanne filio Pauli de Ibran, Iohanne filio Petri de Panyla et Demetrio filio Andree de Enyk iudicibus nobilium dicti comitatus de Zaboch ad fidem eorum Deo debitam fidelitatemque domino nostro regi et sue sacre corone regie conservandam pro dicenda veritate et iustitia observanda in eo, ut cunctis iustitiam observarent, veritatem non obprimerent falsitatemque non rectificarent, sed quoslibet malefactores nobis nominatim enararent, tacto dominice crucis ligno nobis prestitam habito inter se deliberativo tractatu Stephanum et Nicolaum germanos Iohannis sartoris dictos Terle de Zenthmiklos fures, Stephanum et Lucam filios Elie de Enyk fures et latrones, Iacobum filium Iohannis de Bay furem et latronem, Paulum Byro filium Iacobi dictum de Verthus, Gregorium filium Thome in Debrechen residentes famulos eorundem Stephani et Luce fures et latrones, Georgium filium Iohannis sartoris famulum Nicolai filii Leukus de Kallo, Paulum dictum de Zalach et Iohannem dictum Vas

famulos Ladislai filii Elie de Rakamaz fures et latrones, Mychaelem de Bwl furem et latronem, Iohannem filium Ladislai de Gyulahaza furem et latronem, Nicolaum dictum Kontra, Iohannem Magnum, Nicolaum dictum Kopo et Gregorium filium Petheu famulos eiusdem Iohannis fures et latrones, Iohannem filium Iohannis de Apagh, Stephanum filium Ladislai de Panyla fures et latrones, Andream filium Machka famulum ipsius Iohannis furem, Thomam Magnum et alterum Thomam dictum Tankadeak famulos eiusdem Stephani filii Ladislai fures et latrones, prefatum Nicolaum filium Leukus de Kallo furem et latronem, Ladislaum et Blasium dictos Logou, Georgium Crispum dictum de Ianusy et Iacobum Parvum in Semyen residentes, Andream dictum Vrdugh et Paulum dictum Havaselvey famulos eiusdem Nicolai fures et latrones, Nicolaum filium Thome de Kerch furem et latronem, Blasium de Star furem et latronem, Petrum dictum Zele de Chazar officialem Iohannis filii Petri de Bator in villa Levelek constitutum furem et latronem et Petrum dictum de Levelek ibidem residentem famulum et iobagionem eiusdem Iohannis filii Petri furem et latronem, Ladislaum et Anthonium filios Abrahe ceci in eadem Batur residentes famulos ipsius Iohannis fures et latrones, Gregorium et Sebastianum dictum Zovay, Stephanum dictum Konak,⁹⁰ Andream Magnum, Ladislaum dictum de Gegen, Iacobum Magnum, Petrum cocum, Nicolaum dictum Nehez et Georgium filium eiusdem ac Ladislaum dictum⁹¹ de Vezleu famulos et iobagiones eiusdem Iohannis filii Petri fures et latrones, Andream filium Nicolai de Zygeth furem et latronem, Ladislaum filium Luce in villa Leta residentem, Eliam teloniatorem famulos Georgii filii Ladislai de Bator fures et latrones, Georgium teloniatorem in eadem Bator commorantem hospitem furum prefati Georgii iobagionem, Andream dictum Fystos furem vagabundum, Ladislaum de Magh furem et latronem, Mathiam Magnum famulum Pauli filii Mychaelis de Guth in eadem Guth residentem furem, Petrum dictum Sos iobagionem Ladislai filii Symonis in Olchva residentem furem, Blasium dictum de Debrechen, Laurentium dictum Mayor, Ladislaum dictum Zavay iobagiones et familiares Ladislai filii Elie in possessione eiusdem Mykse commorantes fures et latrones, Kosa dictum Quandan ac Iohannem et Gallum filios Stephani dictos de Hadaz, necnon Barta iobagiones prefati Iohannis filii Petri in dicta villa Bator residentes hospites furum, Blasium et Gregorium filios Kuchka iobagiones Perbardi filii Ladislai in possessione eiusdem Gewr vocata residentes fures, Georgium Magnum iobagionem Petri filii Iohannis in villa Keleznyew residentem furem, Stephanum Nigrum iobagionem Nicolai filii Iohannis de dicta Keleznyew in eadem residentem furem, Nicolaum Crispum teloniatorem et Georgium filium Iacobi sartoris iobagiones Stephani filii Leukus in dicta Kallo residentes fures, Paulum dictum Kochio iobagionem Nicolai et Iohannis filiorum Sandrini in possessione eorundem Petry residentem furem, Mathiam dictum Cheh iobagionem Iohannis filii Petri in possessione eiusdem Poch vocata residentem furem, Stephanum dictum Peech et Petrum Cheplen appellatum fures vagabundos, Ladislaum dictum Possar in villa Levelek predicta⁹² annotati Iohannis filii Petri residentem

⁹⁰ A szó után „And [...]” talán törölve.

⁹¹ Utána a következő sor elején még egyszer *dictum*.

⁹² Az eredetiben *predictam*.

furem, Anthonium dictum Kakas de Artanhaza furem, Petrum filium Abrahe de Zuth furem, Iacobum, Cosmam et Iohannem filios Dominici carpentarii famulos prefati Nicolai filii Leukus in possessione eiusdem Byr vocata commorantes fures, Benedictum dictum Rudas iobagionem Georgii dicti Zudar in possessione eiusdem Taas nominata residentem furem,⁹³ Blasium fistulatorem iobagionem Emerici de Zakul in possessione eiusdem Ado[n] [a]ppellata residentem furem, Iohannem filium Iacobi de Bay hospitem furum, Paulum dictum Chegle filium Benedicti similiter Chegle appellati iobagionem Iohannis filii Petri [in posse]ssione eiusdem Bator predictam residentem furem, Tankath et Mychaelem dictum de Zala iobagiones Iohannis filii Petri in possessione ipsius Levelek predicta residentes fures, Blasium dictum Bonch iobagionem Ladislai et Andree filiorum Marhardi in possessione eorundem Embul vocata residentem furem, Anthonium dictum Eb iobagionem Stephani filii Iohannis in possessione eiusdem Nomen appellata residentem furem, Blasium dictum Zalacha iobagionem Ladislai filii Mychaelis filii Chybak in possessione eiusdem Fanchyka residentem furem, Petrum claudum de Artanhaza furem, Thomam filium Benedicti de eadem Artanhaza furem, Georgium dictum Zombor de Leve furem, Stephanum dictum Fulo iobagionem Iohannis filii Thome de Anyarch furem pro publicis furibus et latrocinibus ac malefactoribus notoriis nominantes ad debitam vindictam prescriptorum subportandam nobis in eorum registro assignarunt. Qui quidem prescripti malefactores in sue culpabilitatis iudicium a facie iuris et iustitiae se penitus absentantes ad eandem congregationem nostram venire vel mittere et iuri parere non curarunt. Unde nos simul cum predictis vicecomite ac iudicibus nobilium ac iuratis assessoribus pari arbitrio eosdem prescriptos nominatos in capitali sententia et in amissione omnium possessionum, proprietatum et bonorum suorum ubilibet existentium vigore presentium decernimus et commisimus convictos extitisse, et ne ipsorum prescriptorum malefactorum numerus⁹⁴ augetur, sed ipsi de regno penitus evellerentur, commisimus, ut ubicunque et apud quoscunque tam in tenetis castrorum et civitatibus, quam in villis regalibus et reginalibus ac possessionibus nobilium iidem prescripti malefactores aut singillatim quispiam eorundem per quoscunque vel per quemcunque poterunt reperiri, extunc eosdem quilibet interficiendi, suspendendi et quolibet supplicio feriendi ac bona et res eorundem quaslibet pro se habendi et reservandi liberam habeat facultatem, nec quispiam ex proximis et generationibus eorundem proscriptorum ullo unquam tempore ratione interfectionis ac rerum et bonorum eorundem ablationis materiam valeant suscitare questionis aliqualem, preterea quicunque nobilium vel alterius cuiusvis status et condicionis hominum ipsis prescriptis malefactoribus hospitalitatem prebuerint, penam eorundem prescriptorum subportabunt. Datum sedecimo die congregationis nostre predictae in loco memorato, anno Domini millesimo CCC^{mo} nonagesimo tertio.

⁹³ Utána Nicolaum fist kihúzva.

⁹⁴ Az eredetiben *numerus*.